

**ՆԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ (RAA) ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՆՈՒՐՂ**  
Արթուրյան Մարտիկ Աշոտյան (Այու-Յորթ), պրոֆ. դր. Ն. Բուշատյան (Վիեննա), պրոֆ. դր. Ա. Մուրադյան (Փարիզ), պրոֆ. դր. Ս. Տեր  
Ներսիսյան (Փարիզ)[†], պրոֆ. դր. Ն. Նոֆրիսթեր (Քայզերսլաուտերն), պրոֆ. դր. Ռ. Նովիանինյան (Լոս-Անջելես), պրոֆ. դր.  
Վ.Բարսեղյան (Այու-Յորթ) [†], պրոֆ. դր. Ժ. Փիլիք (Ատին), պրոֆ. դր. Ա. Զարյան (Երևան) [†], պրոֆ. դր. Լ. Զեքիյան (Վենեդիկ)

Աշխատությունը հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի երաշխավորությամբ

**RAA ԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

**ԳԻՐՔ II**

**ՎՐԱՅ ՊԵՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ  
ԵՎ ՆԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՆՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ  
(1988-1998)**

Դիվան վավերագրերի և լուսանկարների  
Կազմող՝ ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

**ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА ГРУЗИИ  
И ПАМЯТНИКИ АРМЯНСКОЙ КУЛЬТУРЫ  
(1988-1998)**

Сборник документов и фотографий  
Составитель: САМВЕЛ КАРАПЕТЯН

**THE STATE POLICY OF GEORGIA  
AND THE MONUMENTS OF ARMENIAN CULTURE  
(1988-1998)**

Collected documents and photographs  
Compiled by SAMVEL KARAPETYAN

ՆՆ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՆՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ  
ԵՐԵՎԱՆ 1998

ԴՏՆ 725. 945  
ԳՄԴ 85.113 (2Ն)  
Վ - 942

Աշխարհությունը հրապարակվում է մեծարգո  
պրն. Գրոնիկ Փափագյանի (Շվեյցարիա) օժանդակությամբ  
Խմբագիր՝ Լաուրա Մանուկյան

Վ - 942 Կարապետյան Ս.  
Վրաց պելրական քաղաքականությունը  
և հայ մշակույթի հուշարձանները (1988-1998)  
Գիրք II, Երևան, ՏՏ ԳԱԱ  
«Գիություն» հրատ., 1998  
Գիրք II, 1998, 124 էջ

Ժողովածուն ընդգրկում է փաստագրական նյութեր Վրաստանի տարածքում գրավող հայ մշակույթի  
հուշարձանների ավերումների և յուրացումների վերաբերյալ:  
Նասցեագրվում է մասնագետներին և ընթերցող լայն շրջաններին:

В сборник включены документальные материалы о разрушении и присвоении  
памятников армянской культуры в Грузии.  
Адресован специалистам и широкому кругу читателей.

This work includes documentary materials on the destruction and misappropriation of monuments of  
Armenian culture in Georgia.  
It is addressed to both specialists and the general reader.

Կ  $\frac{0505000000}{703(02)-98}$

ԳՄԴ 85.113 (2Հ)

ISBN 5-8080-0144-7

© Սամվել Կարապետյան, 1998  
© Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպություն (RAA)

## ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱԶՄՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ .....	6
ОТ СОСТАВИТЕЛЯ .....	7
A FEW WORDS FROM THE COMPILER.....	8
ԱԿԱՆԱՏԵՍՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՆՈՂՎԱԾՆԵՐ.....	9
ՔԱՐԱՓԻ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ.....	10
ԷՏՄԻԱԾՆԵՑՈՑ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ.....	11
ԲԵԹՂԵՆԵՄԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ.....	11
ՆՈՐԱՇԵՆԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ.....	11
ՇԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ.....	22
ՁՈՐԱԲԱՇԻ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ.....	24
ԿՈՒՍԱՆԱՅ ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ.....	26
ԶԱՌԻՎԱՅՐԻ ՍԲ. ԿԱՐԱՊԵՏ.....	27
ՎԵՐԱՅԻ ՍԲ. ԽԱԶ ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՎ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ.....	31
ՍՈՒՂՆՈՒ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ.....	36
ՄԱՐԻԱՄՅԱՆ - ՆՈՎՆԱՆՅԱՆ ԴՊՐՈՑ .....	36
ՍԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ.....	37
ԽՈՋԻՎԱՆՔ.....	37
ԹԵՂԵԹԻ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ ՎԱՆՔ.....	56
ՅԽԻՆՎԱԿ.....	58
ԱԽԱԳՈՐ.....	60
ՍՆԻՐԱՄ.....	60
ՆԱԽՇԻՐԳՈՐԱ.....	63
ԼԻՍ.....	64
ԳՈՐԻ.....	65
ԿԱԹՈՂԻԿԵ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ.....	66
ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ .....	68
ՇԱՎՆԱԲԱԿԻ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ.....	69
ՍԲ. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ.....	70
ՃՈՒՂՈՒՐԵԹԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ.....	70
ՋԳՐԱՇԵՆԻ ՍԲ. ԱՎԵՏՅԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ.....	71
ՆԱՐԻՂԱԱՅԻ ԲԵՐԴԱՄԵՋԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ .....	73
ՎԱՆՔԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐ (ՆԱՐԱՆՅ ՎԱՆՔ, ՓԱՇԱՎԱՆՔ).....	74
ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑ.....	77
«ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ» ԹԱՆԳԱՐԱՆ.....	78
ԽՂԻՐԻՆ ԱՌԸՆԶՎՈՂ ԱՅԼ ՆՅՈՒԹԵՐ.....	80
ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ .....	85
ОБЪЯСНЕНИИ К ФОТОГРАФИЯМ .....	122
EXPLANATION OF PHOTOGRAPHS.....	122

Յուրաքանչյուր ժողովրդի ապրելավարարածը ազգային դիմագիծ է սրանում, հայրենիք է դառնում ազգային մշակույթով: Առանց ազգային մշակույթի ոչ ազգ կարող է գոյություն ունենալ, ոչ էլ հայրենիք: Ներկաբար, անվիճելի է այն հիմնադրույթը, որ ժողովուրդների ճակատագիրը որոշվում է ոչ միայն ռազմի դաշտում, այլև մշակութային հուշարձանները ոչնչացնելու կամ յուրացնելու, մշակույթի պարմությունը կեղծելու բոլոր փոստակի փորձերի դեմ մղվող պայքարում: Մասն ապամաններում հայ գինվորը և հայ գիտնականը նույն դերն են կատարում՝ առաջինը գնեթով, երկրորդը՝ գրչով: Ոչ առաջին դեպքում և ոչ էլ երկրորդ գիշումներ չեն կարող լինել: Երկու դեպքում էլ նահանջը կամ լուրջությունը՝ ազգային դավաճանություն է, կոիվը հերոսություն:

Հանձինս Մամվելի Կարապետյանի մենք գործ ունենք գիտնական-հերոսի հետ, որն իր կյանքը կվիրել է հայ մշակույթի հուշարձանները հարևան ժողովուրդների կողմից ոչնչացնելու կամ յուրացնելու քաղաքականության դեմ մղվող պայքարին:

Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող սույն գիրքը կվիրված է Վրաստանում հայկական մշակույթի հուշարձանների եղեռնին, որը ռազմավարական առումով ոչ մի կերպ չի բխում վրաց ժողովրդի շահերից և կարող է հանգեցնել երկու հարևան ժողովուրդների բարեկամական հարաբերությունների խաթարմանը:

Աշխատությունը վավերագրական է, բերված փաստերը՝ անվիճելի:

*Էլենդուշ Խուրշուդյան  
Տայաստանի պարմաբանների  
միության նախագահ, ակադեմիկոս*

Ես ուրախ կլինեի, եթե ստիպում չլինեիք հրապարակելու այն, ինչը ներկայացրել է այս գրքում և որը միայն մի փշուրն է ցառալի իրականության...

Այս գիրքը անարդարությունը բողոքելու կանչ է, որպես պարկերները խօսում են պարզ ու ճշմարիտ լեզուով, որին որպես հասարակություն առնում են փեղում ապրողների վկայագրություններն ու նիսիսին առնելով այլ ուսումնասիրություններ: Դարերի ընթացքում սահմանների փեղաշարժերը Տայաստանի հիսխային գառառները իրենց բնակիչներով Վրաստանի մաս դարձրին, դրան առնալով օսմանեան փրապետության փակ գրանդ Արևմտա-Տայաստանից քրիստոնեա Վրաստան ապաստանած գաղթականությունը: Այս երկիրը նորեկների համար էլ հայրենիք դարձավ, որի գարգացման գործում դարեր շարունակ լուսագոյնս մասնակից եղան (փաստերն առկա են):

Այս փողերը կարելի է կրկնել պարսկահայության անցյալը նկարագրելու պարագային: Պարսկաստանի Արրպապականում են գրնում Վասպուրականի չորս գառառները, որպես դարեր շարունակ ապրել է բնիկ հայությունը, իսկ Տայաստանի փարբեր մասերից արտագաղթած հայությունը հասարակել է երկրի փարբեր մասերում և իր նոր փունը կերպել արժանանալով հյուրընկալ պետության և իսլամ ժողովրդի յարգանքին:

Այսօր Պարսկաստանում հայերի կառուցած աշխարհիկ, թե հոգեւոր շէնքերը պետական հովանաւորության ներքոյ են: Նոր Ջուղայում պահպանում են հայ վաճառականների խոջաների բնակելի շէնքերն ու բազմաթիւ եկեղեցիներ: Արրպապականում նորագում են հայկական վանքերը:

Տակապարկեր վիճակում է գրնում վրացահայությունն ու իր կառուցածը. լինի դա եկեղեցի, գերեզմանապարտ, թե մի այլ շինություն:

Ազգային գիտակցությունը ազգայնամոլության հետ փոխանակած, վերից թելադրված քաղաքականության հետևանք է մշակույթի այս շարունակական ջարդը, որը սկսում է մարդու անունն ու հաւարք բռնի վրացականացնելով մինչև եկեղեցիների կործանում, այլափոխում կամ խրացում:

Ներկայ քաղաքակիրթ աշխարհում, երբ ՄԱԿ-ի և իր բոլոր կազմակերպությունների միջնորդությամբ արում է հնարատրը ժողովուրդների միջև փոխադարձ հասկացողություն և յարգանք ապահովելու նպատակով և պետական սահմաններն էլ լակ մի գծի վերածելու ուղղությամբ, Վրաստանում «եղբայրության» կարգախոսի ներքոյ թագնած յեպետականորեն իրականացում է դրկից ժողովրդի մշակույթի յուշարձանների ոչնչացման քաղաքականությունը: Իրողություն, որը մարդու իրատունքների իմաստով անհանդուրժելի է:

*Դր. Արմեն Տախնազարեան  
RAA պարմաբանապարտ*

Մեզանում ցարդ նման գիրք չի կազմվել: Եվ ցանկալի էլ չէր: Սակայն, ազգային հոգեւոր-մշակութային արժեքների շարունակական սրբապղծման ընթացքը կանխելու կամ գոնե մեղմելու ազնիվ մղումն ի վերջո հարկադրում է գեթ մի անգամ հանդես գալ վրաց աղմկարար թերթերի, ռադիոյի, հանդեսների, «հայրենիք շենացնող ինտելիգենտների» դեմ: Ի վերջո մինչև երբ կարելի է հանդուրժել հարևանների բիրտ ավերչարնությունը հայկական եկեղեցիների, վանքերի, ժողովրդական շենքերի, գերեզմանոցների հանդեպ: Ուկրաինայում հայկական աղոթարաններ ու թաղամասեր են վերականգնում, Իրանում նույնպես, բայց ահա դարավոր հարևանը հանգիստ խղճով ոչնչացնում է՝ ինչ հնարավոր չէ վրացացնել:

Այո, այս գիրքը մինչև իսկ ուշացած է, բայց է՛: Նրանում ժողովված նյութերը միանգամայն վավերական ու ցավալի են ականապետ, պարմությունը գնահատող ու վայրագությունը չհանդուրժող մարդկանց սրբի մորմոք՝ մրավորականների, պետական և գիտական հոգեւոր կենտրոնների ջանքերով իրագործվող եղեռնի հանդեպ:

Նեղինակը փարիներ շարունակ ջանադրաբար ժողովել է արժանահավար նյութեր: Ներկայացված լուսանկարները և նախափինք են և, անշուշտ, ցավ: Գուցե կաթափվե՞ն հարևանները: Չէ՞ որ ոչ ոք քանդելով առաջ չի գնում:

**Մուրեն Մադուրյան**  
*Նայասարանի Նսերապետության հուշարձանների  
վերականգնման վարչության պետ*

Անհնար է փաստերը թաքցնել պատմությունից: Նեոպրես չեն այն մարդիկ, որ փորձում են «խմբագրել» պատմությունը: Նա ժամանակի ընթացքում միշտ գրում և պահպանում է ճշմարտությունը:

Ինդիքը պարամամշակութային որոշակի կառույցի կամ երևույթի կամայական փոփոխման փորձն է: Սա արդեն քաղաքակիրթ աշխարհում հուշարձանների պահպանության միջազգայնորեն ընդունված նորմերի անարևում է:

Գրքում բերված փաստերը և վկայությունները, որ արժանի են մանրակրկիտ քննարկման և գնահատման, չեն կարող դուրս մնալ Վրասարանի պարամամշակութային ժառանգության պահպանման մարմինների և հասարակայնության ուշադրությունից ի շահ ճշմարտության և հարապի բարեկամության:

**Կոչյուն Ղաֆադարյան**  
*Ճարտարապետության թեկնածու*

Մամվել Կարապետյանը այն բացառիկ անհատականություններից է, որն իր ողջ գիտակցական կյանքը նվիրել է հայ ժողովրդի պարամամշակութային արժեքների ուսումնասիրման և պահպանման գործին: Իմ խորին համոզմամբ այդ անխոնջ և խիզախ հետազոտողի կյանքը կարարյալ սխրանք է, որը դեռ պիտի ուսումնասիրվի և արժանավույն գնահատվի: Ես ուշադիր և նախանձախնդիր ձևով հետևում եմ նրա գործին, կարդում նրա ուշագրավ աշխատություններն ու հոդվածները՝ նվիրված մեր ժողովրդի պարամամշակութային արժեքների ուսումնասիրմանը: Կարապետյանի նոր, համապարփակ ուսումնասիրությունը, նվիրված հարևան Վրասարանի փարածքում գրնվող պարամամշակութային արժեքների համալրարած ոչնչացմանը, ցնցեց ինձ: Լինում են պահեր, որ մարդ կարկամում է, գրիչը կանգ առնում: Հարևան, քրիստոնեական երկրում հայ ժողովրդի դարավոր հոգևոր ժառանգության ոչնչացումը կարարյալ պաթոլոգիա է: Նամոզված եմ, որ դա առաջին հերթին մեծագույն անպարվություն է հենց իրենց համար:

Ինքս միշտ էլ վրացասեր եմ եղել և առաջնորդվել եմ այն մղումով, որ հարգանքը և բարեկամությունը երկու քրիստոնյա ժողովուրդների միջև, որոնք անցել են պատմության փայտաքարներից, միայն օգրակար կարող է լինել երկու ժողովուրդների համար էլ:

Ունեցել եմ ընկերներ ու բարեկամներ Վրաստանում: Բայց չեմ կարողանում հասկանալ և ոչ էլ բացատրել հայ ժողովրդի պարամամշակութային ժառանգության ոչնչացման կողոպուտի, վանդալիզմի հասնող պետական քաղաքականությունը: Միայն Խոջիվանքի հայկական գերեզմանապահ ոչնչացումը, որտեղ հանգչում են հայ ժողովրդի հանճարները, մեծագույն հանցագործություն է աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունների ղեկավարների կողմից և նախապիսե վրացական մրավորականությանը, որ անպարբեր նայում են այդ ամենին և բողոքի ձայն չեն բարձրացնում: Հանրահայր է, որ ճակատագրի թարս դասավորությամբ Թբիլիսին եղել է հայ ժողովրդի հոգևոր, մշակութային կենտրոն, որն իր մեջ է առել հայ և վրաց ժողովուրդների հոգևոր, մշակութային փոխադարձ կապերն ու առնչությունները: Հայ ժողովրդի մշակույթի երախտավորները մեծ գործ են կատարել նաև վրացական մշակույթի պրոպագանդման գործում:

Եկեղեցիների բռնագավթումը... ինչ ամոթալի արարք, բուժ վայրագություն, սև խարան: Մի՞թե այդքան ցածր բնագոյների րեր մարդիկ կարող են ժողովուրդներ կառավարել և աստվածություն քարոզել: Շար գայրացուցիչ է նաև Վայասարանի ղեկավարների անհոգի, անպարբեր վերաբերմունքը սեփական ժողովրդի պարամամշակութային արժեքների ոչնչացման փաստի նկատմամբ՝ հարևան երկրում:

Մի՞թե Վրասարանի ղեկավարությունը ցանկանում է ժառանգորդը դառնալ թուրքական բարբարոսների:

**Ալեքսան Կիրակոսյան**  
*Պետական գործիչ, ՆԽՄՄ միևնախորհրդի խորհրդի նախագահի  
ատաջին տեղակալ (1970-87 թթ.), հուշարձանների պահպանության  
գլխավոր վարչության (1987-88 թթ.) պետ*

XX դարում հայկական եկեղեցիների նկատմամբ վրացական իշխանությունների վերաբերմունքը թշնամական է: 1930-ական թթ. քանդեցին Թբիլիսիի հայկական 24 եկեղեցիներից 10-ը, մյուսները, բացի երկուսից, վերածելով պահեստի, արքայադամասի, սպորտդահլիճի, կինոթատրոնի և այլն: 1991 թ. հետո անկախ Վրաստանում նպատակադրված վերացվում են հայկական եկեղեցիների հայեցի լինելու բոլոր նշանները, դրանք վերափոխելով վրացական եկեղեցու, հնարավորության դեպքում, նույնիսկ լրիվ քանդելով (օրինակ՝ Նավարարի Շամբրեցոց հայկական եկեղեցին):

Մ. Կարապետյանի գիրքը գուցե որոշ չափով կանխի այդ գործընթացը:

**Մուրադ Տասրաթյան**  
*Մ գիտությունների ազգային ակադեմիայի արվեստի ինստիտուտի  
ճարտարապետության բաժնի վարիչ, ճարտարապետության դոկտոր*

## Կազմողի կողմից

*Երջանիկ են, բայց դա չեն գիտակցում աշխարհի  
այն ժողովուրդները, որոնք չունեն  
քաղաքակրթություններ կործանող հարևաններ*

*(ԱԶԳԱՅԻՆ ՆԱԲԻ ԵՎ ԳԵՆՈՑԻԴԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ,  
Տայոց ցեղասպանություն. Պարմատներ և դասեր, մաս 2, Երևան, 1995, էջ 30)*

Տարիներ առաջ այս ձևակերպումը փվել էինք հայ մշակույթի հուշարձանների այն մասի վերաբերմամբ, որոնք գրավում էին Նայասարանի պարմական փարածքներում, փարածքներ, որոնք 1920 թվականից ի վեր կամ գավթված են Թուրքիայի կողմից և կամ բռնակցված խորհրդային Ադրբեջանին:

Ցավում ենք, բայց այսօր սրիսված ենք արձանագրել, որ դարերի ընթացքում արյուն-քրտինքով արարված հայ մշակույթի բազմաբնույթ և մեծաբանակ հուշարձաններն առավելապես վրանգված են ոչ միայն Թուրքիայում և կամ վերջինիս փված դասերը լավագույնս սերտած Ադրբեջանում, այլ անգամ քրիստոնյա Վրաստանում: Այո, այդ երկրում այսօր բնաջնջվում են հունական, ռուսական, գերմանական և հարկապես հայկական քաղաքակրթությունների ապացույցները: Ի փարբերություն մյուսների՝ հայ մշակույթի հուշարձանների առկայությունը առավել վրանգավոր է նկատվել այն պարզ պարճառով, որ եթե Վրաստանի մի շարք հարվածներում (Քարթլի, Կախեթ, Իմերեթ), այլ ազգերի նման, հայերը եկվորներ են, ապա հարավային շրջաններում՝ բնիկներ: Նարեան այդ երկրի փարածքում հայկական պարմական հուշարձանները միայն վերջին 10 տարիների ընթացքում ենթարկվել են համարարած և նպարակային ավերումների:

Երևակայելն իսկ դժվար է, բայց փաստ, որ հայ մշակույթի հուշարձանների նկարմամբ իրականացվող հաշվեհարդարը Վրաստանում իրագործվում է երկրի պերական և հոգևոր այրերի անմիջական մասնակցությամբ, հաճախ ուղղակի նախաձեռնությամբ և գլխավորությամբ, իսկ լավագույն դեպքում՝ չեզոքությամբ և թողափությամբ: Նամենայն դեպս միամտություն կլինեք կարծել, թե սրալինյան ժամանակաշրջանում ավերված հոջիվանքի՝ Թփլիսիի հինավուրց հայկական շրջանի՝ Նավաբարի նույնբան հինավուրց հայոց գերեզմանարան փեղում կառուցվելիք վրաց եկեղեցու հիմնօրհնեթին մասնակից և Իլյա 2-րդի կողքին կանգնած երկրի նախագահ Էդ. Շևարդնաձեն փեղյակ չէր իրողությամբ:

Նանդիսավորությամբ հիմնադրված այդ եկեղեցին կառուցման ընթացքի մեջ է: Կարարված հողային աշխատանքների արդյունքում ցրիվ փրվեցին հանգուցյալների (այդ թվում՝ հայ ականավոր գործիչների) հարյուրավոր աճյուններ:

Վրաստանի փարածքում հայկական եկեղեցիների, գերեզմանոցների, խաչքարերի ու փապանաքարերի և վերջապես՝ պարմության ամենաարժանահավաք սկզբնաղբյուրների՝ վիմագրերի ոչնչացման մասին յուրերն այսօր արդեն հնչում են ոչ թե իբրև անազանգ կամ գույժ, այլ՝ ամենատվորական ու առօրյա իրադարձություն: Շուրջ երեք փասնյակ վրացականացված եկեղեցիների և այլ շենքերի որմերից ու գերեզմանաքարերի վրայից քերված, ջնջված կամ պարզապես անհետացված արձանագրությունների թիվն արդեն անցնում է 300-ի սահմանագիծը: Մասնավորապես, Թփլիսի քաղաքում ավերվել են փասնյակ հայկական եկեղեցիներ, պղծվել են հազարավոր գերեզմաններ: Մի քաղաքում, որը դարեր շարունակ մեծագույն մասով եղել է հայաբնակ և որը ավելի քան մեկ դար, ընդհուպ մինչև հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, կառավարվել և շենացել է բացառապես հայ քաղաքագրուխների ջանքերով:

Սույն ժողովածուով ընթերցողի դարփին հանձնվող՝ ականափեսների անհերթելի վկայությունները, գիփական և այլ հողվածները, յուսանկարները դիմակագերծում են քաղաքակիրթ աշխարհին նույնպիսին երևալու հավակնություն ունեցող վրացական պեփությունը: Քանի որ, սույն գրքով միայն փաստագրվել են ավերումների դեպքերը, ուսփի հարկ ենք համարել RAA-ի հերթական պրակը («Նայկական եկեղեցիները Վրաստանում») նվիրել Վրաստանի փարածքում եղած հայկական պաշարմունքային կառույցներին:

Որևէ իշխանության որդեգրած քաղաքականությունը իր անխուսափելի դրոշմն է թողնում սեփական ժողովրդի բարոյական նկարագրի վրա, մանավանդ եթե փրական է: Այն հանգամանքը, որ ծրագրված և հարկապես վերջին փասը փարվա ընթացքում հերևողականորեն իրագործվող մշակութային ավերմունքի դեմ վրաց մփավորականությունը չի ընդդիմացել, կարծել է փալիս թե այդ երկրի իշխանություններին հաջողվել է անառողջ մփայնությամբ վարակել նրան:

Պարմության թե՛ նախորդ, թե՛ ներկա հարվածները ենթակա չեն ո՛չ սրբագրման և ո՛չ էլ ոչնչացման, քանի որ առկա են մեծաքանակ և բազմալեզվյան վավերագրեր ու գրականություն:

Ամփափենք, հարևանի քաղաքակրթությունը ոչնչացնելով կամ յուրացնելով ոչ նրա պարմությունը կջնջվի և ոչ էլ սեփականը կսփեղծվի:

## От составителя

*Счастливы, но не осознают это те народы, у которых нет соседей, разрушающих цивилизацию*

*(Центр по изучению национального вопроса и геноцида, Геноцид армян, Причины и уроки, ч.2, Ереван, 1995, с. 30)*

В свое время эта формулировка была отнесена к той части памятников армянской культуры, которая находилась на исторической территории Армении и которая, начиная с 1920 года, либо была захвачена Турцией, либо была аннексирована в пользу поспешно выкультивированного Азербайджана.

Очень больно, но сегодня мы вынуждены констатировать, что многообразные и бесчисленные памятники культуры народа армянского, кровью и потом произведенные им на свет, ныне в большой опасности не только в Турции или же в Азербайджане, так великолепно заучившем уроки и опыт последней, но и, даже, в христианской Грузии. Действительно, в этой стране сегодня уничтожаются свидетельства греческой, русской, немецкой и, в особенности армянской цивилизаций. В отличие от остальных, факт существования памятников армянской культуры расценивается как наиболее опасный по той причине, что если в ряде районов Грузии (Картли, Кахетия, Имеретия) армяне, подобно другим народам, являются пришельцами, то конкретно в Южной Грузии они являются коренными. Лишь за последние 10 лет в этой соседней стране армянские исторические памятники подверглись полномасштабному и целенаправленному уничтожению и присвоению.

Невозможно вообразить, однако прискорбный факт состоит в том, что расправа над армянскими памятниками, разнуданная в Грузии, осуществляется при непосредственном участии, зачастую, под прямым руководством и с инициативы государственных и духовных мужей этой "демократической республики", в лучшем случае - при их созерцательном попустительстве. Во всяком случае, было бы наивным полагать, что Эд. Шеварднадзе, который присутствовал и стоял рядом с грузинским патриархом Ильей 2-м при освящении основания новой грузинской церкви на месте разрушенного в "сталинские времена" Ходживанка - древнего армянского кладбища в столь же древнем, армянском районе Тбилиси, Авлабаре, - не был в курсе этих фактов. Однако, эту церковь, тем не менее, основали и ныне строят... В результате земельных работ были разворочены сотни останков усопших армян (в том числе - выдающихся деятелей).

Известия об уничтожении армянских церквей, кладбищ, хачкаров, надгробий и, наконец, самых достоверных исторических первоисточников, эпиграфических надписей, сегодня уже звучат в Грузии не как предостережение, недобрая весть, а как самое привычное, обыденное событие. Из стен более чем трех десятков "огрузиненных" армянских церквей и других сооружений и с надгробий повсеместно исчезли драгоценные исторические реликвии - армянские эпиграфические надписи. На сегодняшний день число соскобленных, стертых или попросту исчезнувших надписей перешло за предел трехсот (!).

В частности, в городе Тбилиси были разрушены десятки армянских церквей, осквернены тысячи армянских могил. И это в том городе, который на протяжении веков был большей частью населен армянами и свыше столетия вплоть до октябрьской революции управлялся и обстраивался исключительно усилиями мэров-армян.

В настоящем сборнике на суд читателя представлены неопровержимые свидетельства очевидцев вершимых в Грузии деяний, статьи (в том числе, научные) и фотодокументы, которые разоблачают грузинское государство, старающееся предстать перед цивилизованным миром в соответствующем облики. Поскольку в данной книге лишь зафиксированы факты разрушения памятников, поэтому мы нашли целесообразным посвятить очередной выпуск РАА армянским культовым сооружениям.

Политика, взятая на вооружение властями любой страны, оставляет неизбежный след на нравственном облике собственного народа, тем более, если она продолжительна. То обстоятельство, что грузинская интеллигенция не воспротивилась уничтожению памятников культуры, некогда запрограммированному и, последовательно осуществляемому, в особенности, на протяжении последних десяти лет, позволяет думать, что властям этой страны удалось заразить свою интеллигенцию нездоровыми побуждениями.

Ни предыдущий и ни нынешний отрезки истории не подлежат корректированию, либо уничтожению, ибо на этот счет на разных языках имеются весьма многочисленные документы и литература.

В завершение напомним, что уничтожая, либо присваивая цивилизацию соседа невозможно стереть его историю, а тем более созидать собственную.

## A FEW WORDS FROM THE COMPILER

*"Happy, though unaware of it, are those nations of the world who do not have civilization-destroying neighbours".*

(Center for the study of nationalities problem and genocide. The armenian genocide, Causes and lessons v. 2, Yerevan, 1995, p. 30).

Years ago we had coined this phrase with reference to those monuments of Armenian culture which were in the territories of historical Armenia that since 1920 have been occupied by Turkey or annexed to the hastily created Soviet Azerbaijan.

Sadly, today we have to register the fact that the multi-faceted and numerous monuments of Armenian culture created through the ages with blood and sweat are mostly endangered not only in Turkey or in Azerbaijan which has well studied the lessons taught by the former, but also even in Christian Georgia.

Yes, today in that country the proofs of the existence of Greek, Russian, German, and especially Armenian culture are being eliminated. In contrast to the others, the presence of monuments of Armenian culture has been regarded as particularly dangerous for the simple reason that, whereas in some regions of Georgia (Kartli, Kakhet, Imeret) Armenians, like representatives of other nations, are new-comers, in southern Georgia they are natives. In the space of just the last ten years, on the territory of that neighbouring country Armenian historical monuments have undergone extensive and deliberate demolition or misappropriation.

It is a fact, though difficult to imagine, that the carrying out of vandalism towards monuments of Armenian culture has been practiced with the immediate participation, often with the direct initiative or guidance, and at any rate with at least the neutrality and connivance of state and ecclesiastical leaders. At any rate it would be naive to think that when president Shevardnadze, standing next to the Georgian patriarch Ilya II, took part in the blessing of the Georgian church which is to be built in Tbilisi on the place of Khojivank, the Armenian ancient cemetery (destroyed in Stalin's period) of Havlabar, in the ancient Armenian district, was not aware of the fact.

Today the solemnly founded church is in the process of construction. As a result of foundation works hundreds of remains of deceased Armenians (including outstanding figures in the fields of politics, science, literature, culture, the military) were scattered here and there.

News of the abolition of Armenian churches, cemeteries, khachkars (cross-stones), and tomb-stones, and even, of the most trustworthy primary sources of history: lapidary inscriptions – today resounds not as an alarm or sad news but as an ordinary and daily event. Regardless of the nature, function, and the age of the monument, if it is in Georgia and Armenian, the end is the same – abolition. The number of the inscriptions which have been scraped off, obliterated or have simply disappeared from the walls of about 30 Georgianized churches and other buildings and tomb-stones has already exceeded 300! Particularly, in Tbilisi dozens of Armenian churches have been destroyed or Georgianized, thousands of graves have been defiled. And this has taken place in a city which for centuries was mainly inhabited by Armenians, which, for more than a century, up October Revolution, was exceptionally governed and well-built by the efforts of Armenian mayors.

The incontrovertible evidence of eye-witnesses, scientific and other articles and photographs presented in this book demand an honest judgement: it unmasks the Georgian government which claims to belong to the civilized world. Since in this book only the events of devastation are documented, we have found it necessary to dedicate a separate forthcoming publication of RAA (Research on Armenian Architecture) to Armenian religious constructions situated on the territory of present-day Georgia ("Armenian Churches in Georgia").

Policy adopted by any power sets a seal to the moral make-up of its own people, especially when it is prolonged. The fact that the Georgian intelligentsia have not opposed the cultural genocide – planned and purposefully carried out, especially during the last ten years – leads us to believe that the authorities of that country have succeeded in contaminating the intelligentsia with unhealthy attitudes.

Neither the previous, nor present periods of history can ever be subject to re-drafting or abolition, for there are many documents and a wealth of literature in various languages.

The conclusion is the following: in destroying or misappropriating a neighbour's civilization, neither the latter's history will ever be obliterated, nor will one's own come to being.



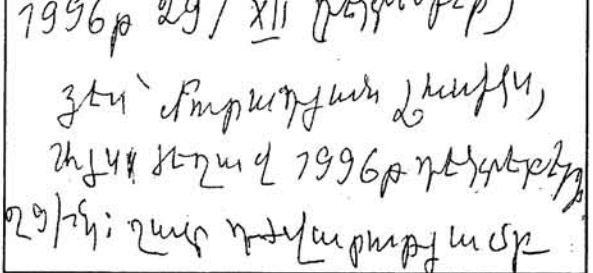
**ԱԿԱՆԱՏԵՍՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ  
ԵՎ ՆՈՒՎԱԾՆԵՐ**

**СВИДЕТЕЛЬСТВА ОЧЕВИДЦЕВ  
И СТАТЬИ**

**EYE - WITNESS TESTIMONIES  
AND ARTICLES**

**ՔԱՐԱՓԻ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՅԻ**  
(*դուես I-II էջերի լուսանկարները*)  
**№1**

1996 թ. 29/XII (դեկտեմբեր) Ես, Մուրադյան Լուսիկա: Այս եղավ 1996 թ. դեկտեմբերի 29-ին: Շար դժվարությամբ բարձրացա Քարափի թաղի եկեղեցին սուրբ Կրիստոսի արթիվ: Դուրը բացեցինք, որ մտնենք եկեղեցին քահանան մարդիկ ուղարկեց մեզ արգելեց ներս մտնել: Վրացի քահանան զգալով, որ հայ ենք, դուրս արեց մեզ: Եվ մենք մտնեք



դուրսը վառեցինք և աղոթեցինք դուրսը: Վրացի քահանան դուրս եկավ եկեղեցուց և հանգցրեց մեր մտները և ասեց, դուք սապրանա եք և ես պարսախանեցի, որ դուք քահանա չպիտի լինեիք, այլ ջոբան:

**№2**

**1700 ԱՄՅԱԿԻՆ ԹԲԻԼԻՍԻՆ ԱՌԱՆՅ ՂԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՅԻՆԵՐԻ**

**ՎԱՆԴԱՒԶՄԻ ՆԵՐԹՎԿԱՆ ԶՈՆԸ՝ ՔԱՐԱՓԻ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՅԻՆ**

Որքան ավելի մտրենում ենք հորեյանական 2001 թ., այնքան ավելի ու ավելի է նվազում Թբիլիսիում գրկվող հայկական պարմական հուշարձանների և առաջին հերթին հայոց եկեղեցիների թիվը:

Վերջին մի քանի տարիներին մամուլը պարբերաբար ողջ հայությանը գուժում է Վրաստանի մայրաքաղաքում ավերման կամ յուրացման ենթարկված այս կամ այն հայկական եկեղեցու վերաբերյալ նյութերի հրատարակումներով: Դրանց միջոցով, սակայն, հանրությունը միայն տեղյակ է լինում արդեն կարարված փաստին, իսկ անպարիժ մնացած հանցագործները շարունակում են հավարարին մնալ իրենց կոչմանը: Հայերս հայրերվել ենք այնպիսի մի կացության մեջ, երբ միայն հազիվ հասցնում ենք արձանագրել մեկը մյուսի հետևից անդարձ կորստի մարմնավոր պարմական հուշարձանների նկարմամբ իրագործված բարբարոսությունների մանրամասները, իսկ երբեմն այդ անելն էլ անգամ ժամանակին չենք հասցնում:

Դիցուք, 1990-91 թթ. ընթացքում Թբիլիսիի Քարափի թաղի Սբ. Գևորգ եկեղեցու «նորոգման» անվան ներքո իրականացված և յուրացմաների

ժամանակից արդեն անցել է շուրջ 6 տարի: Ցավոք, այդ ընթացքում հարցին առնչվող որևէ նյութ չի տպագրվել, և մեր այս նյութը ուշացմամբ հանդերձ առաջինն ու միակն է, որ կոչված է գուժելու հայերիս համար Սբ. Գևորգ եկեղեցու կորուստը:

**ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱՆԸ**

Քարափի Սբ. Գևորգ եկեղեցին կամ ինչպես ավելի հայտնի է ժողովրդի շրջանում՝ «Խիխոյի ժամր» հիմնադրվել է 1600 թ.:

1728 թ. եկեղեցին նվեր է ստացել 1496 թ. գրված մի ձեռագիր ավերարան: 1763 թ. եկեղեցին մեկն էր Տիլիսիի հայոց 7 գլխավոր եկեղեցիներից:



1782 թ. Լուկաս կաթողիկոսը (1780-1799 թթ.) օրինակքի և գոհունակության թողոթ էր հղել. «...առմն կին Լալիթարս անուն»: Տիլիսի Լալիթարսն առաջին անգամ չէր, որ նպաստել էր եկեղեցու վերաշինության գործին: Դեռ 1753 թ. նա իր ամուսնու՝ Պետրոս Զոհրաբյանի հետ հիմնովին վերաշինել էր եկեղեցին ու այդ առթիվ մի երկրեզվյան (սկզբում հայերեն 8 տողով, հետո՝ վրացերեն, ավելի հակիրճ 3 տողով) արձանագրություն թողել եկեղեցու հյուսիսային ճակարից բացված մուրքի գլխին: Այդ արձանագրությունը վերծանել են մի շարք հեղափոխողներ (Մ. Բրոսսե, Ս. Ջալալյանց), սակայն առավել ամբողջական և գիտական հրատարակությունն իրականացվել է համեմատաբար վերջերս:

**ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՎՐԱՅԱԿԱՆԱՅՄԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

1990-91 թթ. ընթացքում վրաց «վերականգնողները» բանեցին ու հողի հետ հավասարեցրին հայկական եկեղեցիներին բնորոշ բարձր բեմը: Ներսում, հյուսիսային պարին կից որմնասյան միջից հանեցին ու անհետացրին 18-րդ դարին վերաբերող արձանագիր խաչքարը և որ գլխավորն է՝ ոչնչացրին նաև 1753 թ. վերականգնման մասին պարմող երկրեզվյան շքեղ գրչությամբ արձանագրված վիմագիրը: Ավերման ու ձևափոխման ենթարկվեց նաև եկեղեցու զանգակարանը: Ինչպես եկեղեցու գմբեթի, այնպես էլ զանգակարան վերադի ծայրերին ամրացված «հայկական» խաչերը հանվեցին, իսկ մկրտարանի բարակերպ ավագանը ավերելուց հետո խառնեցին շինադրին:

Բոլոր այս «նորոգումները» ավարտվեցին 1991 թ. եկեղեցու՝ վրաց ծեսով օծման արարողությամբ: Նույն թվի նյութերից այն սկսեց գործել իբրև վրաց եկեղեցի: Յուրացված-վերաբացված Սբ. Գևորգ եկեղեցու առաջին վրացի քահանան Էր Գիորգի Ուզրիսիլիան:

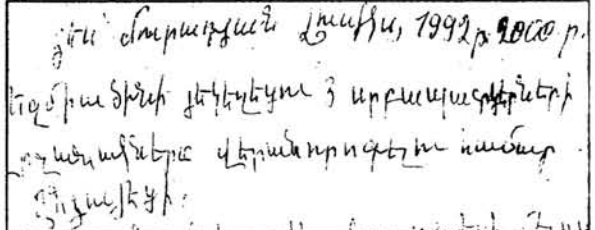
Օտարվեց Քարափի Սբ. Գևորգը: Օտարվեց այնպես, ինչպես Նորաշենի Սբ. Աստվածածինը, Կուսանաց Սբ. Սրբեփանոսը, Սբ. Բերդեհեմը, Վե-

քայի Սր. Խաչը, Սր. Կարապետը, Ճուղարեթի Սր. Ասրվաձաձինը... Ասենք, այժմ արդեն ավելի հեշտ է թվարկել դեռևս չօրարվածները, որոնք են՝ Մեյդանի Սր. Գևորգ, Նավարարի Էջմիածնացոց Սր. Գևորգ, Մուղնու Սր. Գևորգ և Սր. Նշան:

Մամվել Կարապետյան,  
RAA Երևանի գրասենյակ  
«Մոլորակ», 1997, 15 մայիս,  
№ 79 (197) հինգշաբթի

**ԷԶՄԻԱԾՆԵՑՈՑ ՍՐ. ԳԵՎՈՐԳ**  
(*յրես II էջի լուսանկարները*)  
**№3**

Ես՝ Մուրադյան Լուսինա, 1992թ. 2000 ուրբի Էջմիածնի եկեղեցու 3 սրբապատկերների շրջանակները վերանորոգելու համար ընծայեցի. 2 շրջանակ էլ վերանորոգեցի Մեյդանի Սուրբ Գևորգի համար (1000 ուրբի):

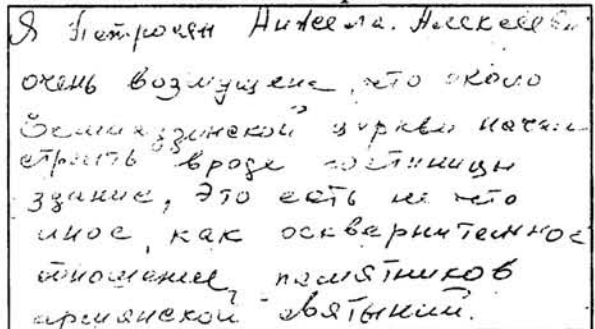


Այսօր շար ենք հուզված, որ Նավարարի Էջմիածնի առջև սկսում են կառուցել հյուրանոց, կարելով եկեղեցու մուտքը: Մի՞թե մի այլ տեղ չգտնվեց: Չէ՛ որ շինարարության ընթացքը կարող է վնասել սրբավայրին:

Լ. Մուրադյան  
1997թ. 7-ր ապրիլի

**№4**

Я, Петросян Анжела Алексеевна, очень возмущена, что около Ечмиадинской церкви начали строить вроде гостиницы здание, это есть не что иное как осквернительное отношение памятников армянской святыни.



Неужели нельзя было построить парк для отдыха. Как стало известно земля уже продана и к сожалению наши заботы бесполезны...

7 IV-97 г.  
/Петросян/

**ԲԵԹՂԵՆԵՄԻ ՍՐ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ**  
(*յրես III-V էջերի լուսանկարները*)

**ՆՈՐԱՇԵՆԻ ՍՐ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ**  
(*յրես VI-VIII էջերի լուսանկարները*)  
**№5**

**ԹԲԻԼԻՍԻ. ՍՐ. ՆՈՐԱՇԵՆ ՆԱՅԿԱԿԱՆ**  
**ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՎՏԱՆԳՎԱԾ Է**

ԹԲԻԼԻՍԻ. 28 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ. ՓՈՍՏ ինչպես հաղորդում է «Փաստի» սեփական թղթակիցը Թբիլիսիից Ամառոթի նախօրեին հայ համայնքը լուրջ խնդրի առաջ է կանգնել: Սր. Նորաշեն եկեղեցուց, որ վերջին շրջանում ծառայում էր որպես պահեստ ու գրադարան, սկսել են դուրս բերել գրքերը:

**Թբիլիսի. Սր. Նորաշեն հայկական եկեղեցին վտանգված է**

Մեր 28 Դեկտեմբերի Փոստից ինչպես հաղորդում է «Փաստի» սեփական թղթակիցը Թբիլիսիից Ամառոթի նախօրեին հայ համայնքը լուրջ խնդրի առաջ է կանգնել: Սր. Նորաշեն եկեղեցուց, որ վերջին շրջանում ծառայում էր որպես պահեստ ու գրադարան, սկսել են դուրս բերել գրքերը:

Սր. Նորաշեն եկեղեցուց, որ վերջին շրջանում ծառայում էր որպես պահեստ ու գրադարան, սկսել են դուրս բերել գրքերը:

Սր. Նորաշեն եկեղեցուց, որ վերջին շրջանում ծառայում էր որպես պահեստ ու գրադարան, սկսել են դուրս բերել գրքերը:

Նավասարի տեղեկություններ կան այն մասին, որ հաջորդ քայլերը լինելու են եկեղեցու վերանորոգումն ու վերանվանումը, որպես վրացական եկեղեցի: Թերևս հիմք է ընդունվում երկու քարի առաջ Ամենայն վրաց կաթողիկոս Իլիա Երկրորդի այն հայտարարությունը, թե «Վրաստանի քարածքում գտնվող բոլոր հուշարձանները, առավել ևս կրոնական բնույթ ունեցողները, Վրաստանի պետության և վրացական եկեղեցու սեփականությունն են»:

Վրաստանի հայ համայնքը փորձում է շրապ միջոցառումներ ձեռնարկել ըստ էության վանդալիզմի այս ակտը կանխելու համար:

«Ազգ», 1994, № 250, էջ 1:

**№6**

**ԹԲԻԼԻՍԻ. ՆՈՐԱՇԵՆԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՆԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՎԱՆՆԱԽԻԶՄԻ ԶՈՆ**

**ՊԱՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱՆԵՐ**

Նորաշենի Սր. Ասրվաձաձին եկեղեցին գտնվում է Թբիլիսիի կենտրոնական մասում, Մեյդանի այժմ էլ գործող Սր. Գևորգ եկեղեցուց ոչ հեռու, Լեսելիձե փողոցի եզրին: Այն հիմնադրվել է 1467 թ., ոմն Մարտի կողմից իր հոր պրն. Մուրթանի, պապի պրն. Թավաքալի, կողակցի՝ Լիբելի և այլոց հիշարակին: 1650 թ. Խոջա Նազարը վերակառուցել է քայքայված հին եկեղեցին: Գմբեթը կառուցել է ուսրա Պերրոսը: 1672 թ. Տիգրիս այցելած Ժան Ծարդենը եկեղեցին հիշարակում է միևնույն անվամբ: Ներթական նորոգությունը կատարվել է 1795 թ., Բեբոթյան Մելիք-Ավերիքի հրամանով և

Գրիգոր քահանայի նախաձեռնությամբ (մեկ այլ աղբյուր նշում է 1793 թ.): 1808 թ. դարձյալ նորոգվել է գործակալ Տեր-Ղազարի և այրն. Մունթոյանի գլխավորությամբ: Պարճառը 1795 թ. Ադա-Մահմադ խանի ավերիչ արշավանքն էր, որից քրուժել էր նաև Նորաշենի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին: 1875 թ. Ներսես կաթողիկոսի թույլտվությամբ նորոգվել է եկեղեցու կղմինդրն փրակիքը: Շենքի ներսում նորոգումներ են կատարվել նաև 1897, 1900թթ.: Բակում հանգչում են քիչ, Լիդիա Թամանյանի, Վարդանովներից մի քանիսի, քիչ. Կարաբինե Փրիդոնյանի և այլոց աճյունները: «Արմյանակի քաղաք» փողոցի վերակառուցման կապակցությամբ 1924-25 թթ. կազմված մասնագետների խորհուրդը (հուշարձանների պահպանության բաժնի վարիչ Ս. Կակարաձե, Գ. Զորինաշվիլի, Գ. Զիրայան, Ն. Մևերով, Ծ. Զինկելի, քաղաքի բարեկարգման բաժնի պետ Ս. Զորիդիանի, վերահսկիչ Արաշիձե և Ազգաձե) ձայների մեծամասնությամբ որոշում են քանդել Նորաշենի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, բայց Ն. Մևերովի անկեղծ դիմադրությամբ որոշումը չի հաստատվում: Նիսպը գումարվել էր 1925 թ. հուլիսի 2-ին:

Նախորամյակներ շարունակ Նորաշենի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին հայ և օտար հեղինակներն ու այցելուները իրենց թողած գրավոր աղբյուրներում հիշում են որպես Տիդիսի գլխավոր հայկական եկեղեցիներից մեկը: Այդ փաստը չեն թաքցրել նաև վրաց ուսումնասիրողները, բայց 1989 թ. սկսած եկեղեցին սեփականացնելու կամ յուրացնելու նպատակով վերջիններիս կողմից չդադարող ուրվագծություններն առանձնապես սուր բնույթ ստացան 1994 թ. վերջերին:

**ԹԻՒՆՍԻ, ՆՈՐԱՇԵՆԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ**  
**ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՎԱՆՂԱԽԻՉՄԻ ՉՈՉ**

*Ու հորու է միջնու մատր իր ճամփան*

Մեծ մասնով հայերն են, որոնք այստեղ կառուցել են Սբ. Աստվածածին եկեղեցին: 17-րդ դարից Սբ. Աստվածածին եկեղեցին Սբ. Մարգարիտի հետ մտնում էր Սբ. Մարգարիտի շրջանում: Սբ. Աստվածածին եկեղեցին Սբ. Մարգարիտի հետ մտնում էր Սբ. Մարգարիտի շրջանում: Սբ. Աստվածածին եկեղեցին Սբ. Մարգարիտի հետ մտնում էր Սբ. Մարգարիտի շրջանում:

**ՆԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՎՐԱՑԱԿԱՆԻ ՎԵՐԱԾԵԼՈՒ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

29 դեկտեմբերի 1994 թ. Երևանում լույս փռված «Ազգ» օրաթերթի (№250) առաջնորդող «Թբիլիսի. Սբ. Նորաշենի հայկական եկեղեցին վրանգված է» հոդվածն ահագանգում է, որ եկեղեցու ներսում պահվող գրքերը սկսել են դուրս բերել, իսկ հաջորդ քայլերը լինելու են եկեղեցու նորոգումն ու վերանվանումը:

29 դեկտեմբերի: Երևանից ժամանած նկարիչ Խաչատր Գևորգյանին և լրագրող Եկատերինա Ղազարյանին ընդունում է Վրաստանի պարբերաբար Խյա 2-րդի քարտուղարը՝ հայր Թեոդորոս Ջոխաձեն: Նյութերի նպատակը մեկն էր՝ իմանալ,

թե վերջապես ի՞նչ է սպասվում Նորաշենի եկեղեցուն: Կարճ գրույցը ցնվոք վերածվեց վիճարկության և անցավ ուրբի վրա, քանի որ քարտուղարը հյուրերին անգամ չէր առաջարկել նստել: Վեճի ընթացքում Ջոխաձեն նշել է, որ Վրացական Միոնի հարևանությամբ անթույլատրելի է, որ լինի հայոց եկեղեցի. «մենք այն պետք է դարձնենք վրացական»: Այս ավելացրել է, թե «վրացիները շինել են և ծախել հայերին», իսկ Խ. Գևորգյանի պարասխանից հետո («Դա ի՞նչ արտահայտություն է, եկեղեցին առ ու ծախի առարկա չէ, և բացի այդ ոչ հայր, ոչ ժողով և ոչ էլ արևմտաեվրոպացին, այլ ձեր վրացին է գրել՝ Թ. Կվիլիվելիան, որ այդ եկեղեցին հայկական է»), առանց ցրեսություն ասելու հայր Ջոխաձեն թողեց հյուրերին ու շրայով հեռացավ:

25 հունվարի, 1995 թ.: Շրջակա հայ բնակիչները նկատել էին, որ արդեն մի քանի օր եկեղեցու ներսում ինչ-որ աշխատանքներ էին կատարվում: Ներաբրքավորների հարցմանը պատասխան է արվում, թե բերք ճեղքվածք ունի և ընթանում է վերականգնման աշխատանքներ:

2 փետրվարի: Զանդում-ձևափոխումների լուրը առնելով, Նորաշենում հաստատված վրաց Տարիել քահանային իրենց բողոքն են հայտնում Վիրահայոց մշակութա-բարեգործական ընկերության նախագահ Գ. Մուրադյանը և Վրաստանում ՄՂ դեսպան Լ. Խաչատրյանը, սակայն հայր Տարիելը արհամարհանքով է վերաբերվում վերջիններիս և շարունակում ղեկավարել ներսի քանդման աշխատանքները:

5 փետրվարի: Արդեն հիմնավեր բեմի (հայոց եկեղեցիներում բեմը բավական բարձր է և այնպեղ հասնում են քարե սաևողալքներով) մեջտեղում կանգնեցվում է վրացական ռճով մի մարմարակերպ խաչ, իսկ բեմառաջում վրաց եկեղեցիներին բնորոշ կամարակապ պարենեշ:

8 փետրվարի: Ոչնչացվում են եկեղեցու խորանի մուր, պարի մեջ ազուցված երկու գեղաքանդակ խաչքարերը, որոնք կրում էին 1650 թ. ընդարձակ արձանագրություններ՝ շողայեցի ուսրա Ղեկորոսի ձեռքով եկեղեցու գմբեթի կառուցման կարևոր հիշարարարությամբ: Զանդում են նաև պարի սվաղի այն մասը, որի երեսին պահպանվել էին Նովնաթանյան դպրոցից Միրզոյանի երկու որմնակարները (19-րդ դարի սկիզբ):

12 փետրվարի: Մի խումբ քրեղացի հայեր, որոնց թվում է մի երիտասարդ լուսանկարիչ, ցանկանալով ներս մտնել եկեղեցի, հանդիպում են հայր Տարիելի և նրա շուրջ համախմբված մի խումբ վրացի երիտասարդների դիմադրության: Վերջիններս, հայերի երեսին շարքերով «ռադ եղեք այսպեղից, գնացեք ձեր Երևանը, դուք խղճով՝ աշխարհով մեկ ցրված ժողովուրդ եք, հերիք չէ՞՝ ձեզ երկու ժամ ենք նվիրել (նկարի ունեն Սբ. Գևորգ և Էջմիածնեցոց եկեղեցիները՝ Մեղրաևում և Նավլաբարում), սա մերն էր, դուք գնել եք մեզանից, մեր Խյան մեծ հայրենասեր է և ուզում է Մեղրաևը վերածել ուղղափառության կենտրոնի» ու այլ այսպի-

սի խոսքեր, ծնծի ենթարկեցին նաև հայերից մեկին, որը ցանկանում էր լուսանկարել եկեղեցում կապարված ավերածությունները:

**15 փեյրովարի:** Վրաց ծեսով կապարվեց եկեղեցու օձույնը: Նաև հետք կապարողն էր Աբխազիայից փախարական քահանա Դանիելը: Նորաշենի Սբ. Ասրվածածին եկեղեցին կոչվեց Խարեբա (Ավերյաց):

**17 փեյրովարի:** Օրթոճալեցի (թաղամաս Թբիլիսիում) մի խումբ գայրացած հայ կանայք եկեղեցի մտնելով հարձակվում են հայր Տարիելի վրա՝ փեյրովարի վերջինիս մոտովը: Սա մի կերպ իրեն ազատելով կանանց ձեռքից, գոռում է. «Էեռ ուր եք, սբ. Գևորգն ու Էջմիածնեցոցն էլ կվերցնենք»:

**20 փեյրովարի:** Թբիլիսահայ համայնքի մի խումբ անդամներ բողոքով դիմում են վրացական խորհրդարանի խոսնակ Վախթանգ Գոգուաձեին, որի միջնորդությամբ ժամանակավորապես դադարեցվում են դեռևս շարունակվող քանդման-ձևափոխման աշխատանքները:

**22 փեյրովարի:** Տարիել քահանան ինքնագլուխ շարունակում է եկեղեցու հայկական նշանների քանդումը, փակվում են արևմտյան ճակարից բացված լուսամույրները:

**23 փեյրովարի:** Նավապազյալ Վարդանուշ Միքայելյանը եկեղեցի մտնելով նկատում է, որ խորանի ավերումից հետո դրա առջև գոյացրել են 1.5 մ խորությամբ մի փոս, իսկ նրա մոտ ոսկորներ էին ցրիվ փրված: Նայր Տարիելը, մտնելով կնոջը, ուրբով հրում է ոսկորները դեպի փոսը և մի փախարակով ծածկում այն, իսկ Վարդանուշ մայրիկին կոպտորեն հրելով դուրս է հանում եկեղեցուց:

**24 փեյրովարի:** Մեյրանի Սբ. Գևորգ եկեղեցու ավագ քահանա Եղիշե Նարությունյանը և Էջմիածնից ժամանած մի սարկավագ եկեղեցի են մտնում այն պահին, երբ հայր Տարիելը սանդուղքի աստիճաններին կանգնած, մի ձեռքում երկաթե բուրջ գործիք, իսկ մյուսում՝ գողող սարք (նա նախկինում մոմագործ արհեստավոր է եղել), ինչ-որ բան էր քանդում պարի մեջ: Տեղ Եղիշեի խնդրանքին, թե մի պահ իջեք, խոսելիք կա վրացի հոգևորականը պարասխանում է. «Մի քահանա էլ ես եմ, ինչպես որ դու, և ես կարգադրություն ունեմ և իմ աշխատանքն եմ կատարում» ու շարունակում է իր «աշխատանքը»:

**28 փեյրովարի:** Կոպտորեն եկեղեցուց դուրս են հանում գրադարանավարուհի Օֆելյա Մանասյանին, որը ևս վրդովված էր ավերումների լուրից և ցանկացել էր տեսնել կապարվածը: Այդպես շար հայերի արգելում են մուտք գործել եկեղեցի:

**13 մարտի:** Վրացահայ համայնքի հրավերով Թբիլիսի են ժամանում Գարեգին և Գրիգորիս արքեպիսկոպոսները, Եզրաս վարդապետը և ՆՏ Գ.Բ մարդու իրավունքների հանձնաժողովի նախագահ Ռ. Պասպայանը: Երկու օր անց վերջիններիս ընդունում է Իլյա 2-րդ պարրիաթը: Զրույցի ընթացքում որոշվում է փակել եկեղեցին մինչև Նայասարանից մասնագետների մի խմբի հրավիրումը, որոնք կհանդիպեն վրաց մասնագետների հետ և կորոշեն

եկեղեցու ճակարագիրը: Իսկ եկեղեցի այցելել պարրիաթը մերժում է՝ պարճառաբանելով, թե վրաց ժողովուրդը քնած չէ, իսկ հայերի սիրտն էլ ցավում է, ուստի պետք չէ հուզումներ առաջացնել:

**17 մարտի:** Եկեղեցու հարավային պարիս է մտնում մի էքսկավատոր և պարից ընդամենը 1 մ հեռավորությամբ ընդգրկուն փարածքի վրա 2 մ խորությամբ փոս է փորում: Շրջակա հայերի հարցին պարասխանում են, թե եկեղեցու համար խանութ և կարի արհեստանոց պիտի կառուցեն:

Շրջակա հայերը վկայում են, որ եկեղեցու դուռը վրացիները հաճախ են բաց անում:

**19 մարտի:** Նամապարասխան շինանյութի փոխարեն եկեղեցու բակ են փոխադրվում բերանե հսկայական խողովակներ, որոնք ակնհայտորեն հարկավոր էին կոյուղու նորոգման համար:

**20 մարտի:** Եկեղեցու հյուսիսային լուսամուտի գոգին տեղադրվում են վրաց սրբապարկերներ, որպեսզի վրացի հավաքացյալները այդտեղ մտնեն:

**28 մարտի:** «Ախալի թառա» («Նոր սերունդ») թերթում (№20) լույս տեսավ «Ու՛ն համար է դողանջում զանգը» վերնագրով և «Փակեցին վրացական եկեղեցին» ենթավերնագրով հոդվածը, որտեղ Գիորգի Շալոմաշվիլին ցավ էր հայտնում, որ Վրաստանի մեջ հայերին հաջողվել է փակել քաղաքի արդեն օձված և գործող վրաց եկեղեցին: Նողվածագիրը, որը դժգոհ էր վիրահայ համայնքի դրսևորած ակտիվությունից, իր նյութն ավարտում է հետևյալ անտեղի լրարվությամբ. «Թբիլիսիի Գլխան արվարձանում, նորակառույց վրաց եկեղեցում ավագ քահանա Վասիլիի վրա հարձակվել է ոմն հայ Գևորգյան, որը հանցագործության համար, սակայն, իրավապահ մարմինների կողմից պահվել է միայն 1 օր»:

**29 մարտի:** Թբիլիսիում լույս տեսավ «Մարջի» («Նմուր») գլխադական թերթի 4-րդ համարը՝ «Թբիլիսիում վրացիների առջև փակեցին եկեղեցին» վերնագրով անհեղինակ հոդվածով: Այստեղ ևս ափսոսանք է հայտնվում, որ նորաբաց վրաց եկեղեցին հայերի ճնշմամբ փակվել է, և քննադարվում են վրաց իշխանությունները, որ տեղի են փվել հայերին: Այս հոդվածի վերջում էլ անտեղի գուգահեռներ են փարվում Աբխազիայի «Բաղրամյանի» անվան գումարակի և Զավախքի հայերի իբր հակավրացական գործունեության միջև և շեշտվում է, որ վրաց իշխանությունները հերթական անգամ մեղմ են հայերի հանդեպ:

**18 ապրիլի:** Թբիլիսիում լույս տեսնող «Заквказские военные ведомости» №73-ում փրագրված հոդվածում հեղինակ Միքայել Այդինովը հայր Տարիելի կապարածը կոչում է վանդալիզմ, քանի որ եկեղեցին սեփականելու նպատակով ոչնչացվել էին խորանը և 19-րդ դարի սկզբների որմնակարները (ոչնչացված խաչքարերի մասին ոչինչ չի նշել): Այդինովը գրում է, որ Նորաշենի Սբ. Ասրվածածինը արդեն 7-րդ հայոց եկեղեցին է,

որ վերջին փարիսերին վրացացվել է Թբիլիսիում, իսկ Սբ. Աստվածածնից հետո հերթը Սբ. Նշանինն է: ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Խորին ցավով պիտի արձանագրենք, որ հայ մշակույթի հուշարձանների միտումնավոր ոչնչացման կամ յուրացման երևույթը Վրաստանում արդեն փաստանյակների վաղեմություն ունի, բայց այն, ինչ կատարվում է 1988 թ. երկրաշարժից անմիջապես հետո ու առ այսօր, կարելի է թերևս համեմատել միայն 1930-ական թվականների վերջերին ու 40-ականներին կատարվածի հետ: Վերջին 5-6 փարիսերի ընթացքում միայն Թբիլիսիում անհետացել ու ոչնչացվել է շուրջ 210 հայերեն վիմագիր արձանագրություն: Նորոգման անվան փակ բարբարոսաբար քանդվում-ավերվում են հայոց եկեղեցիներին բնորոշ բարձր բեմերը, մկրտարանի ավազանները, խաչկալներն ու մինչև անգամ գանձակարները, էլ չենք խոսում խաչքարերի ու փայտաքարերի մասին: Այդ կերպ Տփղիսի երբեմնի 41 հայկական եկեղեցիներից մինչև վերջերս կանգուն մնացած 16 եկեղեցիների մեծ մասը այլափոխվել ու վրացացվել վերջին 5-6 փարիսերի ընթացքում: Միայն այս փարվա հունվարին գրեթե ամբողջապես ավերվեց Չորաբաշի Սբ. Գևորգ եկեղեցին (Նավաբարում), որի մասին ոչ էլ որևէ փոքր հիշվեց կամ գրվեց, կարծես 1600 թ. գանձակեցի հայ գաղթականները երբևէ չէին էլ կառուցել այս եկեղեցին: Եվ ահա հերթը հասավ Նորաշենին:

Նայ մասնագետները պիտի հանդիպեն վրացի մասնագետների հետ: Մեծ բան: Պայթեցված Շամբորեցոց Կարմիր Ավերարան եկեղեցու քանդման պարճառով էլ հանդիպեցին, բայց եկեղեցու կանգուն մնացած մասերն էլ ամրացնելու փոխարեն քանդեցին, իսկ փվածքները որպես շինադր հեռացրին: Ինչ արդյունք կարող ենք ակնկալել այդ հանդիպումից, երբ գործ պիտի ունենանք Նովաթանյան նկարչական դպրոցից 4 անկրկնելի որմնանկարներն առանց խղճի խայթի քերող-թափող հայր Տարիելի ու նրա նմանների հետ: Այսօր Վրաստանում ջնջում են հայի հետքը, մեր պարմությունը, կործանում են մշակույթի ու արվեստի եզակի գործերը միայն նրա համար, որ վրացական չեն: Անկասկած, եթե ձևափոխությունների միջոցով եկեղեցիները յուրացնել չհաջողվեր, դրանք ևս պիտի հիմքից ավերվեին:

Յավ է, մեծ ցավ, որ բաղաբակություն համաշխարհային գանձարանում իրենց ուրույն փրկել ունեցող վրացիների ներկայիս սերնդի որոշ պատասխանատուներ ընտրել են դրացի ժողովրդի մշակույթի ոչնչացման կամ յուրացման հանցավոր ու անոթաբեր ճանապարհը: Առավել ցավալի է, որ մեր մշակութային ժառանգությանը փրկանալու անպարվաբեր գործողությունները ղեկավարում ու իրականացնում է բարձրաստիճան մի հոգևորական: Այո, Վրաստանի պատրիարքը (երբեմն հորջորջվում է կաթողիկոս) հուշարձանների պահպանման և վերականգնման պետական վարչության լուր համաձայնությամբ գլուխ է կանգնել ծավալ-

ված վանդալիզմին: Բավական է միայն նշել 1992 թ. նրա կատարած մի հայտարարություն. «Վրաստանի փարածքում գրկվող բոլոր հուշարձանները, առավել ևս կրոնական բնույթ ունեցողները, Վրաստանի պետության և վրաց եկեղեցու սեփականությունն են»: Մեղմ ասած, մոլորության մեջ են նաև վրացի այն մրավորականները, որոնք հայոց եկեղեցի քանդող կամ յուրացնող պատրիարքին համարում են «մեծ հայրենասեր»: Մեղք այն ժողովրդին, որի մրավորականը կարող է վանդալիզմը հայրենասիրության հետ շփոթել: Բայց բնության մեջ չարն ու կեղծիքը երկար ճանապարհ չունեն: Եվ ի վերջո անկասկած գալու է հարուցման պահը:

Մամվել Կարապետյան  
«Արագիր», 12 մայիս, 1995,  
nրբրթ, № 74

№7

ЧТО ПОБЕДИТ: ВАНДАЛИЗМ ИЛИ ГОСУДАРСТВЕННАЯ МУДРОСТЬ?

"Выслушаем сущность своего: бойся Бога, и заповеди его соблюдай, потому что в этом все для человека; ибо всякое дело Бог приведет на суд, и все тайное, хорошо ли оно, или худо?" (Екклесиаст, XII, 13-14).

Армянская церковь Норашен, построенная в 1793 году, расположена в самом сердце старого Тбилиси, на улице Леселидзе. Напротив нее, на параллельной улице-грузинский Сионский кафедральный собор. Рядом с Норашен – небольшая изящная грузинская церквушка, чуть поодаль – еврейская синагога. Дальше, на Майдане, – действующая армянская церковь Сурб-Геворк, у стен которой покоятся Саят-Нова, Геворк Башинджагян и многие другие видные армяне. В том же районе – мусульманская мечеть.

<p>Մեծ քրիստոսը, որը կանգնել է Մայրուհու կողքին, 1905 թվականի արվեստագետների կողմից ստեղծված էր:</p>	<p>Սուրբ Մարիամը, որը կանգնել է Մայրուհու կողքին, 1905 թվականի արվեստագետների կողմից ստեղծված էր:</p>	<p>Սուրբ Մարիամը, որը կանգնել է Մայրուհու կողքին, 1905 թվականի արվեստագետների կողմից ստեղծված էր:</p>	<p>Սուրբ Մարիամը, որը կանգնել է Մայրուհու կողքին, 1905 թվականի արվեստագետների կողմից ստեղծված էր:</p>
------------------------------------------------------------------------------------------------------	-------------------------------------------------------------------------------------------------------	-------------------------------------------------------------------------------------------------------	-------------------------------------------------------------------------------------------------------

**ЧТО ПОБЕДИТ: ВАНДАЛИЗМ ИЛИ ГОСУДАРСТВЕННАЯ МУДРОСТЬ?**

Веротерпимость, широта натуры, открытость миру всегда были характерны для Грузии и грузин, для старого Тифлиса, который долгие десятилетия называли маленьким Парижем. Тифлис, а затем Тбилиси был административным и культурным центром Закавказья.

С Тифлисом связана жизнь и деятельность нескольких поколений художников

Овнатаянгов. Первый из них, Нагаш Овнатаян, сын священника Ованнеса, приехал в Грузию по приглашению царя Вахтанга VI в качестве придворного поэта и художника. Продолжателями его живописного искусства стали его потомки, а созданное им литературное направление привело к такой вершине поэзии, как Саят-Нова.

Внук Нагаша, Овнатан был придворным художником царя Ираклия II. Он и начал расписывать церковь Норашен. Его работу завершил сын Мкртум, который выполнял живописные и малярные работы и в Сионском соборе. Юный Акоп, в будущем великий портретист, самый знаменитый из Овнатаянгов, помогал отцу. Тогда, в XIX веке, с Тифлисе ценили искусство, существовало единое культурное пространство. Никто не посягал на храмы.

Однако пришла революция 1917 года, затем – советизация Грузии. И пошли крушить и сносить соборы и церкви. Ряд зданий был превращен в склады и медленно разрушался от времени...

Церкви Норашен повезло: в ней разместили научно-историческую библиотеку, уцелели росписи Овнатана и Мкртума Овнатаянгов.

Но вот еще одна революция! Новоизбранный президент Гамсахурдия передает все церковные здания по всей Грузии, безотносительно к их конфессиональной или национальной принадлежности, с баланса Коммунистического Совета по Делах религии на баланс Грузинской Православной Церкви, в одночасье ставшей наследницей всех и вся.

И начали освящаться грузинские церкви в зданиях, ранее принадлежавших другим конфессиям и другим народам. Самый яркий пример: – величественный католический костел в Батуми был превращен в православную церковь. Не помогли протесты Ватикана, не смутило и явное несоответствие католической готики стилю православной архитектуры! А если новоявленных экспроприаторов не остановили авторитет и влияние Римской Католической Церкви, но тем паче не очень посчитались с авторитетом и влиянием Армянской Апостольской Церкви: за несколько последних лет в Тбилиси освящены в качестве грузинских церквей (Девичий монастырь Св. Степаноса), Сурб Хач при Верийском пантеоне, Сурб Аствацацин (Св. Богородицы), Петхаин, Сурб Карапет и другие. Всего - 71.

На очереди оказался Норашен, из которого в середине января 1995 года весьма

оперативно вывезли все книги и развернули интенсивные реконструкционные работы, уничтожая характерные для Армянской Апостольской Церкви архитектурные особенности интерьера и уникальные стенные росписи Овнатаянгов. Судя по характеру производимых работ, а также на основании заявлений отца Таризла, руководящего реконструкцией, Норашен целенаправленно подготавливается к освящению в качестве грузинской православной церкви.

Армянская общественность Тбилиси взбудоражена. Кажется, то, что имело место во времена Гамсахурдия и было названо новым руководством страны "провинциальным фашизмом", не должно повториться, однако повторяется: взрыв в Тбилиском армянском драматическом театре им. Петроса Адамяна во время детского спектакля в мае 1994 г., а теперь вот история с Норашен.

Армянское Культурно-благотворительное Общество Грузии обратилось с письмом о ситуации вокруг Норашена к главе государства Эдуарду Шеварднадзе и мэру Тбилиси Нико Лекишвили, но не получило ответа. Президент общества Генрих Мурадян несколько дней пытался попасть на прием к католикосу-патриарху, но, либо времени у Илии II не нашлось, либо сотрудники канцелярии не сочли возможным беспокоить иерарха. Без ответа осталось и письмо епископа Геворка Серайдаряна на имя Илии II.

Посольство Республики Армения в Республике Грузия обратилось с нотой в МИД Грузии по вопросу о церкви Норашен, отметив политическую значимость решения этой проблемы. 20 февраля спикер парламента Грузии Вахтанг Гогуадзе принял Временного поверенного в делах Республики Армения в Грузии Левона Хачатряна по его просьбе и имел с ним продолжительную беседу. Г-н Гогуадзе выразил серьезную озабоченность сложившимся положением с церковью Норашен, отметил неприемлемость для него как христианина посягательства на культурные и исторические ценности. Это недопустимо вообще, а в наше сложное время – в особенности. Вахтанг Гогуадзе обратился с письмом к католикосу-патриарху Илии II с просьбой приостановить реконструкцию церкви Норашен.

Тем не менее, как свидетельствуют очевидцы, активисты Армянского Культурно-благотворительного Общества, отец Таризл – руководящий реконструкцией церкви без всякого проекта и необходимой документа-

ции, заявляет, что работы будут продолжаться несмотря ни на что. И они продолжают. Рабочие занесли стройматериалы внутрь церкви, закрыли двери, чтобы им не мешали, и продолжают перестройку.

Росписи Овнатанянов, уцелевшие во времена коммунистов-большевиков, уже повреждены. Однако теплится надежда, что государственная мудрость возьмет верх, руководство Грузии и Грузинской Православной Церкви осознает недопустимость равнодушия в таких вопросах, всю пагубность для престижа страны и православной церкви, пренебрежительного отношения к культурно-историческим ценностям других народов.

Несколько лет назад, в Батуми, верующие армяне просили вернуть им здание церкви, в которой в советские годы размещался планетарий. И тогда были возражения со стороны Грузинской Православной Церкви, однако председатель Верховного Совета Аджарии Аслан Абашидзе проявил настойчивость и дальновидность, и церковь была возвращена армянской общине. От этого не пострадал никто, общественная же атмосфера в автономной республике несомненно стала здоровей.

Многие грузинские политические деятели, лидеры партий ясно понимают ситуацию вокруг Норашена, однако не рискуют поднять свой голос в защиту цивилизованных норм, боятся в преддверии предстоящих выборов вызвать неудовольствие православных священников, забывая о том, что армянское население – второе по численности в республике, что экология души, экология культуры также играют определенную роль в политике. Хочется напомнить им Библию: "Еще видел я под солнцем: место суда, а там беззаконие; место правды, а там неправда".

И сказал я в сердце своем: "праведного и нечестивого будет судить Бог, потому что время для всякой вещи и суд над всяким делом там" (Екклесиаст, III, 16-17).

**ПРЕДСЕДАТЕЛИ АРМЯНСКОГО ДУХОВЕНСТВА РАССМОТРЕЛИ ВОПРОС НОРАШЕНА**

Как уже сообщалось, в Тбилиси периодически разгораются страсти вокруг армянской церкви Сурб Норашен. С целью смягчения создавшейся в последний период напряженной ситуации, а также поиска решения конфликта 13 марта в Тбилиси прибыли местоблюститель предводителя Аратской и предводитель Ширакской епархий Армянской Католической Церкви ар-

хиепископы Гарегин и Григорис, которых сопровождал председатель постоянной комиссии по правам человека ВС РА Рафаэл Папаян. Как сообщил собственный корреспондент "Факта" в Тбилиси, 14 марта они встретились с Католикосом всея Грузии Илией II. Ожидалось также проведение ряда других встреч, после которых высокие гости намерены были подвести итоги визита и представить свои подходы к урегулированию вопроса.

*Георгий Минасян, соб. корр.  
"РА" N49, 17 марта 1995 г.*

№8

**ՄԻ ԿԵՂԾ ՏԵՐՏԵՐ ՄԵՓՈՎԱԿԱՆԱՅՆՈՒՄ Է ԼՈՐԱՇԵՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ**

Ես՝ Թամարա Մնացականյանս, ծնվել եմ 1914 թ. Թիֆլիսի Մելրան թաղում (ծնողներս Լախիջևանից էին գաղթել): Մեր փան առջև կանգուն է Լորաշենի Սուրբ Աստվածածին հոյակապ եկեղեցին: Եկեղեցու բակում գործում էր ծխական երկհարկանի դպրոց: Վերջին հարկում ապրում էր մանկական երգահան Ազար Մանուկյանը, որը և այդպեղ երաժշտություն էր դասավանդում (նրա կինը դպրոցի վարիչ էր): Ներքին հարկում էլ, բաժիններով, հարուստների գերեզմաններն էին, որոնք հիշեցնում էին սեկյակներ:

ԹԻՖԼԻՍ

**ՄԻ ԿԵՂԾ ՏԵՐՏԵՐ ՄԵՓՈՎԱԿԱՆԱՅՆՈՒՄ Է ԼՈՐԱՇԵՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ**

<p>սկանրան, իսկ Մելրան լախիջևանյան առջև ապրեցին Աստվածածին եկեղեցու մոտ էր ծխի դպրոց: մեծ էր համալսարանը:</p>	<p>Հետզույժա՞նք եկեղեցին մայր դարձավ գրադարան, որն ընտանեկանը կի մասն էր, իսկ ափսոսանքով ու գրադարանը վերածվեց գիտությունների տարածմանի գրադարանի: Այժմ սակայն Սուրբ Աստվածածին երկհարկ դարձավ գրադարանը:</p>	<p>մատուցում ազգային կրթության համար: Բազմաթիվ բնակիչներն այստեղ ապրում են: Կրթական կենտրոն է այստեղ գործում: Կրթական կենտրոն է այստեղ գործում:</p>
---------------------------------------------------------------------------------------------------------------	---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

Տիշում եմ եկեղեցու ծառայությունները, ուր քահանա էր Սարգիս Շիոյանցը: Չնայած եղբայրս այդպեղ փրկացու էր, բայց ես փրկարեղի չեմ հավատում, ես հավատում եմ նամուսին, արդար հապուցմանը: Եկեղեցում արվում էին նաև հարսանիքներ, թաղումներ: Ի դեպ, վերջին թաղումը մեր բակում ապրող վաճառական Կոնոյինն էր: Եկեղեցին փակվեց 30-ական թվերին:

Պարտերագրի փարիսերին եկեղեցու մաքրում ապրում էին փախստականներ: Վերջիններս բնակվեցին նաև վերը նշված գերեզմանի սենյակներում, որոնք վերակառուցվեցին բնակության համար: Այդ թվերին եկեղեցու նախասրահում փախստականները օձառ էին եկում:

Ներագայում եկեղեցին նախ դարձավ գրադարան, որին բաժանորդագրված էի նաև ես, իսկ ավելի ուշ՝ գրադարանը վերածվեց գիտությունների ակադեմիայի գրասպահոցի: Աշխարակիցները ներսում կառուցեցին երկու հարկ բազմաթիվ դարակներով:



1981 թվականին, երբ սկսվեցին մեր թաղի վերակառուցման աշխատանքները, քաղաքի գլխավոր ճարտարապետ Շ. Կավլաշվիլու ղեկավարությամբ, մտադրված էին իրագործել իրենց չարամիպ ծրագրերը: Մեկ դերասանի թափոնն շինելու պատրվակով, քաղաքի ծայրամասերը բռնեցին փողի հայ բնակիչներին: Դրանից հետո քանդեցին եկեղեցու հյուսիսային մուրքը՝ արձանագրությամբ, իսկ այդպեղ մնացած գերեզմանները ծածկեցին ասֆալտով: Մեր հարցին, թե ինչու են այդպես վարվում, քաղաքի գլխավոր ճարտարապետը չոր պատասխանեց. «Այդպես է պետք»: Այդ ընթացքում պոկեցին նաև եկեղեցու արևմտյան պատին եղած Թամամշյանների փոստակալ մատուցում ազուցված Լիդիա Թամամշյանի բրոնզե գեղեցիկ բարձրաքանդակը:

Ներագայում վերը նշված թափոնի գործը գլուխ չնկավ, և դրա փոխարեն սկսեց գործել գրոսաշրջական բյուրո: Իմիջիայոց, այդ հիմնարկի փոփոխությունը լիարժեք այցելեց մեր եպիսկոպոսին և առաջարկեց ընդունել իր ծրագիրը: Բանն այն է, որ նախարարվում էր Նորաշեն եկեղեցու պարի փակի գերեզմանաբարերը գեղանի հավասարացնել, ինչպես վրացական եկեղեցիներում է ընդունված: Բարեբախտաբար, այդ մտահղացումը չիրականացավ: Այդ հիմնարկը շուտով փակվեց: Ներկայում այդ շենքը իր ձեռքն է վերցրել վրաց սինոդը: Այնուհետև փորձեցին քանդել նաև եկեղեցու հարավային մուրքը (այն միաժամանակ նաև Փրիդոնյանների գեղաշեն մատուցում էր), պարճառարանելով, թե իբր մատուցում գույնը չի ներդաշնակում եկեղեցուն: Ես կովով-դավով դեմ կանգնեցի, շտապ գնացի հայրենցի կախկոպոսին, որն էլ իր հերթին փողեկացրեց Նախարարների խորհուրդ: Կառավարությունից եկան 8 հոգի և կասեցրին քանդելը:

Վերջերս էլ, 1995 թ. սկզբին իշխանությունները կրկին շարունակեցին իրենց չարագործությունները. շարք արագ գվարդիականները դարարկեցին գրքերը: Մի կեղծ, ինքնակոչ փրկիչ էլ Տարիելը, սեփականացնելով Նորաշենը մշակի պես ուրախ «աշխատում էր» փարաջան բշտած. մի խումբ լակոսների հետ: Ծածուկ քանդեցին բնը և անցան հաջորդ քայլերին: Այս անգամ արդեն փարիքս այն չէ, միջամտելու և եկեղեցին պաշտպանելու համար: Մենակ են մնացել, և չէ՛ որ այդ լակոսները ինձ կարող են քարկոծել:

Մեծ ցավով՝  
Թամարա Մուսղակյան  
«Լրագիր», № 133, 10. 08. 97 թ.

**№ 9**

Դեկտեմբերի 29-ին 1994 թվականի ունեցանք հանդիպում կաթողիկոս Իլյա II-ի բարբառաբար հայր Թեոդորոս Ջոխաձեի հետ:

Ներկայացանք այսպես, ընկերուհիս որպես Նայակական բարեգործական ընկերության անդամ, ես էլ՝ Նայասարանի ներկայացուցիչ:

Քանդիպման նպատակը հերկայն էր. իմանալ վերջնականապես Թիֆլիսի հայոց «Նորաշեն» եկեղեցու բախարը:

Պետք է ասել, նախ ընդունեց շար անարարներ, մինչև անգամ չառաջարկեց մեզ նստել, մնացին կանգնած և այդպես շարունակվեց մեր վեճը: Վեճի ընթացքում նա հայտարարեց.

«Ինչպե՛ս կարելի է Սիոնի դիմաց լիսի հայոց եկեղեցի, դա անթույլատրելի է, մենք այն պետք է դարձնենք վրացական»:

Այսպեղից եզրակացություն՝ նրանք արդեն որոշել են այդպես: Այդուհանդերձ ավելացնելով նաև.

«Վրացիները շինել են և ծախել են հայերի վրա»:

Ես էլ չդիմացա և ասացի.

«Սա ի՛նչ արքահայրություն է առանց մտածելու, եկեղեցին առուծախի առարկա չի: Այս մեկ, երկրորդն էլ, ոչ հայ է գրում, ոչ ռուս, ոչ էլ արևմտաեվրոպացի, այլ գրում է ձեր վրացին Թ. Կվիրկելիան, որ այդ եկեղեցին հայկական է»:

Լսելով այս, չասաց ցրտություն, մեզ թողեց ու փախավ:

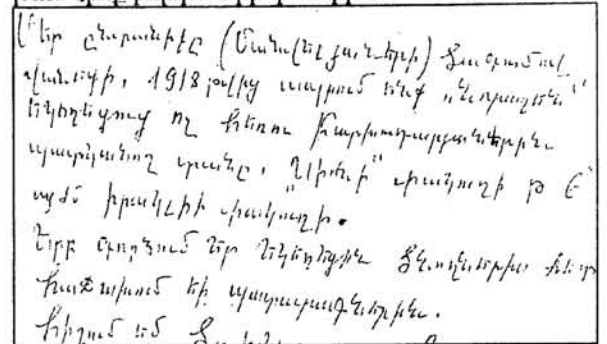
Չուներ համակրանք, բացակայում էր կուլտուրան, խոսում էր ինչպես վայրենի և սնան չէր հոգևոր ծառայողի:

02.01.95 թ.  
Խ. Գ. և Ե. Կ.

**№ 10**

Մեր ընթանիքը (Մանվելյանների) ծագումով Վանեցի, 1918 թվից ապրում ենք Նորաշեն եկեղեցուց ոչ հեռու Բարխուդարյաններին պարկանող փարը: «Սիոնի» փակուղի թ. 6, այժմ Իրակլիի փակուղի:

Երբ գործում էր եկեղեցին ծնողներիս հետ հաճախում էի պարարագներին: Նիշում են Ծաղկազարդը, Չարիկը, երբ մենք կարմիր ձվերով հաճախում էինք բոլոր սուրբ տոներին:



Եղել են նաև ներկա մեր շար ծանոթների սգո պարարագներին: Բացի այդ, շար ծանոթների և բարեկամների զավակները մկրտվել են այդ եկեղեցում:

Դժբախտաբար հերագայում Նորաշեն եկեղեցին վերածվեց գրադարանի: Պետք է նշել նաև

այն, որ եկեղեցու բակում կան մի քանի հայ հարուստների և նշանավոր գործիչների գերեզմաններ: Այսօր մեզ հասան լուրեր, որ Նորաշեն եկեղեցին դարձնելու են վրացական «Ախալշենի» անունով, որը մեզ բոլորիս շարք վրդովեց: Այսօր այդ առիթով արվում են աշխատանքներ: Չէ՞ որ դա արդարությունն է...

*Մանվելյան Բևաթիկ Տրդատի  
5 նոյրի 1995 թ.*

**№11**

Я, Чарахчанц Оганес Арменакович, жил недалеко от церкви Норашен со своей семьей. В этой церкви проводились все армянские церковные и бытовые обряды (свадьбы, похороны, крещения и т. д.). В этой церкви я так же был крещен.

До 1913 г. в этой церкви был главным священником мой дед Тер-Мартirosян (В дальнейшем он был переведен в Батуми, а потом в Ахалгори, где он и умер. В той же церкви он и был захоронен.) В 1952 г. власти хотели разрушить его надгробье, но сын его Николай не разрешил.

*Я, Чарахчанц Оганес Арменакович, жил недалеко от церкви "Норашен" со своей семьей. В этой церкви проводились все армянские церковные и бытовые обряды (свадьбы, похороны, крещения и т. д.). В этой церкви я так же был крещен. До 1913 г. в этой церкви был главным священником мой дед Тер-Мартirosян (в дальнейшем он был переведен в Батуми, а потом в Ахалгори, где он и умер. В той же церкви он и был захоронен.) В 1952 г. власти хотели разрушить его надгробье, но сын его Николай не разрешил.*

После этого в церкви Норашен главным священником, а в последствии епископом был брат моей бабушки Саркис Ишоянц (Тер-Саркис). В этой церкви он работал и служил до самой смерти. В 1921 - 22 гг. при вступлении в город коммунистов, Тер-Саркис был арестован. В тюрьме его заставили отказаться от церкви и предлагали ему хорошую работу. Но он отказался от предложения и сказал, что он рожден богом и до конца своей жизни будет служить богу и церкви.

Церковь не стала действовать с 30-х годов и стала библиотекой.

В настоящее время власти незаконно превращают в грузинский собор, уничтожая при этом все армянские книги и все достояния армянской церкви. Мы все это muy возмущены.

5/IX - 95 г.

**№12**

12-го февраля сего года я вместе с знакомыми из Армянской общины вошли в церковь Норашен. Там вновь продолжались варварские работы. Меня сильно возмутило

когда увидел следы вандализма и с удивлением спросил некоего:

"Неужели все это уничтожится, ведь это же искусство?"

Этот некий пренебрежительно и с иронией ответил:

"Разве это искусство?"

Надо отметить, что все они (рабочие и сам поп) вели себя вызывающе и сверх хулигански. Позже они выразились "Не хватит того, что мы две церкви подарили Вам, которые действуют!"

*12-го февраля сего года, я вместе с знакомыми из Армянской общины вошли в церковь "Норашен". Там вновь продолжались варварские работы. Меня сильно возмутило когда увидел следы вандализма и с удивлением спросил некоего:  
"Неужели все это уничтожится, ведь это же искусство?"  
Этот некий пренебрежительно и*

Тогда я ответил:

"Учтите, на все есть Бог, и за все Он всем оплатит!"

(Удивительно то, что понятие Бог их не так страшит: как фото, кино и видео и др. аппаратура.)

12/II-95 г.  
Геворкян Р.

**№13**

Ես ծնվել եմ 1914 թ. Դվոռյանսկայա փ. թ. 4 փանը, որը մոտ էր Նորաշենի Աստվածածինի: Բերիս Միքայելը, այդ եկեղեցում ծառայում էր որպես փրիսացու: Չարիկին, երբ պետք է բացվեր բնի վարագույրը, բռնիս ինձ փարավ և բացել րվեց այն (ես այդ ժամանակ 6 փարեկան էի):

Բահանաներն էին Սարգիս Շիոյանը և նրա փեսան՝ Սարգիս Իփախյանը:

*Ինչ վեր ծնը աշխատանքներ անել: Վերջ շարք էր շարժանք և վարանում, Կար հանձնել էի որ էր Բերիս Միքայել ֆրիսացի: Վերջ այս անգամ Միքայելյանը հանգի հարցի չիս արևած թիֆլիսիս հայրերուն հար...  
Աղան Արամի Աղաբաբյան  
18/II 95 թ.*

Եկեղեցին փակվելուց հետո դարձավ գրադարան: Վերջերքս լուրեր փարածվեց, որ վրացիները, մի քանի հայոց եկեղեցիներ խլելուց հետո, չհանգստացան և անցան Նորաշենին: Չեղբո գցելով սկսեցին ներսում ինչ-որ մոթ աշխատանքներ անել:

Մենք շարք ենք ցավում և վշտանում, որ խլում են էլի մի եկեղեցի: Արդյոք կլինի՞ վերջ այս ամեն

կրիտությանը, ինչո՞ւ հաշվի չեն առնում թիֆլիսահայությանը ...

Ռուզան Արամի Ազարյան  
18/III-95 թ.

№14

Ներկա փարվա փերովարի 12-ին ես մի քանի ժանոթի հետ միասին հանդիպեցինք Ս...ին (մեր նպարակն էր գնալ «Նորաշեն» եկեղեցի և նկարահանել վանդալիզմի և այլ փհաճ փաստերը): Եկեղեցի ներս մտնելիս բարբարոս համայքը (քահանան և մյուսները) մեզ արգելեց լուսանկարել: Շարք վիճելուց հետո ինձ դրանց հաջողվեց համոզել, «իբր ես պառլամենտից» եմ և մեզ պետք է ուղղակի որմնանկարները նկարել:

Ս...ն անցավ գործի՝ օգրվելով հանգամանքից լուսանկարեց բոլոր կարևոր փաստերը:

Քեզ «Նորաշեն» եկեղեցի, և «Վարդապետի» վանդալիզմը և այլ փհաճ փաստերը»:  
«Եկեղեցի օճո միջին բարբարոս համայքը զենք արժեքի լուսանկարել»:  
«Զարթոնքից հետո ինչ դրանց հաջողվեց համոզել, «իբր ես պառլամենտից» եմ և

է ընդհանրապես ոչ ոքի չընդունել հայ համայնքից):

«Շարք նախարարի միջոցով ընդ մարտի 12-ին «Նորաշեն» եկեղեցի, ինչպես նաև «Վարդապետի» վանդալիզմը և այլ փհաճ փաստերը»:  
«Եկեղեցի օճո միջին բարբարոս համայքը զենք արժեքի լուսանկարել»:  
«Զարթոնքից հետո ինչ դրանց հաջողվեց համոզել, «իբր ես պառլամենտից» եմ և մեզ պետք է ուղղակի որմնանկարները նկարել»:  
30.12.94 թ.

Երկար պայքարից հետո մեզ ընդունեց Իլյայի փեղակալը Չիխլաձեն: (Վերջինս իմանալով մեր նպարակը, պարծեցավ, որ ժամանակին մի փարի առաջ ինքը վարդապետ էր, երբ խվեց Վերայի հայ «Սուրբ Խաչ» եկեղեցին և ինքը իր ձեռքով խաչը նորոգեց և օճեց): Այդ անասրված Չիխլաձեն մեր սրբաքանդակ «Նորաշենի» հանդեպ իմանալով, բորբոքվեց և արերությամբ դիմեց մեզ: «Ինչպես և կարելի է մեր եկեղեցի «Միսին» դիմաց լինի հայկական եկեղեցի: Ես նույնպես գայրացած պարսիստանեցի. «Ներեցե՛ք, մի՞թե հայ համայնքը նոր է կառուցում, այդ եկեղեցին դարերով է իր փեղում կանգնած, կարդացե՛ք խնդրեմ ձեր մասնագետների գործերը ու գրքերը»: Նա աննկար թողեց և փախավ:

Կարապետյան Կարապիկեն Միսակի  
30.12.94 թ.

№16

Իմ հերթական այցին «Նորաշենի» եկեղեցին փեսա, թե ինչպես ինքնակոչ քահանա հայր Տարիելը լուր ձեռքին բանդում էր եկեղեցու բնը: Իմ հարցին, թե ինչու եք բանդում, նա կեղծ պարսխան փոխեց. «Իբր ճեղքվածք կա և պետք է ծածկել, վերանորոգել»:

Հաջորդ օրը այցելելիս, փեսա, որ բնը լրիվ բանդված էր: Ես գայրացա և այդ առթիվ սկսեցի վիճել այդ կրիի հետ, անվանելով նրան «բեր-սա-տանա, բանդիլ»:

«Զե՛ր Ներսիս, ինչու պետք է ձեր վանդալիզմը երեւոյթի: Եւ իրեւոյ ղիմեցի թե՛ ինչ եւ իրեւոյթը. Թե՛ ինչե՛մ, թող զ. Կառապետի թաւելոյ պե. ինչե՛ւ և զ. Կառապետի առորակայթե՛ր»:  
«Իր ուրիշ պերսիստան և Կոնստանտնուպոլիս Գործընդհանրութեան փեղակալի մէջ աւելի մասնագետ շարժում» եւ իմ սուրբ պարզութեան պայքարը:  
Կարապետյան Կարապիկեն Միսակի  
21.03.95 թ.

Վանդալիզմը չդադարեցվեց այնուհետև ոչնչացվեցին խաչքարերը և բանդեցին Նովոնաթանյանների որմնանկարներով զարդարված երկու պար: Այդ անասրված Տարիելը ինձ կարծես թե կարակոչ առաջարկեց. «Մի միլիոն կրամ, միայն թե գնացե՛ք այսօրեղից, իմ կրորդ հացը մի կրորդ»:

№15

1994թ. դեկտեմբերին ինձ հայրնի դարձավ, որ Նորաշեն եկեղեցու գրադարանը լրիվությամբ դադարակում է:

Հաջորդ օրը ուղղվեցի դեպի եկեղեցի և նկարեցի դռան մոտ թափված ահագին սպիտակ փոշի (պարզվեց, որ ներսում բերել են մի քանի փոսայակ կավճափոշի վերանորոգման համար):

Շրտապ որոշեցի գնալ ընկերոջս՝ նկարիչ Խ. Գ. ի փուն և միասին դիմել, նախ Հայաստանի դեսպանատուն, հետո համապարսխան հիմնարկները: Խ.Գ.-ն գիտեր այդ մասին և իրեն շարք վար էր զգում: Խորհուրդ անելուց հետո՝ գնացինք մենք երկուսով վրաց կաթողիկոսի մոտ: (Իլյա II-ը փորձում

**АРМЯНСКАЯ ЦЕРКОВЬ  
РОДНОГО ТБИЛИСИ**

*Первые армянские церковные сооружения в Грузии относятся к раннему христианству. Значительное их число (более позднего периода) было в столице Грузии - Тбилиси. По справке Дюбуа де Монперье, в 1804 г. из 41 тбилисских церквей 35 было армянских и 6 грузинских. В 1810 году соотношение изменилось: 22 армянские, 12 грузинских, 1 католическая. В 1836 г. сохранились всего 42 церкви: 23 армянских, 12 грузинских, 4 русских, 2 греческие и 1 католическая.*

**ДЛЯ НАЧАЛА СОТРЕМ**

В первые годы советской власти нещадно стирались с лица земли соборы, храмы, церкви, мечети, минареты, синагоги. В Тбилиси число снесенных армянских церквей перевалило за десяток. Из оставшихся армянских церквей в настоящее время остались две действующие, остальные до 1988 года использовались как склады, библиотеки, амбары, мастерские и разные подсобные помещения.

Но не все памятники армянской культуры в Тбилиси были разрушены от воинствующих атеистов. Пережив опыт Турции и Азербайджана, в Грузии за последние 5 - 6 лет "огрузинили" 7 армянских церквей. При этом было уничтожено около 210 армянских надписей, изменен под различными предлогами внешний и внутренний облик культовых и светских сооружений, снесены колокольни - типичные свидетельства армянской церковной архитектуры, купели для крещения, разрушены высокие алтари с их паникадилами.

Верующие армяне Тбилиси многократно обращались в Совет по Делах Религии при Совете Министров Грузии, в Тбилисский горисполком, в Совет по делам религий при Совмине СССР с просьбой разрешить богослужение в армянских церквях Сурб Аствацацин Вефлеема (Петхаин) и Св. Богоматери женского монастыря Св. Стефана (Степаноса). Но тщетно.

Об угрозе, нависшей над армянскими церквями Тбилиси, писали уже в наши дни армянские газеты "Азг", "Арагир", "Голос Армении", "Азатамарт". Но мало что изменилось. Даже наоборот: тучи еще более сгустились. И особенно над церковью Сурб Норашен.

**ТУЧИ НАД СУРЬ НОРАШЕНОМ**

ես գնել եմ եկեղեցին ոսկով, ինչ կուգեմ, այն էլ կանեմ: Գնացեք ձեր Երևանը, ինչո՞ւ այնպեղ չկա վրացական եկեղեցի»: Ես էլ իրենց դիմեցի, թե ի՞նչ են կորցրել Թբիլիսիում, թող գնան Խաշուրի թունելից այն կողմը և գրնեն իրենց աղոթավայրերը:

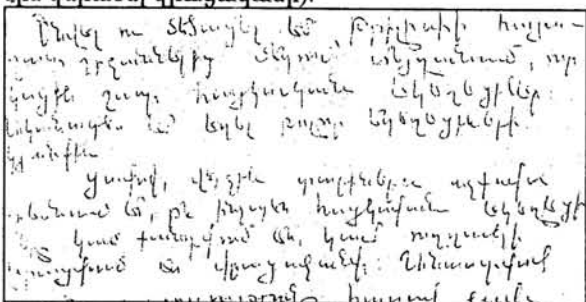
Բոլոր պետական և հոգևորական գործիչներին փողեկացնելով այս ամենի մասին շարունակում եմ իմ սուրբ պարտքը՝ պայքարը:

*Կարապետյան Կարտիրիկե Միսակի  
21.03.95 թ.*

**№17**

Ծովել ու մնծացել եմ Թբիլիսիի հայաշար շրջաններից մեկում՝ Մեղանում, ուր կային շար հայկական եկեղեցիներ: Ականապես եմ եղել բոլոր եկեղեցիների կյանքին:

Ցավոք, վերջին փարիներս աչքովս տեսնում եմ, թե ինչպես հայկական եկեղեցիները կամ քանդվում են, կամ ուղղակի վերածվում են վրացականի: Անասրված այս բարբարոսությունը հասավ նաև Նորաշենին (սուրբ Ասրվածամին) 1995 թ. հունվարից, երբ որոշ ինքնակոչները սկսեցին եկեղեցու ավերման աշխատանքները (նախապարաստում էին վերածել վրացականի):



Այդ փհած լուրը հասավ ինձ և ես վրդովված չափազանց հուզված ներս մտա եկեղեցի. հայարառ որմնակարները փորձում էին կոտրել, ներկել վրայից, ոչնչացնել հեղքը: Ես խոսեցի ինձ անձանթ վրացի փերպերի՝ Տարիկի հետ: Նա ինձ ասաց, որ այս եկեղեցին հայերը առել են փողով վրացիներից: Ես սկսեցի վիճել, որ դա բացարձակ կեղծիք է և սրացա շար կոպիտ պապասխան, հեփո խոսելու ժամանակ նա ասաց, որ Թբիլիսիում ինչ որ կառուցել են հայերը (փողոց, փուն, եկեղեցի և այլն, բոլորը մերն է, մեր հողի վրա է): Ես դարձյալ հուզվեցի, և նա ինձ ասաց, որ Ասրծո փան մեջ բարձր չի կարելի խոսել: Ես էլ պապասխանեցի. «Նապա Ասրծո փունը կարելի՞ է գողանալ, կամ յուրացնել»:

Ներս սրիպեցին դուրս գալ եկեղեցուց: Ես անիծելով դուրս եկա: Վերջում ավելացրի՞ վիրավորելով չկշտացաք... Մբ. Կարապետը վերցրիք, նաև Կուսանոցը, Բերթեհենը ու ուրիշներ և Ասրծո ցավ ձեզ:

*Ներսիսյան Սուևան Մրտեփակի  
բեկա-օսիզատուի №7, Կրծաների շրջան,  
բաղար Թբիլիսի, 14/III 95 թ.*

Эта церковь находится в центре Тбилиси, недалеко от действующей армянской церкви Св. Георгия на ул. Леселидзе. Сурб Норашен – одно из наиболее примечательных армянских культовых сооружений Тбилиси, представляющее собой тип купольной базилики с фасадами из декоративных арок. Над западным фасадом – ажурная ротонда колокольни.

Интерьер церкви украшен фресками работы художников Овнатянянов. Многочисленная эпиграфика, относящаяся к церкви, исследована и дешифрована Паруйром Мурадяном (Институт Востоковедения НАН РА). Она убедительно доказывает, что церковь изначально была армянской, основана в 1507 году неким Сататом, который построил ее в память об отце, супруге и детях. Настенные надписи утверждают, что в 1650 году церковь реставрировал Ходжа Назар, а купол построил уста Петрос.

В 1795 г. священник Тер-Григор по приказу князя Бебутова осуществляет реставрацию церкви. А как гласит другая армянская надпись, после нашествия Ага Могамед Хана в 1808 г. "горцакал" (полномочный) Эчмиадзина Тер-Казар при содействии парона Мкртума Мунтояна вновь реставрировал церковь Норашен.

В 1875 году с разрешения католикоса Нерсеса была реставрирована крыша церкви. Но богослужение так и не состоялось.

И вот спустя полвека 2 июля 1925 года большинством голосов политических и общественных деятелей Грузии (С. Какабадзе, Г. Чубинашвили, Г. Читая, Н. Северов, С. Чхенкели, С. Курдиани и др.) было решено разрушить церковь Норашен. Но благодаря тому, что архитектор Н. Северов проголосовал "против", церковь была спасена. Тем не менее исполнительный комитет Совета Народных Депутатов Кировского района г. Тбилиси просьбу тбилисских армян – разрешить богослужение в армянских церквях

может быть рассмотрена. Но, как показали дальнейшие события, просьба не была рассмотрена в пользу истинных хозяев церкви.

В 1991 году автор этих строк собрал несколько тысяч подписей проживающих в Тбилиси не только армян, но и русских, грузин, осетин, греков, езидов и представителей других национальностей с просьбой вернуть Армянской Апостольской Епархии Грузии церкви Сурб Норашен и Сурб Ншан. В обращении к тогдашнему президенту Грузии Звиаду Гамсахурдиа и католикосу-патриарху Грузии Илие Второму говорилось, что для возросшего прихода верующих армян две действующие армянские церкви недостаточны. Копии этих писем были направлены Католикосу Всех Армян Вазгену I.

С письмом-ходатайством по этому же вопросу в Верховный Совет Грузии, в патриархию церкви, а также в разные общественно-политические организации Грузии обратились профессор Левон Ахвердян (Институт Искусств Академии Наук Армении), Вардгес Петросян (Армянский Фонд Культуры), а также профессора Маня Казарян, Паруйр Мурадян и другие.

В газете "Вечерний Тбилиси" (158 от 18.08.91 г.) вышла статья доктора архитектуры профессора Тенгиза Кверквелия "Старотбилисские названия", где говорится о том, что Норашен – армяно-григорянская церковь. Сообщение Тенгиза Кверквелия не ново в грузинской прессе. Во всех справочниках путеводителях по Тбилиси Норашен упоминается как армянская церковь. Интересно, какими документами подтверждает обратное секретарь католикоса-патриарха Грузии Илие II, заявивший 29 декабря 1994 года, что Ахалшени (Норашен) построена грузинами, а затем продана армянам?

26 января 1995 г. жители близлежащих к церкви домов заметили здесь начало "реставрационных" работ. Так оно и оказалось в действительности. В итоге были повреждены и частично стертые уникальные фрески Овнатянянов, разрушены.

### СПЕЦИАЛИСТЫ В ПУТИ?

15 февраля 1995 года грузинский священник освятил Сурб Аствацацин-Норашен, и церковь была переименована в Хареба (Аветянец). В связи с этим поверенный в делах Армении в Грузии Левон Хачатрян передал МИД республики ноту протеста. Свой протест по этому поводу выразили русская, еврейская и греческая общины Грузии.

**Для начала сотрем**

В первые годы советской власти надобно стараться и люди знали соборы, храмы, церкви, мечети, минареты, синагоги. В Тбилиси много прекрасных древних зданий, переживших за долгие годы. Но в последние годы армянские храмы и мечети в основном были разрушены. В 1989 году началось восстановление храмов, мечетей, минаретов, мостов и других сооружений. Но не все памятники армянской культуры в Тбилиси были восстановлены.

**Армянская церковь родного Тбилиси**

Первые армянские храмы сооружены в Грузии в IV-V веках и в основном из камня. Самый известный из них (бывшее кафедральное соборное здание) был в столице Грузии – Тбилиси. По сведениям Либера де Мажаро, в 1804 г. из 42 тбилисских храмов 33 были армянские и 6 грузинские. В 1810 году уничтожены армянские храмы 22 армянские, 12 грузинские, 1 католический. В 1826 г. сохранилось всего 42 армянские, 12 грузинские, 6 русских, 2 армянские и 1 католическая.

**Тучи над Норашен**

Эта церковь в центре Тбилиси, на перекрестке улиц Св. Георгия и ул. Сурб Норашен – одна из примечательных древних сооружений Тбилиси. Представляет собой 4-купольную базилику из декоративных арок. Интерьер церкви украшен фресками.

Сурб Норашен и Сурб Ншан, не удовлетворившись на то, что 17.03.1989 г. вопрос об освобождении зданий этих церквей, отведенных под библиотеки и книгохранилища, будет поставлен перед Министерством Культуры Грузии и лишь потом просьба

На протесты спикер грузинского парламента Вахтанг Гогоадзе заявил, что будет всячески содействовать решению этого вопроса, и направил специальное письмо католикосу-патриарху Илие II. 21 февраля представители армянской общины Тбилиси Г. Мурадян и В. Байбуртян добились наконец встречи с Илией II, в ходе которой последний пообещал 22 февраля прекратить реставрационные работы в церкви Сурб Норашен.

13 марта, встревоженная посягательством на армянскую церковь, в Тбилиси направляется делегация членов Верховного Духовного Совета Эчмиадзина в составе глав Араратской и Ширакской епархий архиепископов Гарегина и Григориаса, архимандрита Езраса, а также члена постоянной комиссии ВС РА по правам человека Рафаэла Папаяна. Их принял католикос-патриарх Илия II. Было решено закрыть церковь до встречи грузинских и армянских специалистов. При этом Илия II не разрешил армянской делегации из Эчмиадзина посетить церковь Сурб Норашен, заявив, что грузинский народ не спит, а армяне раздражены.

После отъезда армянской делегации экскаваторы вырыли ямы у стен церкви для прокладки канализационных труб. Как бы ни решилась в дальнейшем судьба Сурб Норашена, само строение уже подвергнуто большой опасности. По этому поводу стоит вспомнить весьма характерный факт: несколько лет назад намечалась встреча армянских и грузинских специалистов, которые должны были совместно соорудить вопрос реставрации пришедшей в ветхость армянской церкви Сурб Аствацацин Шамхорцев, но встреча не состоялась, так как церковь была уже разрушена.

### ЗАКРЫЛИ "ГРУЗИНСКУЮ" ЦЕРКОВЬ

20 марта с наружной церкви Норашен были выставлены грузинские иконы. Ясно, не только в усладу верующим грузинам, но и для нагнетания обстановки. И будто бы нарочно в тот же день в газете "Ахали таоба" вышла статья Георгия Шалуташвили под заголовком: "Закрыли грузинскую церковь". Как заявлял в ней автор, "армянам удалось закрыть освященную грузинскую церковь в столице Грузии". Статья странным образом завершалась вестью о том, что в Гданском массиве некто Геворкян напал на грузинского священника Василия и избил его.

Другой же автор, правда, безымянный, в статье "В Тбилиси перед грузинами закрыли церковь", опубликованной 29 марта в

газете "Марджи", осуждает за "содеянное" грузинские власти, которые, мол, не в состоянии защитить грузин. И тоже следует странная ссылка – теперь уже на отряд имени Баграмяна, воевавший с Абхазией против грузин, а заодно и на антигрузинскую деятельность армян Джавахка. Ссылки завершаются кличем к грузинскому населению: "До каких пор терпеть будем?"

Здесь комментарии, как говорится, излишни. Что же касается вандализма... Больно, очень больно, что грузинский народ, имеющий свое место в мировой культуре, внесший свой вклад в мировую цивилизацию, сегодня мирится с такого рода историческими фальсификациями. Зачем? Неужели мало своих, исконно грузинских свидетелей пройденного нацией исторического пути?

Лев Оганезов

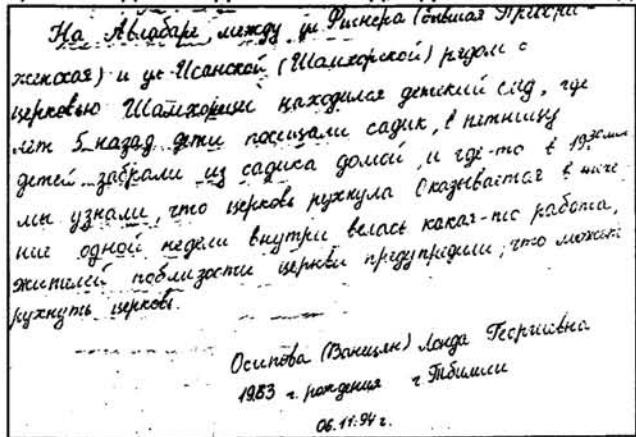
"Голос Армении", 1996, N4, 30 января

### ՇԱՄԻՔՈՐԵՅՈՅ ՍՐ. ԱՍՏՎԱԾԱՅԻՆԻ

(լրիւ. IX-XI էջերի լրիւնագրերը)

№19

На Авлабаре, между ул. Фигнера (бывшая Преображенская) и ул. Исанской (Шамхорской) рядом с церковью Шамхоречи находился детский сад, где лет 5 назад



дети посещали садик. В пятницу детей забрали из садика домой, и где-то в 19.30 мы узнали, что церковь рухнула. Оказывается в течение одной недели внутри велась какая-то работа, жителей поблизости церкви предупредили, что может рухнуть церковь.

Осипова (Ванецян) Лонга Георгиевна  
1963 г. рождения, г. Тбилиси  
06.11.94 г.

№20

Ես՝ Քոչարյան Օնիկ Նարոթյունի, ծնունդս 1918 թ.: Կարնիի Ավերարան եկեղեցու մոտ սպորտ էինք և սպորտ ենք խկականում: Պապս, նորոգում էր Կ. Ա. Եկեղեցուն (Միխակ Քոչարյանն «Մղղիլը»): Ես՝ Քոչարյան Օ. թոռնիկս Օնիկ ս-

վորել են 1925 մինչև 1930 թվականն այդ բակի դպրոցում, որի դիրեկտորն էր Մարիյանը: 1937 թվին, երբ եկեղեցին լրիվ փակեցին, պոկեցին, փանթքի թիթեղներն հիշում են ինչպես եկեղեցու ներսում խաղում էի պոկված մեծ բյուրեղապակյա ճյուղերի մասերի հետ: Նիստում էի նրա գույներով: Եկեղեցին դարձրին հացի փուռ. հեպարքիը էր, թե ինչու երբ խփում էին խմորին, հացը չէր թալում: Հացի փուռն սրիպված քանդեցին և դարձրին սպորտ դահլիճ (բոքս): Վերջում դարձրին բանդակի արհեստանոց: 1988 թվին ապրիլին հարևանները մեզ բոլորիս ձայնեցին դուրս եկեք, եկեղեցին քանդում են: Քաղաքից անդամներն էլ գրնվում էին վթարի վայրում: Մեծից ճոճուց գմբեթը և լրիվ

*Ես եմ ճոճուց գմբեթի, Ն. Մարիյանի փայտե դռների մարմարե մեջ ծածկված (բաշտ) թվ. բուրբուռե սպորտ շտրիկի) ինչ որոշում էր վոր չկտրեցին, ինչի-նորե փայտե վայրայեցիկ:*  
*Արևիչ և արև փայտափորե մուսեմ.*  
*Մեզ բուրբուռ սկզբե այդ ծածկը որտեղի՞*  
*Օ. Գ. (Մարիյ): Եմարտ 1995թ.*

քանդվեց, մատախողի մեջ ծածկվեց (թաղն) և բոլորս էլ սպիտակեցինք, ինձ ստորագրելի փվեցին, որ եկեղեցին ինքն-իրեն քանդվեց, սրիպեցին:

Մինչև օրս քանդված է մնում: Մեզ բոլորիս ցնցեց այդ ծանր դեպքը:

Օ. Ը. (Օնիկ): Մարտի 1995 թ.

**№21**

Ես, Ջավահիր Մալումյանս, Շամխորի ժամի դեմ են ապրում: 55-ին ներսում քանդակի արհեստանոց էր, հինգ հոգի աշխատում էին ներսը: Իրար մեջ վիճեցին, որից հետո սկսեցին քանդել ժամը:

*Ես. Ջավահիր Մալումյան,*  
*Շամխորի ծածկի դեմ են ապրում*  
*55-ը ներսում քանդակի արհեստանոց*  
*էր. հինգ հոգի աշխատում*  
*էին ներսը: Իրար մեջ վիճեցին,*  
*որից հետո սկսեցին քանդել ժամը:*

Գմբեթի մի բակեն (սյուն) քանդեցին և շրապ գգուշացրին բոլոր հարևաններին, որ հավաքեն իրերը և փնտրե ազատեն, որովհետև քանդվում ա: Ապրիլի 14-ին ժամը ութ անց 10 թռպեին քանդվեց: Մարտի 18-ին 95 թ.

Մալումյան Ջավա

**№22**

Я, Кондахсазов Роберт Абгарович, являюсь внуком Кондахсазова Аршака Ару-

тюновича, купца II гильдии, который являлся ктитором церкви "Кармир Аветаран" (Шамхореццо). Дед скончался в 1941 году.

Я видел документ, где Аршаку Кондахсазову разрешалось построить дом, прилегающий непосредственно к церкви по Преображенской ул. (ныне ул Перисувалебис). Позже в этом здании находился детский сад, в который ходила моя дочь.

*Я, Кондахсазов Роберт Абгарович,*  
*являюсь внуком Кондахсазова Аршака*  
*Арутюновича, купца II гильдии, ктитора*  
*являлся ктитором церкви "Кармир*  
*Аветаран" (Шамхореццо). Дед скончался*  
*в 1941 году.*  
*Я видел документ где Аршаку Кондахса-*  
*зову разрешалось построить дом приле-*

С балкона моего дома открывался прекрасный вид на церковь. Она с самого детства была у меня всегда перед глазами. Я ее часто рисовал. К сожалению, 14 апреля 1984 г. она рухнула почти у меня на глазах. Церковь, и дома вокруг церкви, все вместе – это город. Нет церкви, нет и города.

Р. Кондахсазов  
 21/V-95 г.

**№23**

Ես, Մարիամ Էլիբեկյանը (ծն. Սուքիասյան), ապրում են «Վարմիր Ավերարան» եկեղեցու կողքին, մոտավորապես, 1963 թ.: Ես հայրնի նկարիչ

*Ես, Մարիամ Էլիբեկյանը (ծն. Սուքիասյան),*  
*ապրում են «Վարմիր Ավերարան» եկեղեցու կող-*  
*քին, մոտավորապես, 1963 թ.: Ես հայրնի նկարիչ*  
*պրիկայեց, որ փակեն, փայտե-փայտե կտրուկ*  
*ծածկ-ճ-ն էր և նվաճակապարտեք փակ էր: Չհետոջ*  
*փայտե կայտաշունչ, ուրիշ կանգնեց և քրջացավ կիս*  
*դեպի ճոճուց գմբեթ: Ես փախա փակեի նվաճակ կտրուկի:*  
*Էլիբեկյան*  
*հինգը 1995*

Վաղարշակ Էլիբեկյանի հարսն են: Եկեղեցու ներսում գրեթե պահեստն էր, որտեղից որդիներին համար դասագրքեր են գնել: Վերջին փարիներին եկեղեցում մի քանի վրացի նկարիչ գիպսից կիսանդրիներ էին ապրում: 1989թ. գարնանամուտին էր սկսվում, երբ այդ դեպքը պարահեց: Ահավոր պայթյուն լավեց ներսից, և ողջ թաղը լցվեց փոշիով: Ներսի աշխատող նկարիչներից մեկը նկատվելով, որ սկսվում են վերնից քարեր թափվել աբազ բոլորին տեղեկացրեց, որ փախան: Բարեբախտաբար, երեկոյան ժամը 7-ն էր և մանկապարտեզը փակ էր: Ամբողջ քաղաքի հայությունը ուրքի կանգնեց և եկան դեպի վթարի վայրը: Ափսոս փառքի նման եկեղեցին

Էլիբեկյան  
 Մարտի 1995 թ.

Ես, Ելենա Մանթուրյանը եկել եմ այս փունը (Դենուզովների ընտանիքը) որպես հարս 1941 թվից: Տան պարզգամբից երևում էր եկեղեցին (Շամխորեցին Կարմիր Ավերարանը), որը իր գեղեցկությամբ և ճարտարապետությամբ Թ-իֆլիսում առաջինն էր: Մի քանի փարի առաջ եկեղեցու պարտերի վրա գոյացան ճեղքվածքներ: Ներսում դարձրել էին շինանյութերի պահեստ, որից հետո արհեստանոց դարձրին: 1989 թ. ապրիլին պարզգամբից փետա մի քանի հոգի պաշտոնական ներկայացուցիչներ, ես մտրեցա հեղափոխությանը, թե ինչու են հավաքվել: Ինձ պարասխանեցին, որ եկեղեցին քանդելու են: Ես հարցրի, թե այդ մասին արդյակ են արդյոք մեր կաթողիկոսը՝ Վազգենը: Նրանք զարմացած պարասխանեցին, որ ինքնը չգիտեն ով է Վազգենը:

Ես կանգնած էի եկեղեցու հենց թթի փակը, որ սկսվեց փլվել և ես բոլոր վերը նշվածների հետ հագիվ փախանք և փրկվեցինք: Արդեն ընկած փափակները ոչ մի ձևով չէին կարողանում կոպրտել, որպեսզի հավաքելին միջավայրը:

Նորից եկեղեցու փրկումը և այդ օրը ինչպե՞ս կարողանան փրկարկել: Կոպրտելի ինչպե՞ս կարողանան մեզ արդեն մեզանք պարտերից փրկել: Գրեցան սպոր չէնձե Ես և Ելենա, ճեղքվեցուք, բացահայտեցուք և երբ շարունակ զարկ են և աղոթում:

25-III-95 թիվ. Աննա

Զաղափի հայրությունը մեծ ապրումներ ունեցավ այդ դեպքի առթիվ: Չնայած այսօր չևսին մասն է մնացել եկեղեցուց, բայց հավաքացյալները շարունակ զալիս են և աղոթում:

25-III-95 թիվ.  
Մանթուր

Я, Давидова Анна Сумбатовна. С 1955 года я вышла замуж в семье Мамиконянов и живу по сегодняшний день. Как помню в этот период церковь (Шамхореци) была расположена недалеко от нашего дома, церковь не была действующей, а служила как

пожалуй, что только величайшая беда - всегды посетник наших стариков Шамхореци... и пропали как красивые детали так и ограждение крест от купола.

19-март 1995.

Davidov

библиотека и склад. Рядом стояли старые

дома. Лет 5 тому назад от неизвестных причин рухнула основная часть церкви.

Взрыв был снутри. Весь наш квартал покрылся туманом пыли. Нам очень печально, что такой величайший исторический памятник нашей старины Шамхореци.... И пропали как красивые детали так и огромный крест от купола.

19 марта 1995 г.

**ՉՈՐԱԲԱՇԻ ՄԲ. ԳԵՎՈՐԳ**  
(դեւ. XII էջի լուսանկարները)  
№26

14-го апреля 1991 года с друзьями направились к заброшенной, полуразрушенной Дзорабашской церкви (во имя св. Георгия), расположенной на скалистом овраге левого берега р. Куры, недалеко от Метехского замка. Нашей целью было спасти упавшую алтарную балку с дарственной надписью на ней (от Иосифа Дандурова и Петрова-Попова) - перевести на территорию церкви Сурб Геворг на Майдане. В этот момент

14-го апреля 1991 года я с друзьями направились к заброшенной, полуразрушенной Дзорабашской церкви (во имя св. Георгия) расположенной на скалистом овраге левого берега р. Куры, недалеко от Метехского замка. Нашей целью было спасти упавшую алтарную балку с дарственной надписью на ней (от Иосифа Дандурова и Петрова-Попова) - перевести на территорию церкви Сурб Геворг.

внезапно появилась некая женщина с ребенком на машине, создалось впечатление, что ее кто-то вызвал. Они представились представителями общества охраны памятников и потребовали, чтобы мы немедленно убирались бы из церкви. Поскольку мы переписывали надпись на балке, видимо это не укрылось от ее внимания. Закрыв дверь она высказала свои небылицы: "Эта церковь грузинская и есть ансамбль Метехского замка. Уже составлен проект реконструкции и с конца года начнутся работы".

Естественно, нам всем стало очень больно. Удивительно, на что только не идут "братья", чтобы извратить историю и присвоить чужие памятники. Хочу добавить, что на следующий день после указанных событий, когда мы пришли к запертым воротам, увидели, что вместо алтарной балки были лишь сожженные угли ...

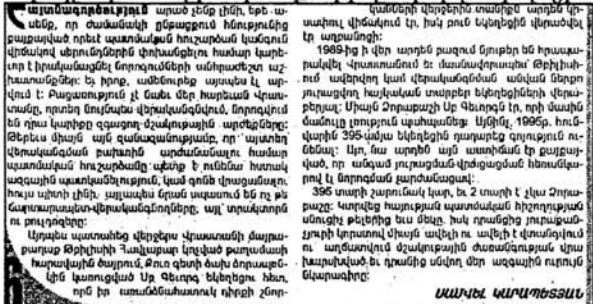
Кочаров В.  
октябрь 1995 г.



ՀԿԱ ԱՅԼԵՎՍ ՈՒ, ԿԱՐՇԵՍ, ՉԷՐ ԷԼ ԵՂԵԼ

Նայրնագործություն արած չենք լինի, եթե ասենք, որ ժամանակի ընթացքում հնությունից քայքայված որևէ պարունական հուշարձան կանգուն վիճակով սերունդներին փոխանցելու համար կարևոր է իրականացնել նորագունների անհրաժեշտ աշխատանքներ: Եվ, իրոք, ամենուրեք այդպես էլ արվում է: Բացառություն չէ նաև մեր հարևան Վրաստանը, որտեղ նույնպես վերականգնվում, նորոգվում են դրա կարիքը զգացող մշակութային արժեքները: Թերևս միայն այն գաղափարային, որ այսպիսի վերականգնման բախտին արժանանալու համար պարունական հուշարձանը պետք է ունենա հստակ ազգային պարկանկարություն, կամ գոնե վրացականալու հույս պիտի լինի, այնպես նրան սպասում են ոչ թե ճարտարապետ-վերականգնողները, այլ՝ փրակորսն ու բուրդողերը:

Այդպես պարահեց վերջերս Վրաստանի մայրաքաղաք Թբիլիսիի Նավլաբար կոչված թաղամասի հարավային ծայրում, Կուր գետի ձախ ձորապոսկին կառուցված Սբ. Գևորգ եկեղեցու հետ, որն իր առանձնահատուկ դիրքի շնորհիվ ավելի հայտնի էր Չորաբաշի Սբ. Գևորգ անվամբ: Եկեղեցու կառուցողները եղել էին 16-րդ դարի վերջին Նավլաբարում հաստատված գանձակեցի հայերը: Նիմնադրության թվականը հայրենի է՝ 1600 թ.: Կառուցումը թույլատրվել է «... հրամանա Ներակ արքայի եւ որդւոյ նորա Գիորկոյ»: Մշակական խնամքի և պարբերաբար իրականացված փոքրածավալ նորոգական աշխատանքների շնորհիվ եկեղեցին



մնացել է կանգուն և գործել մինչև խորհրդային առաջին փառիները: Այնուհետև այն օգտագործվել է փարբեր նպարակներով, բայց այնու երբեք չի նորոգվել: Ժամանակի ընթացքում առաջին հերթին շարքից դուրս եկած ծածկերը պարճառ են դարձել ամբողջ շենքի քայքայման: 1980-ականների վերջերին փանիթն արդեն կիսափուլ վիճակում էր, իսկ բուն եկեղեցին վերածվել էր աղբանոցի:

1989-ից ի վեր արդեն բազում նյութեր են հրապարակվել Վրաստանում և մասնավորապես՝ Թբիլիսիում ավերվող կամ վերականգնման անվան ներքո յուրացվող հայկական փարբեր եկեղեցիների վերաբերյալ: Միայն Չորաբաշի Սբ. Գևորգն էր, որի մասին մամուլը լռություն պահպանեց: Այնինչ, 1995 թ. հունվարին 395-ամյա եկեղեցին դադարեց

գոյություն ունենալ: Այո, նա արդեն այն աստիճանի էր քայքայված, որ անգամ յուրացման-վրացացման հեռանկարով էլ նորագման չարժանացավ:

395 փարի շարունակ կար, և 2 փարի է՝ չկա Չորաբաշը: Կորվեց հայության պարունական հիշողության սնուցիչ թելերից ևս մեկը, իսկ դրանցից յուրաքանչյուրի կորստով միայն ավելի ու ավելի է վրանգնվում ու աղճատվում մշակութային ժառանգության վրա խարսխված և դրանից սևվող մեր ազգային ուրույն նկարագիրը:

Սամվել Կարասյեպյան  
«Երևանյան օրեր»  
01 - 04, 1997 թ., № 18

1700 ԱՄՅԱԿԻՆ ԹԲԻԼԻՍԻՆ ԱՌԱՆՅ  
ՄՅՅՅՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ

ՆԻՄԱ ԷԼ ՉՈՐԱԲԱՇԻ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՏԵՂՈՒՄ՝ ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Թբիլիսին արդեն շուրջ 1,5 միլիոն բնակչություն ունի, և նոր հիմնադրվող Աստված փրկիչի համար այնու քիչ գտնվում, իսկ ելք պետք էր գտնել: Եվ գտնվեց:

Պարզվում է՝ վրացական նոր եկեղեցիներ կառուցելու համար ամենահարմար վայրերն են հայոց գերեզմանոցների ու հնությունից քայքայված կամ արդեն ավերակված եկեղեցիների փրկումը:

Լրագրային բազմաթիվ հաղորդումների շնորհիվ ընթերցողն արդեն լավատեղյակ է, թե միայն վերջին մի քանի փարիներին վերանորոգման պատրվակով հայոց քանի եկեղեցիներ են ձևափոխվել և օծվել վրաց եկեղեցու ծեսով: Նայրնի են նաև Խոջիվանքի Նայոց Սբ. Աստվածածին վանքի և շրջակա ընդարձակ գերեզմանապան փրկում վրաց նոր առաջնորդանիստ եկեղեցու հիմնադրման ժամանակ բազմաթիվ աճյունների ու շիրմաքարերի ոչնչացման փաստերը: Այդ եկեղեցու շինարարությունը, բարձրացված բողոքի մեծ ալիքի շնորհիվ, մեկ փարի և 3 ամիս ընդհարվելուց հետո, վերափին սկսվեց 1997 թ. հունիսի 15-ից վրաց պարիսպը Իյա 2-րդի օծմամբ և հորդորներով:

Նարիդալա բերդամիջի հայոց գերեզմանապանը նույնպես ավերվեց, իսկ ավերակ եկեղեցու հիմքերի վրա 1997 թ. ապրիլի 19-ին կառուցվեց վրացական նոր եկեղեցի ու օծվեց Ծմինդա Նիկողոզի անվամբ (փես «Մոլորակ», 1997, 4 հունիսի, թիվ 92): Կամ էլ՝ Նրեշտակապետաց եկեղեցին, որի հիմքերի վրա արդեն որոշված է վրաց եկեղեցի կանգնեցնել: Ապրիլ ամսին հրապարակված մի հոդվածով համայն հայությանը գուժվեց Նավլաբարում Չորաբաշի Սբ. Գևորգ եկեղեցու բաղնիքի փաստը («Երևանյան օրեր»): Բարբարոսական այդ սկսվող իրականացվել էր 1995 թվականի հունվարին: Շուրջ 2 փարի երբեմնի եկեղեցու փրկող մի հողաթումբ էր, բայց ահա, սույն փարվա հուլիսի 2-ին վրաց հոգևոր դասը հանդեսով օժեց այդ փրկում նոր վրաց եկեղեցու հիմքը: Առանց օր իսկ հապա-

դելու, գգվեցին նոր եկեղեցու հիմքերը: Ուղիղ երկու

**ՀԻՍԱ ԷԼ ՁՈՐԱԲԱՇԻ  
ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ  
ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՏԵՂՈՒՄ  
ՎՐԱՅՎԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ**

Թիֆլիսի արդեն շուրջ 1,5 միլիոն բնակչություն ունի, եւ Ուր հիմնադրվող Սասնոն տնտեսի համար այնքան տեղ չի գտնվում, իսկ ելք պետք էր գտնվել: Եւ գտնվեց:

Հիմնադրողի ոչնչացման փաստերը: Այդ եկեղեցու շինարարությունը, բարձրագույն քողորհի մեծ ալիքի շնորհիվ, մեկ տարի եւ 3 ամիս ընդհատվեցուց հե-

Սուրբ Գևորգի հիմնադրումը 1989թ. 4 օրինակով կանոնադրված է:

շաբաթ անց արդեն ավարտել էին հողային աշխատանքներն ու ընթանում էր հիմքերի բեկոնապատումը: Կասկած չկա, որ շարժումը ակնհայտ կլինենք վրաց նոր եկեղեցու (հիմքը օձվել է Դավիթ մարգարեի անունով) օձման-բացման հանդեսին:

Այսպիսով, հին Թիֆլիսի Նավլաբար թաղամասի համայնապարկերից հերթական անգամ ջնջվեց հայոց մի եկեղեցի կա: Եւ Նշենք, որ այդ թաղամասում ի սկզբանե թվով 8 հայոց եկեղեցի կար: Դրանցից 3-ը՝ Մեդեթի Սբ. Վարդանը, Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչը և Խոջիվանքի Սբ. Աստվածածինը քանդել էին 1930 - 40-ական թվականներին, Շամբորեցոց Սբ. Աստվածածին կամ Կարմիր Ավետարան եկեղեցին պայթեցնելով կործանել էին 1989 թ. ապրիլի 13-ին, Սբ. Կարապետ եկեղեցին «Վերականգնելով» վրացականացրել էին 1990 - 91 թթ. ընթացքում (ոչնչացվել են բեմը, զանգակատունը, հայերեն արձանագրություններն ու մկրտարանը), իսկ անհա՛ Ձորաբաշի Սբ. Գևորգն էլ 1995-ի հունվարին քանդելուց հետո, այս փարի նույն փողովակներով վրաց նոր եկեղեցու հիմքերը: Այսպիսով, Նավլաբարում մնացին միայն Երևանցոց Սբ. Մինասը (մինչև վերջերս այն կարի արտադրամաս էր, բայց ներկայումս սրա յուրացման հերթն էլ է հասել) և Էջմիածնցոց Սբ. Գևորգ եկեղեցին: Վերջինս գործում է, և հուսով ենք, որ գոնե այս միակը ուրիշ գերծ կմնա յուրացումից ու ավերումից:

Մամվել Կարապետյան  
«Նայոց Աշխարհ», 22 օգոստոսի,  
1997, № 49

**ԿՈՒՍԱՆԱՅ ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ**  
(տես. XIII-XX էջերի լուսանկարները)  
№29

Տեղեկացա, որ Թիֆլիսի Սուրբ Սյրեփանոս Կուսանաց Անապար հայոց վանքի արձանագրությունները ոչնչացված են: Ոչնչացրել են անգամ վանքի գմբեթը երիզող բարձրաբանդակները: Սուրբ Սյրեփանոս - Կուսանաց Անապար հայոց վանքը վերանվանվել է գործող վրացական եկեղեցու - Զվեմո Բեթլեհեմի անվամբ:

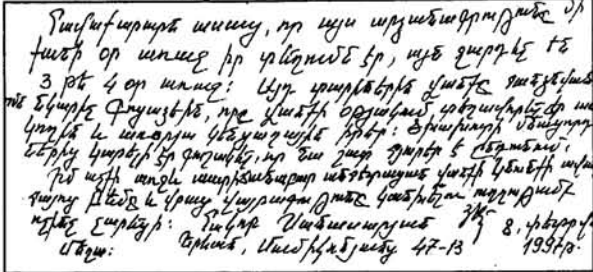
Բազմաթիվ անգամ եղել են այդ վանքում ամեն անգամ հանդիպելով նորանոր փչացումների ու ավերումների (ինչպես Վրաստանում գրավող հայոց համարյա բոլոր մշակութային հուշարձանների հանդեպ): Նույն փրկելությունների համաձայն հայոց հուշարձանների նկատմամբ անհանդուրժող

վերաբերմունքն ու ձևավորման-յուրացման գործողությունները (որին ժամանակին ակնհայտ են եղել նաև ես) առավել ակտիվացան ու ծավալվեցին հարկապես 1988 թ. Մախրակի կործանարար երկրաշարժից հետո: Այդ աղերսին հաջորդող Արցախի և Նախաստանի շրջափակումը բացարձակ ազատություն տվեց վրաց կեղծարար-հանցագործներին: 1990 - 96 թթ. Թիֆլիսի հայոց վանքերից ու եկեղեցիներից - Սուրբ Կարապետը, Բեթլեհեմ Սուրբ Աստվածածին, Վերայի Սուրբ Խաչ, Ճուղուրեթի Սուրբ Աստվածածին և այլն ձևավորվել ու գործում են որպես վրացական հոգևոր օջախներ իրենց նոր - վրացական անուններով: Ավերվել են Շամխորեցոց Կարմիր Ավետարան Աստվածածին փաճարը, Ձորաբաշի Սուրբ Գևորգ եկեղեցին... Աշխարհներ են փարվում վրացական դարձնել Նորաշենի Աստվածածին, Մուղնու Սուրբ Գևորգ, Սուրբ Նշան և այլ եկեղեցիները:

Այս ամենին զուգահե՛ռ՝ ծավալուն քարոզչություն ու գործնական աշխատանք է փարվում Վրաստանում բնակվող հայերին վրացի դարձնելու ուղղությամբ:

Այժմ միայն մի արձանագրության մասին: Վերջին անգամ Սուրբ Սյրեփանոս վանքում եղել են 1986 թ. սեպտեմբերին: Մեպտեմբերի 23-ի առավոտյան հավաքարարը վանքի հարակից էր մաքրում և նրա թույլտվությամբ լուսանկարեցի ու արագրեցի վանքի ներսում եղած արձանագրություններից մի քանիսը: Վանքի չորս սյուներից մեկի շինարարական արձանագրությունը ջարդված վիճակում (հինգ կտոր) մենք գրանք դրան մտք կուրակված աղբի մեջ (մարմարյա սալիկ - 25 x 21,5 x 2 սմ): Տեսքերը հերկյալն է.

*Յիշարակ այս իմոյ արդիանց  
Բարասխես Սրբոյ Սյրեփանոսի  
տանարիս Կուսանաց  
անապարի, ընկ յիւրաբան արագ  
սարկարագոիի Ա(ստու)ծաներ  
կոյս Յեփրոսիէ, դուստր  
Միքայել Արիւնիփիանց,  
յիշարակ ինձ և ծնողաց իմոյ  
գոր ընկաջի Տէր ի հանոյս իւր  
ամէն: 1870 թ:*



Նավաբարան ասաց, որ այս արձանագրությունը մի քանի օր առաջ իր փրկումն էր, այն ջարդել են 3 թե 4 օր առաջ: Այդ փարիներին վանքը հանձնված էր ոմն նկարիչ Գոցաձեին, որը վանքի օթալումս փրկավորել էր անկողին և առօրյա կենցաղային իրեր: Ծխախոտի մնացորդներից կարելի էր գուշակել, որ նա շարժում էր ընդունում:

Իմ աչքի առջև աստիճանաբար անհերացան վանքի կնուրքի ավագանը, հայոց բեմը, և վրաց վայրագությունը կանխելու ուղղությամբ ոչինչ չարեցի: Մեղա:

Վակոբ Մանասարյան  
Երևան, Մամիկոնյանց 47-13  
8 փետրվար, 1997 թ.

**ԶԱՌՎԱՅՐԻ ՍՐ. ԿԱՐԱՊԵՏ**  
(դրես. XXI էջի լուսանկարները)  
№30

ՎԵՐԱԿԱՆՔՆԵՐԻ ԵՆ,  
ԹԵ՛ ԶՈՒՐԱՅՆՈՒՄ

**ԶԱՌՎԱՅՐԻ ՍՐ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑԻ**

Նիմնադրվել է 1400 թ. իշխան Թումանյանցների նախնիների կողմից, հիմնովին վերակառուցվել 1705-ին ազնվական Ղամագոյանցի կողմից: Կառավարության միջոցներով նորոգվել է 1870 թ.:

Ի փարբերություն Ճուղուրեթի Սր. Ասրվածածին եկեղեցու, Սր. Կարապետի վրացականացման աշխարանքները սկսվել են դեռևս 1980-ական թվականներին: Յուրացման սկզբում նախ քանդել հողին էին հավասարեցրել հայոց եկեղեցիներին բնորոշ բարձր բեմը, իսկ բեմի կենտրոնում կանգնած սեղանի վեմ քարը որպես անպարկուշ կամ ավերորդ բան ներել էին դուրս (եկեղեցու հյուսիսային կողմում): Վերջինս կրում էր ոմն Պլարոն արեղայի հիշարկությունով 1882 թ. փորագրված նվիրարկական արձանագրությունը: Նույն ժամանակ անհայտացավ եկեղեցու բակում գտնված ոմն Մարգարիտի հայագիր արձանագրությամբ շիրմաքարը և բլրի սպորտից Սր. Կարապետ բարձրացող աստիճանների շինարարական ընդարձակ արձանագրությունը (1891 թ.): Քիչ անց, Վրաստանի հուշարձանների պահպանման և օգրագործման գիտաբարարական վարչության պետ Ի. Յիցիշվիլին մի հարցազրույցով հայտնում էր Սր. Կարապետ եկեղեցին իրենց միջոցներով նորոգված իննու մասին («Սովետական Վրաստան», 1981, թիվ 85, 16 հուլիս): Այնուամենայնիվ եկեղեցին ևս մի քանի փարի գոնե արտաքինից պահպանեց հայկականին հարագար առանձնահարկությունները (ինչպես օրինակ՝ արևմտյան ճակարակի զագաթին կանգնած սյունագարդ զանգակարանը, հարավային մուրքից քիչ վեր խաչաձև լուսամուրը և այլն), բայց 1990-ին սկսված յուրացման վերջին փուլի աշխարանքները ավարտվեցին 1991 թ. ապրիլի 4-ին զանգակարան ոչնչացումով: Մինչ այդ վրաց հայրենասեր «գիտնականները» ավաղի շերտով ծածկել էին ճակարակների բոլոր հարդարանքը, փոխարենը՝ ավերացնելով «վրացական» ոճի խաչեր: Սրանով էլ ավարտվեցին Սր. Կարապետ եկեղեցու յուրացման աշխարանքները և գրեթե 600-ամյա հայոց եկեղեցուց այժմ հայկականությունը վկայող աննշան հետք իսկ չկա:

Վերջին փարիներին վրացիներն իրենց համար իբր գույք ազգային խաչի ձև են հայտնագոր-

ծել: Տարբերությունը սովորականից այն է, որ հորիզոնական խաչաթևերը թեթևած կամ կախված են դեպի ներքև: Այս տեսակ խաչ էր իր ձևերին պահել

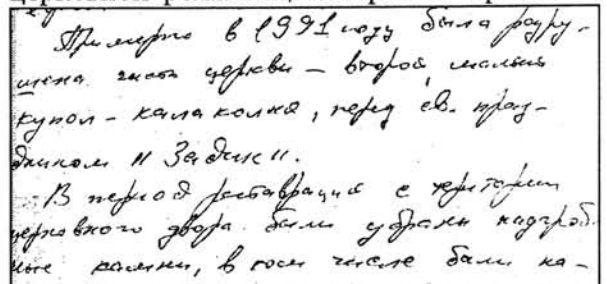


վրացական սրբերից մեկը՝ Նինոն: Նույնպիսի խաչանկարներով են պարվել Ճուղուրեթի Սր. Ասրվածածին եկեղեցու նորաշեն երկաթյա դռները, իսկ Սր. Կարապետում՝ նրա հարավային ճակարակը: Այս ձևի խաչն է, որ վերջին փարիներին կանգնեցվում կամ նկարվում է բոլոր սեփականացված եկեղեցիների վրա:

Մամիկոնյան  
«Ազատամարտ», 1994, № 26

№31

Я живу во дворе церкви "Святой Карапет" в здании бывшей семинарии с 1920 года (родители мои являлись персидскими подданными из Салмаста). Церковь "Сурб Карапет" действовала до 1937 года ( в то время главным священником являлся Тер Сагоянц). Вторым священнослужителем был Тер Габриел Габриелянц. Далее коммунисты превратили церковь в общежитие и заселили русских-малакан, завербованных из Воронежской области как специалистов-строителей. С 1980 года были произведены реставрационные работы как района, так и церкви, а живущих там русских обеспечили квартирами. С 1982 года была занята художественно-реставрационной мастерской, принадлежавшей Грузинской Академии Художеств. В церкви находилась малая часть церковной реликвии, которая со временем



стала пропадать. Из пропавших вещей особое место занимала мраморная чаша для крещений с прекрасно выполненным барельефом ангелов.

Примерно в 1991 году была разрушена часть церкви – второй малый купол – колокольня, перед святым праздником "Затик".

В период реставрации с территории церковного двора были убраны надгробные

камни, в том числе были нарушены склепы сарофанов, а так же был убран мраморный камень князей Тумановых.

Хочу вспомнить, что в 1937 с колокольни были сняты колокола и были скинуты в овраг.

Сегодня же церковь, благодаря местным властям, действует как грузинская церковь, под именем "Квела Цминданебис" (т. е. всех Святых).

23.10.94

**№32**

Ես՝ Նակոբյան Ղազար Կարապետի, 1954 թվից ապրում եմ Կիրաւիչի վերելքի (նախկին Սուրբ Կարապետի) թ. 14 փանը: Սուրբ Կարապետ եկեղեցու բակում ապրում էին խախոլ, սնդղկան ազգի մարդիկ: Մոտ 10-15 փարի առաջ պերաբոյունը ռեստավրացիա արեց, որից հետո սուր եկարիչները փրկացան և հետզհետե գողացան ներսում եղած հազար ու մի մաս, հնուրօրին: Քիչ ուշ, էլ փարան եկեղեցի փանող լուսանկի վարարեն: Արդեն հինգերորդ փարին է, ինչ աշխատում է որպես վրացու ժամ: Քիչ-քիչ փանում էին գերեզմանի քարերը:

Ես հարկումը զուրկ չեմ լինում 1954 թ. ապրիլի 14 փանը: Սուրբ Կարապետ եկեղեցու բակում ապրում էին խախոլ, սնդղկան ազգի մարդիկ: Մոտ 10-15 փարի առաջ պերաբոյունը ռեստավրացիա արեց, որից հետո սուր եկարիչները փրկացան և հետզհետե գողացան ներսում եղած հազար ու մի մաս: Քիչ ուշ էլ փարան եկեղեցի փանող լուսանկի վարարեն:

Այդպես կա նաև թունելի նման բան, որպեսզի հանեցին փրկարի կոստյում, թափեցին դուրս, վառեցին: Հինգ օր, եթե ավել չէ, բանում էին մյուս խաչը ուր գանգն էր կարծես փրաքացրին: Սոր փրկարները, լածիրակներ են իրենց վիլիսով վրան խաչը նկարած: Միշտ վիճում, կոպում են ինձ հետ, իսկ ես միշտ ամեն փող կստորագրում, որ դա հայերի ժամ է եղել: Ես միշտ պարասխանարում եմ իրականին, իմ խոսքերին:

Արեւիկայի Ղազար  
23 X 94 թ.

**№33**

Я, Рштуни Левон Левонович, родился в 1941 г. 22 мая в г. Тбилиси в отцовском доме напротив церкви Святого Карапета. Церковь действовала до конца 1950 г. После смерти последнего попа, который служил в церкви, церковь осталась без присмотра. Чуть позже вокруг церкви молokane построили хибары и жили, а в последствии вошли и в церковь. В 70-ых годах районное руководство выселило малакан и начали реставрировать церковь как памятник. В

նախ քան ռեստավրացի արեցին և քան, թե ինչու եւս  
բակում և ցածրով: Եւ 70-ից արդ, խախոլները քան  
նախկին մալախան և մալախ բնակարանը ճարտ  
նախկին Եւսու ձե-նի փող և ցածրով եւսու  
բակում (նախ քան ռեստավրացի արեցին) և ցածրով  
նախկին մալախը Եւսու ձե-նի փողով քան  
նախ և թրակով Եւսու ձե-նի փողով քան  
և մալախ Եւսու ձե-նի փողով քան  
20/XI-1994

конце 80-х годов в церковь вселился художник (некий грузинский парень) и употреблял церковь как мастерскую. Впоследствии незаметно убрали колокольню и перевели в действующую грузинскую церковь под именем Святой Кола (Кола Цминда)

20/XI-1994 г.

**№34**

Я живу в Сурб-Карапетском овраге №6, где находится церковь Сурб-Карапет. Во время праздника устраивали, было много народу, во дворе было много надгробных камней и Тумановых и др. Во дворе находилась церковная школа. Примерно пятый год церковь стала грузинской.

Ոչ ոք չէր գիտեր, որ ես ինչ  
նախկին մալախ բնակարանը ճարտ  
նախկին Եւսու ձե-նի փող և ցածրով  
նախկին մալախը Եւսու ձե-նի փողով քան  
նախ և թրակով Եւսու ձե-նի փողով քան  
20/XI-94

Пиркулова Анна Степановна (1915 г.)  
19/XI-94 г.

**№35**

ՎՐԱՅԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵԼԱԿԵՐԴ  
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՆՆԵՏԱՅՈՒՄԸ

Թիֆլիս, քաղաքի կենտրոնի՝ Բոխ Ըս-  
խափնյա մասում, ժայռի վրա, համարյա 600  
փարի արանից առաջ վեր խոյացավ հայոց  
Սուրբ Կարապետ եկեղեցին: Աշխարհագրու-  
կան հարմարավիտ դիրքում է այս եկեղեցու  
կան շինությունը. դեպից հոսում էր Բոխ գետը՝  
ջրադաճներով, դեպից «Մաղաթյան կղզին»  
էր իր բազմաթիվ շինություններով և մեզ բո-  
լորիկ շար հարազատ Վանքի մայր եկեղե-  
ցին իր համալիրով:

Սբ. Կարապետ եկեղեցու առջև քաղաքի  
պարկերն է, և կարծես եկեղեցին իշխում է միջա-

վայրին: Գլխավորն այն է, որ եկեղեցու աջ կողմով անցնում է գեղարկ, և ոմն հարուստ Հարություն Հախնազարյան, գնելով այդ կալվածքը, 19-րդ դարի վերջին կառուցեց ջրանցք, որի վրա էլ երկհարկանի սեփական փուն և վերջապես եկեղեցուն միացնող աղյուսն աստիճանները, որը եկեղեցուն փակեց ավելի գեղեցիկ փեսք: (Պետր է նշել, որ կառուցման արձանագրության մարմարե սալիկը 30 ական թվականներին ոչնչացվեց:)

Եկեղեցին ունեցավ երկու մուտք. գլխավորը Սուրբ Կարապետովսկայա զառիվերից էր, որը ծառայում էր բարձունքի՝ Նար-Դոսի «Մեր թաղի» և Կազարմի թաղի հավաքացյալներին, իսկ մյուսը՝ Պետկովսկայա փողոցի, Ճուղուրեթի և Սբ. Կարապետովսկայա կամ «խևի» (ձորի) թաղի հավաքացյալներին:

Եվ եկավ սրալիսյան դաժան ժամանակաշրջանը: Արյունաբքու Բերիայի ձեռքով հիմնահատակ եղան հայոց սրբավայրերը՝ Սբ. Մարգարե, «Տեր թաղի», Ջիգրաշենը, Վանքի Ավագ Մայր փաճարը, Զամոյանցը, Զրկինյանցը, Թեկենամը, Կուկիայի Աստվածածինը, Խոջիվանքի եկեղեցին՝ մեծածավալ գերեզմանոցով և Գրիգոր Լուսավորիչը:

Այս բոլորը փետնում էր Սբ. Կարապետը, մարածում էր ու հեկեկում. «Կգա ժամանակը ինձ հետ էլ այդպես կվարվեն»:

1930 ական - 40 ականներին մենք ապրում էինք Թիֆլիսի հինավուրց Մերեբյաննայա փողոցում: Մեր ընտանիքով հաճախ գնում էինք փարիկենց՝ Օլադյան Հոփիսիմեի փուն, որը գտնվում էր «խևի» թաղի գլխին, չէ՞ որ անսպասան պետք է անցնեինք Սբ. Կարապետի կողքով, որն ուներ հրաշք երկաթյա դռներ և աղյուսն աստիճաններ մինչև եկեղեցու բակը: Աստիճանները ծածկված էին կանաչով, շար-շարերն էլ մամուռապարել էին, արդեն լռել էին եկեղեցու զանգի դողանջները, որոնց ձայնը հասնում էին մինչև վերի թաղերը: Ես մի պահ կանգ էի առնում ու մեծ հերաբքություններ նայում, հիանում հրաշք դռներով, ընդհանրապես փոքրոց ինձ հերաբքորել են հայոց պարամար-փարապետական հուշարձանները: Գիտեմ մի բան, որ մայրիկս (Անահիպ Հովհաննեսի Բաղդասարյանը) սովորել է Սուրբ Կարապետի ծխական դպրոցում, և հարկապես ինձ համար այդ հուշակոթողը շար թանկ էր ու նվիրական: Չէ՞ որ այդ դպրոցում է սովորել Նար-Դոսը (Միքայել Հովհաննիսյան):

*Ըստ ականատեսի*

## ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՆՇԵՏԱՅՈՒՄ

### Վրացական գործելակեր

Թիֆլիս, Լադաի կենտրոնի՝ Քոի ծախսիկայա մասում, ժայռի վրա, համարյա 600 արի տրամից աստիճանով խոչարակ հայոց սուրբ կարապետ եկեղեցին: Արտադրական համարակա ռիմոն է այս եկեղեցական շինությունը. ղեկավար հուսում էր Քոստան ջրապետը, ղեկավար «Մայրաքան կղզին» էր Քոստան ջրապետը: Բնակարաններով և մեծ թղթերու շահ հարազատ անի մայր եկեղեցին իր համալիրով:

Խաչատուր ԵՎԿՈՐՅԱՆ

Սբ. Կարապետ եկեղեցու առջև Լադաի ժայռերն է և կարծես եկեղեցին թխում է միջավայրին: Գլխավորն այն է, որ եկեղեցու աջ կողմով անցնում է գեղարկ, և ոմն հարուստ Հարություն Հախնազարյան, գնելով այդ կալվածքը, 19-րդ դարի վերջին կառուցեց ջրանցք, որի վրա էլ երկհարկանի սեփական փուն և վերջապես եկեղեցուն միացնող աղյուսն աստիճանները, որը եկեղեցուն փակեց ավելի գեղեցիկ փեսք: (Պետր է նշել, որ կառուցման արձանագրության մարմարե սալիկը 30 ական թվականներին ոչնչացվեց:)

վորել է սուր կարապետի ծխական դպրոցում և հասկարտե ինձ համար այդ հուշակոթողն էս քանի էր ու նվիրակա: Չէ՞ որ այդ դպրոցում է սովորել Նար-Դոսը (Միքայել Հովհաննիսյան):

ժողովրդից թղթակից Անահիպ Բաղդասարյանի հուշարձանը Վրաստանի հուշարձանների պաշտպանության վարչության ղեկավար Միքայել Հովհաննիսյանի հայրենիք և այնպես առջև հայ ժողովրդին, իր Վրաստանի ստանում մտադրվել են և:

Ես ժամանակին փետնել եմ Սբ. Կարապետը եկեղեցու բակում թաղված Թումանյանների փոհմի

ներկայացուցիչների գերեզմանները: Նիշարակության է արժանի, որ մինչև օրս աչքիս առաջ է իշխան Յազոն Թումանյանի սպիտակ, մարմարե հուշակոթողը:

Յավոք, այդ ամենը հողին հավասարվեց և ինչպես. ականապես եմ եղել, թե ինչպես են շիրիմների կամարները քանդում, հանում հանգուցյալի ոսկորները և դեն շարպում: 1981 թ. եկեղեցու բակի բնակիչներին սպառնակեցին բնակարաններով և բաղեցին խարխուլ փները, իսկ եկեղեցու սրբապարկերները ոչնչացնելու նպատակով ներսը սպիտակեցրին և հետո էլ հիմնեցին քաղաքի ճարտարապետական թանգարանը: Վրացական կառավարությունը վարեց երկդիմի քաղաքականություն:

1981 թ. հուլիսի 16-ին «Սովետական Վրաստան» թերթում փայտագրվեց թղթակից Անահիպ Բաղդասարյանի հարցազրույցը Վրաստանի պարամական հուշարձանների պահպանության վարչության պետ, ակադեմիկոս Իրակլի Յիվիշվիլու հետ: Վերջինս հայտնեց և աչքալույս արեց հայ ժողովրդին, իբր Վրաստանի փարաժքում նորոգել են երկու հայկական հուշարձան՝ Սբ. Կարապետը և Թեկենավի շրջկենտրոնի եկեղեցին, բայց ... մնացածն էլ մենք հասկանանք:

Թե ի՞նչ եղան այն երկաթյա դռները, ո՞ր փարան, փեղեկություն չունեմ, իսկ ինչ վերաբերում է աղյուսն կամարակապ աստիճանների փակի փարաժքին, այն վերածեցին այսպես կոչված «քեֆչիների փեղի»: Եկեղեցու շրջակայքը ենթարկվեց լրիվ վերակառուցման, և հայ բնակչությանն էլ թշնջեցին քաղաքի ծայրամասերը:

1991 թ. ապրիլի 18-ին, երբ թափրոնից փուն էի վերադառնում ավարտումով, սիրտս կարծես ինչոր բան գուշակեց և ականա նայեցի Սբ. Կարապետի կողմը... և ի՞նչ փետնեմ, կարարվում էր ահավորը քանդում էին զանգակապունը... Մաքուր վայրագություն. կարճ ասած, ծաղրածանակի ենթարկվեց հայկական սրբավայրը:

Էլ ի՞նչ ասեմ, այնպես սիրտս ցավեց՝ այդ ծանր պարկերը փետնելով, որ չգիտեմ, թե ինչպես եմ փուն հասել:

Ես հիվանդացել եմ նման անարդարություններ փետնելով: Այսօր վերոհիշյալ եկեղեցին գործում է որպես վրացական եկեղեցի «Կովածմինդա» (Ամենափրկիչ) անվան փակ:

Եվ այսպես մեր հարևանները յուրացնում են ուրիշների հայերի, ռուսների և հայկերի հուշարձանները, սրեղծելով ազգային «սեփական» պարամություն:

*Խաչատուր Գևորգյան  
«Լրագիր», 23 մայիս, 1995,  
Երկուշաբթի, № 81*

**№ 36**

Ես, Սողոմոնյան Հոփիսիմե Սումբաթի ծնվել եմ քաղաք Թիֆլիսում 1928 թվին, մեծացել եմ Սուրբ Կարապետի թաղում (Ավվերեթ, փուն 15. փունը պարկանում էր Աբրահամյաններին, որոնք հայ բնի գործիչներ էին), հիշում եմ՝ ինչպես հա-

ճախում էի մանկության փարիներին թաղի ծանոթների հետ, գնում էինք Սուրբ Կարապետի եկեղեցին, մոտ էինք վառում: Եկեղեցու բակում պարերազմի փարիներին ռուս ընդամենիներ էին, եկեղեցին արդեն չէր գործում: Այնուհետև եկեղեցին զբաղեցրին վրաց նկարիչները: Տարիներ անց, 1989 թվին, երբ սրիաված գնացին ընտրության Զ. Գամսախուրդյայի համար, ճանապարհին լսեցինք

Եվ... և ինչպե՞ս կարող էինք լսել...  
 «Սուրբ Կարապետ, դուք լիքով եք բոլորի պահպանը. ես քանի անգամ քո մոտ եմ գալիս, որ ինչ-որ բան ասեմ քեզ...»  
 Կրթության հարցերի մասին խոսելու համար...  
 Առաջինը թե՛ թե՛ մեզ մեզմեջ եկեղեցի»

Ս. Կարապետ եկեղեցու գանգի ձայները. ուրախացած այդ կողմը վազեցինք: Ներս մտանք, րեսանք դեռ ավարտված չէր վերանորոգումը: Նստած էին մի քանի շահելներ և մոտավաճառ վրաց կին: Մեր ներս մտնելու վրա գարմացած կոպիտ հարցրեցին, թե ի՞նչ եք ուզում: Մենք չպարասխանեցինք և հարուկ հայերեն լեզվով աղոթեցինք՝

«Օվ՛, Սուրբ Կարապետ, դուք լինեք մեր բոլորի պահպանը և րաբ առողջություն, հայ ազգին լինեք պահպան»:

Դրանք բարկացած նայեցին մեր կողմը: Մեր հարցին, թե ինչ անվան եկեղեցի է, պարասխանեցին, իբրև թե՛ մենք գնել ենք հայերից և այսօր կոչվում է «ժմինդա սուլիերիսա»՝ այսինքն սուրբ հոգի: Մի փոքր մենք վիճեցինք և հեռացանք: Թաղի հայությունը շարք վերավորված ենք, որ գրկվեցինք այդպիսի հաճելի սուրբ օջախից:

9 մարտի 1995 թիվ,  
 Սողոմոնյան Ռ. Ս.

**№37**

Մեր ընդամենիքը 1916 թ. ապրում էր Թիֆլիսում մինչև ծնողներին մահանալը «Սուրբ Կարապետի» վերելքի № 14 փակը: Ներկա պայմաններում ծնողներին մահից հետո ես մինչև այժմ բնակվում եմ նույն փակը: Այդպիսի մինչև այժմ գոյություն ունի հայկական եկեղեցի «Սուրբ Կարապետ» անունով, բայց մի փարի, առաջ այսինքն՝ 94 թվին, այդ եկեղեցին վերածեցին վրաց եկեղեցու: Երբ հարցնում եմ ինչո՞ւ եք վրացու եկեղեցու վերածել, նրանք արդարանում են նրանով, որ իբր թե վրացին կառուցել է, իսկ հայը գնել է, այդ պարճառով վերականգնում են սխալ ճշմարտությունը: Իմիջիպաց այդ եկեղեցու ավագ քահանան բնակվում էր նույն վերելքում №9 փակը՝ Մաղոյանը, իսկ նրա մահից հետո նորից գործը շարունակում էր նոր հայ քահանա, որից հետո եկեղեցին փակ էր: Իսկ առայժմ բացեցին վրաց եկեղեցու անունով: Բակում կային իշխան Թումանյանների և ուրիշ հարուստների

րի գերեզմանները, որոնք լրիվ քանդվել են: Շիշում

Ներս Կարապետ 1916 թ. ապրում էր Թիֆլիսում  
 Սուրբ Կարապետի  
 վերելքի № 14 փակը. ներկա պայմաններում Սուրբ Կարապետի եկեղեցին վրացու էր. ինչո՞ւ եք վրացու եկեղեցու վերածել, որ ինչ-որ բան ասեմ քեզ...  
 Սուրբ Կարապետ

են, որ քրիստոնեական բոլոր փոներին մենք բոլոր հայ ժողովուրդը՝ շրջակայքում բնակվող, հաճախում էինք այդ եկեղեցին:

Վերոգյան Բնարիկ Նակոբի  
 5/III - 95 թ.

**№38**

Բազմադարյան արևելյան Թիֆլիսը քաղաք, որ դարձել էս գեղեցիկ ու վեհ, շնորհիվ թո կոթողների և գեղեցիկ շինությունների: Բազաքին շունչ փոխող եկեղեցիները, մզկիթները և սինագոգներն են: Թիֆլիսը բազմազգ, բազմալեզու քաղաք էր, այսպիսի էին ապրում կողք կողքի վրացիները, հայերը, հույները, հրեաները, պարսիկները, թուրքերը, ռուսները, ասորիները և այլք:

Առանձնապես հայերը, որ ապրում են այսպիսի քաղաքի հիմնադրումից ի վեր, քաղաքաշինության գործում իրենց ավանդն են ներդրել... կառուցել են հայկական ազգային ճարտարապետական ոճով եկեղեցիներ (դրանք շարք էին, և ունեին իրենց հարուստ պարմությունը):

1917 թ. Նոկտեմբերյան Սոցիալիստական Նեղափոխությունը ծանր հետք թողեց թիֆլիսահայության վրա: Բանդեցին ու ավերեցին գեղեցիկ կոթողները՝ իրենց գերեզմաններով:

Ոչնչանում էր մեր պարմությունը...

Վրա հասավ 1989 թիվը, այսպես կոչված սին «դեմոկրատիայի» ժամանակաշրջանը: Այս դեպքում արդեն օտարազգի եկեղեցիները ազգայնացվեցին, ինչպես օրինակ հայկական, ռուսական և հունական եկեղեցիները: Ներաբրքի է մի բան, որ նրանք չեն կշտանում: Պայթեցրին քաղաքին վեհություն և շուք հաղորդող հայկական «Կարմիր Ավերարան» եկեղեցին:

«Ներս Կարապետ հարգանքներով ընտրված հայրենի քանդակարտ Սուրբ Կարապետի գերեզման վրայից երբեք չպետք է արգելադրվի և քանդակարտի հարգանքները խեղճ քանդակարտի հարգանքներով հարգելու և ինչպես հարց է հարցում. Դե՛լի ԵՊԲ...»

Մտում էր քաղաքի հիմնավորք եկեղեցիներից մեկը Սուրբ Կարապետը, որ գրկվում է կենտրոնում, Բոհի ճախ ասփին աշխարհագրական րեսանկյունով շարք հարմարավետ դիրքում ժայռի վրա: Այսպիսի էին թաղված Թումանյանների իշխանական րոհմի ներկայացուցիչները:

1991 թվին քանդեցին մոտավորապես 600-ամյա եկեղեցական զանգակարանը: Գերեզմաններից դուրս շարվեցին հանգուցյալների ոսկորները, որոշ փապանաքարեր ջարդոփշուր արեցին, որոշ փապանաքարեր էլ շուր րված գցած են. կապարվեց ահավոր մի երևույթ: Եկեղեցու դռները փոխեցին, դարձրին երկաթյա, շենքի խաչերն էլ ձևափոխեցին սուրբ Նունեի ոճի, բակի բնակիչներին էլ քշեցին քաղաքի ծայրամասերը, որպեսզի հայ լեզուն քաղաքում չհնչի:

Չմոռանանք, որ Սուրբ Կարապետ եկեղեցու բակում ժամանակին նախքան հեղափոխությունը, գործում էր հայկական ծխական դպրոցը, որտեղ սովորել է հայ դասական Նար-Ղաթը:

1997 թվի դեկտեմբերի սկզբին այցելեցի վերոհիշյալ եկեղեցի և դիմեցի երիտասարդ վրաց փերերին. «Այս ի՞նչ եկեղեցի է»: Նա ինձ այսպես պատասխանեց. «սա եղել է շար առաջ հունական, հետո երկար ու ձիգ դարեր եղել է հայկական, հիմա վրացական է»: Սանրակրկիտ աշխատանք էր արվում բակում, նորանոր շենքեր էին կառուցում, իսկ բակի սարին հարող մասը ցանկապատում էին նախկին Ալեքսանդրյան այգու չուգունն ճաղաշարով:

Անգամ կյանքի հանգամանքների բերումով հայրենի տունից գրկված՝ Աբխազիայից գաղթած վրացիներին, մղում են սպոր ճանապարհի. աղոթել հավաքակցից ժողովրդից խլած փաճարում:

Անհետացավ հայկական մշակույթի մի պատմական էջ ևս:

Բնական հարց է ծագում, մինչ է՞րբ...

Խ. Գևորգյան  
Մուկար 1998 թ.

№39

## ОЧЕРЕДНАЯ ЖЕРТВА

В центре Тбилиси, на левом берегу Куры, много веков стояла армянская церковь Св. Карапета. Во дворе церкви были захоронены останки представителей княжеского рода Туманянов. В 1991 году была разрушена почти 600-летняя церковная колокольня. Из могил были выброшены кости покойных, некоторые надгробные плиты разбиты, некоторые валяются тут и там до сих пор...



Двери церкви сменяли, установили железные, кресты переделили на грузинский лад. Армян, проживавших во дворе церкви, переселили в разные концы города. Напомним, что здесь же, во дворе церкви, до ре-

волюции находилась приходская школа, в которой учился классик армянской литературы Нар-Дос.

В декабре 1997 года я посетил церковь Св. Карапета и обратился к молодому священнику: "Что это за церковь?" Он ответил: "Очень давно эта церковь была греческой, затем долгое время она была армянской, а теперь - грузинская".

Во дворе церкви шло строительство, возводили новые дома, а примыкающую к горе часть двора огораживали чугунными решетками бывшего Александровского сада.

Исчезла еще одна страница армянской культуры... До каких пор?

Старый тифлисец  
"Голос Армении", 21 мая 1998 г. N 54

## ՎԵՐԱՅԻ ՍԲ. ԽԱՉ ԵՎԵՂԵՑԻ ԵՎ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ (տեւ XXII-XXV էջերի լուսանկարները) №40

## ВАНДАЛИЗМ ДОКАТИЛСЯ ДО ТБИЛИСИ?

С болью воспринял информацию, напечатанную в газете "Азатамарт" (N28, 1994г.), из которой следует, что не где-нибудь, а в Тбилиси уничтожаются памятники армянской культуры, разрушаются армянские кладбища.

На Верийском кладбище, которое я посещал неоднократно, покоятся известные ученые, музыканты, общественные деятели: редактор "Тараза" Тигран Назарян, промышленник Николай Бозарджян, инженер Шамирхан Мелик-Бегларов, Гарегин Хайладжян, Габриел Тер-Микелов, мой дед - основатель Кавказского благотворительного общества, профессор медицины Баграт Навасардян и многие другие достойные сыны армянского народа.

**Резонанс**

## ВАНДАЛИЗМ ДОКАТИЛСЯ ДО ТБИЛИСИ?

С болью воспринял информацию, напечатанную в газете "Азатамарт" (№28, 1994 г.), из которой следует, что не где-нибудь, а в Тбилиси уничтожаются памятники армянской культуры, разрушаются армянские кладбища.

На Верийском кладбище, которое я посещал неоднократно, покоятся известные ученые, музыканты, общественные деятели: редактор "Тараза" Тигран Назарян. Много на Верийском кладбище и уникальных родовых усыпальниц известных армянских фамилий... Короче, это исторический памятник, который, к тому же, свиде-

тельствует о вековой дружбе и взаимном уважении двух христианских народов. Но планомерное осквернение и уничтожение могил, посягательства на реликвии армянской истории и зодчества, думаю, отнюдь не будут способствовать укреплению и продолжению добрых традиций.

В какое же ужасное время мы живем и как неузнаваемо это время меняет нас. Продолжайся вандализм и дальше, вряд ли возможно будет спасти родовые усыпальницы Навасардянов, Юзбашьянов (уникальные двухэтажные строения), Хангелдянцев, писателя Александра Ротинянца...

- Самое обидное то, - сказала моя пожилая мать, дочь Баграта Навасардяна, - что за долгие годы, проведенные в Тбилиси (по сорок первый год), никогда не ощущала даже намека на вражду к армянам. Да и почему должна была быть эта вражда? Все известные армянские деятели, в том числе и мой отец, заботились не только об армянах. Они помогли тбилисцам, независимо от национальной принадлежности.

Хотя в "Азатамарте" были и фотосвидетельства изуродованных надгробий и памятников, я все же связался с родственниками, проживающими в Тбилиси. Да, к сожалению, все это не кошмарный сон, а явь.

Думаю, как грузинские, так и армянские власти должным образом отреагируют на этот позорный факт. Надо незамедлительно положить конец вандализму. Дружба между нашими государствами и народами не должна омрачаться ничем.

*Баграт Ходжикян*  
"Голос Армении", N 87, 30.07. 94

№41

### ԱՍՏ ՈՎ ՅԱՆԳՉԻ

Քաղաքի արևմտյան ծայրամասում փրկված է Վերայի նշանավոր գերեզմանոցը, որն անցյալում կոչվում էր նաև «Զարեան» գերեզմանատուն (սրբեզման էր Զավրեանի փրկամասում): Այն հերազայում ընդլայնվեց թիֆլիսցի այլ քաղաքացիների՝ Նազարբեկովի, Թամամշևի և այլոց կալվածքների հաշվին:

Ի դեպ, մեծահարուստ և բաղնիքների փրկիչ Դավիթ Թամամշևը 1850 թվին Կառուցեց Վերայի Սր. Խաչ եկեղեցին: Դրանից հետո եկեղեցու շուրջ գոյացավ գերեզմանատունը, ուր թաղվեցին Թիֆլիսի պարավոր քաղաքացիներ և հասարակական գործիչներ: Այսպես են անվանված «Արքյուր», «Տարագ» ամսագրերի խմբագիր Տիգրան Նազարյանը, բժշկապետ և Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության հիմնադիր Բագրատ Նավասարդյանը, բժիշկ և «Խոնդադյան» անկախ

հիմնադիր Նիկողայոս Խոնդադյանը, ծխախոտի արդյունաբերող Նիկողայոս Բոզարջյանը, հայրենի ցինկագրող Սարգիս Սողոմոնյանը, շինարարներ և ճարտարագետներ Շամիրիան Մելիք-Բեկարովը (կառուցել է Արտիստական ընկերության շենքը), Գարեգին Նալաջյանը և առավել հայտնի Գաբրիել Տեր-Միքելովը (շենքեր է կառուցել Թիֆլիսում, Բաքվում, Յալթայում և այլուր), ինչպես նաև արքունի և պետական խորհրդականներ: Այսպես կային նաև առանձին փոխների, ինչպես, օրինակ Անանովների (Նովանյանների), Գիրգիզովների, Բարանատովների, Քերիստովների, Ավան-Յուզբաշյանի, Խանկալունովների, Ենիկոլոպովների, Արդուսյանների, Ծուրինովների, Քամոյանների, Միզոնների և այլոց դամբարաններ:



Նախկան մշակութային արժեքների նկատմամբ խաչակրաց արշավանքը սկսվեց մեծ չափերի հասնել հարկապես 1988 թվականից հետո, երբ վրացիներն ազգային բուռն զարթոնք ապրեցին: Դրա գոհերից մեկն էր Վերայի Սր. Խաչ եկեղեցին: Նույն թվականի վերջերին ոմն երգահան Գիգամրին չարությունից և խանդից կուրացած, իբր թե վերականգնելու նպատակով վրացականացրեց եկեղեցին: Վերջինս պղծվելուց հետո վերանվանվեց Սր. Պանդելեյմոն բուժարարի անունով: Բայց չէ՞ որ պարմական փաստերն անողոք են:

Այնուհետև գերեզմանոցում ծածուկ կերպով հին գերեզմանների փրկում սկսեցին նոր թաղումներ կարարել: Գերեզմանատան ներկայիս փոփոխումն Ռևազ Ալավիձեան անպարկառու ձևով և մի առանձին ջանասիրությամբ, բոլորի աչքի առաջ արագ թափով ավերում է հին գերեզմանները և այդ եղանակով փող աշխատում:

Այսպես ոչնչացվեցին բեմադրիչ Սրբեման Քափանակյանի, պետական խորհրդական Նաբոթյուն Մարկոսյանցի, պարավոր քաղաքացի Արդադանյանների, կուլեգիական ռեզիստորատոր Ներսես Մելիքյանի, Կորգանովների, ավագ քահանայ Դավիթ Խարազյանի (դերասան Նամո Խարազյանի հայրը), որմնադիրների ավագ վարպետ Դավիթ Փոլատովի և այլոց գերեզմանները:

Մեզ հայրենի դարձավ նաև, որ գնված են և ոչնչացման ենթակա Բագրատ Նավասարդյանի, Ավան Յուզբաշյանի երկհարկանի հազվագյուտ շենքերը, Խաչարուր Խանգալդյանցի, անբառային փեսուց, գրող Ալեքսանդր Ռոտինյանի և այլոց փոխանական դամբարանները:

Այսպես անպարիթ կերպով պղծվում են հայրենի գերեզմանները և ծրագրված եղանակով ոչնչացվում մշակութային արժեքները՝ վրացական իշ-



խանութիւններէ աչքի առաջ: Վրացահայտության մշակութային ժառանգությունը վերանգված է:

Ռոբերտ Սարգսյան  
«Ազատամարտ», 1994, № 28

№42

ՏԱԳՆԱԴ

**ԵՎ ԴԱՐՁՅԱԼ ՊՂՇՎՈՒՄ ԵՆ...  
ՇԻՐԻՄՆԵՐԸ**

Տարօրինակ բաներ են կարարվում Վրաստանում մի շարք քաղաքակրթությունների հանրագումար այդ երկրում: Դրանց մեջ իր անշփոթելի դեմքն ու ուրույն կշիռն ունի հայոց քաղաքակրթությունը, որն իր արաբագործական էությանը բազմաթիվ անանց արժեքներ է պարգևել մարդկությանը: Հայկական մշակութային հեղբերն ամենաուրեք են, ուր հայտնվել և արարել է հայ մարդը: Դրանք մեծաթիվ ու մեծաբանակ են նաև մեր հարևան Վրաստանում:

Իսկ ինչպիսի՞ն է դրանց ճակատագիրն այնպեղ: Միանգամից ասենք՝ անմխիթար ու անհեռանկար: Եվ դա քրիստոնեական սուրբ ավանդույթներ ունեցող Վրաստանում: Ներկայումս ծրագրված և հեղուկակամրեն վերացվում են մեր մշակութային ժառանգության նմուշները (եկեղեցիներ, խաչքարեր, արձանագրություններ, գերեզմանոցներ, վավերագրեր և այլն):

Նենց վերջերս մեծ աղմուկ հանեցին Թիֆլիսի Նորաշենի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու (17-րդ դ.),

ՏԱԳՆԱԴ

**ԵՎ ԴԱՐՁՅԱԼ ՊՂՇՎՈՒՄ ԵՆ...  
ՇԻՐԻՄՆԵՐԸ**

**Խոսք**

Մանրագրի բանը են կառավարում հրատանում էր սամ Կապուրթ-բաբանի կամրոսուր այդ եկեղեցու: Դրանց մեջ իր անհեղինակի փոխում անայն կոնստանդնուպոլսի, որն իր արաբագործական էությանը բազմաթիվ անանց արժեքներ է պարգևել մարդկությանը: Հայկական մշակութային հեղբերն ամենաուրեք են, ուր հայտնվել և արարել է հայ մարդը: Դրանք մեծաթիվ ու մեծաբանակ են նաև մեր հարևան Վրաստանում:

Խոջիվանքի նշանավոր գերեզմանոցի (17-րդ դ.) և այսօր արդեն Վերայի գերեզմանոցի (1836 թ.) ու քրեղի Սբ. Խաչ եկեղեցու (1844 թ.) հեղ կապված սահմոնելի ու քստմնելի դեպքերը: Օրը ցերեկով, անամոթաբար հայոց եկեղեցին վերածվում է... վրացականի, անպարկառուրեն ոչնչացվում են հայերեն արձանագրությունները և, ով գարմանք... պղծվում են մեր երևելի ու երանելի նախնիների շիրիմները:

Իսկ ովքեր են ամփոփված հայոց այս հանգրվարանում:

Այսպեղ են հանգում պերական-հասարակական գործիչ, գեներալ-մայոր, Թիֆլիսի առաջին քաղաքագլուխ Երեմիա Արծրունին, լեզվաբան, հայագետ և մանկավարժ Շահան Ջրպետյանը, գրող և մանկավարժ Հարություն Թումանյանը, ճարտարապետ Գ. Տեր-Միքելովը, կավածարհի-րուսի Նապոլյա Շիդյանը, բժիշկ և բարերար Ն. Խոտաղյանը, ծխախոտի ֆաբրիկաներ և վաճառական Ն. Բոգարջյանը և այլք:

Ցավով պերք է նշել, որ այս անվանի հայորդիներից շարերի շիրիմներն արդեն անվերադարձ

կորած են՝ դարձել են վանդալիզմի գոն: Այժմ հերթը հասել է հոչակավոր խմբագիր, հրատարակիչ և հասարակական գործիչ Տիգրան Նազարյանին, որի մահվան 70-ամյակը լրանում է այս պարվա սեպտեմբերի 14-ին: Այսօր այդ պայծառ անձնավորության, ճանաչված մրավորականի երջանկահիշարակ շիրիմը պաշարված վիճակում է և քիտոր վախճանի է սպասում:

Իսկ չէ՞ որ Աստված հավասարել է ապրել սիրո և ներդաշնակության մեջ, այլ ոչ թե հոգին ծախել սարանային: Նարք է ծագում. իսկ ո՞րն է ձեռնարու այս ահավոր և անօրինակ եղեռնագործությունը: Արդյո՞ք դրանից մեր դրացիները շահում են: Կարծում ենք, որ ավելի շար կորցնում և վարկաբեկվում են: Հաջողության չի կարելի հասնել արդարությունն ու ճշմարտությունը ուրևակոխ անելով: Գուցե շիրիմներն ու աճյուններն իրենց առավել ապահով և պաշարանված կզգան մայր երկրում՝ Նայաստանում...

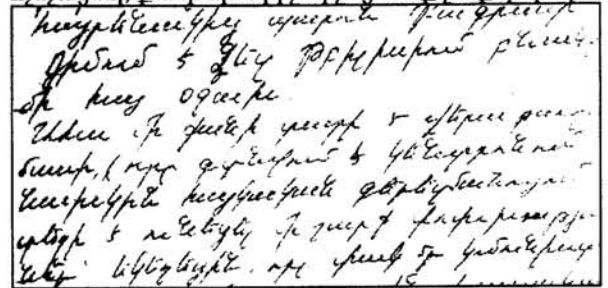
Այո, ժամն է կարարսիսի՝ հոգևոր մաքրագործություն...

Կարենիցի

«Լրագիր», 3 սեպտեմբերի 1996, ևրևքշարթի

№43

Բարև Ձեզ հարգելի անձանոթ հայրենակից պարոն Բագրար: Դիմում է Ձեզ Թբիլիսիում բնակվող մի հայ օջախ: Ահա մի բանի քարի է Վերաթողամասի, որը գտնվում է կենտրոնում, նախկին հայկական գերեզմանոցում քրեղի են ունեցել մի շարք փոփոխություններ: Եկեղեցին, որը փակ էր կոմունիստների օրոք, բացեցին և դարձրին վրացական, կամաց-կամաց հայերի հին գերեզմանները ոչնչացնում են քրեղ վրացի մեռելներ թողելով, բանի որ գերեզմանոցը համարվում է պրեսիթևի և գտնվում է կենտրոնում: Այդ վանդալիզմը մենք պրեսնում ենք այդ թողամասում և մանկուց գիրերն ու ճանաչում ենք հայերի գերեզմաններն ու մարմարե քարերը, որոնցից, ցավոք, ոչինչ արդեն չի մնացել: Չկարողանալով մնալ անպարբեր մենք որոշեցինք գոնե մի հայ գերեզման խնամել և չթողնել այն ոչնչացնել, բանի որ ուրիշ միջոց մենք չենք կարող



ձեռք առնել քառսի երկրում հերթական մափիայի դեմ: Ահա արդեն 2 քարի է մենք խնամում ենք գերեզման, որպեղ թողված են 2 հայ քրիկնայք, գերեզմանի դոսան վրա կողպեք ենք կախել: Գերեզմանոցի դիրեկցիայի դուրը չի գալիս, բայց ոչինչ դեռևս չեն ասում կարծելով, որ մենք հանգուցալի քարեկամներն ենք:

Ներթափան այցելության ժամանակ հանկարծակի ինացանք Ս...ից (որը մեզ նման պատրիարք է և նկարահանում էր հայերի գերեզմանները, որպեսզի մնացածին ձեռք չտան), որ այդ գերեզմանը քեր ունի և որ քերը Դուք եք ու ապրում եք Երևանում: Շար ուրախացանք և որոշեցինք Ձեզ փողեկացնել այս ամենի մասին և եթե հնարավորություն ունեք, մեզ փողեկացրեք Թբիլիսիում ունե՞ք արդյոք բարեկամներ և եթե ունեք որտեղ են ապրում, որ մենք կապվենք և հարկ եղած ժամանակ գան ներկայացնեն փաստաթղթեր, որպեսզի գերեզմանը չծախեն:

Ահա Ս...ի միջոցով մենք հնարավորություն ունենք ուղարկել մեր նամակը, որի մեջ թույլ քրված սխալների համար խնդրում ենք ներել:

**Նարգանքներով Գրիգորյաններ**

**№44**

Мой дед – Хачатур Хангельдянц, в свое время считался как Верийский миллионер, был подрядчиком, в городе построил около 13 домов, имел мельницу и два кирпичных завода. На Кирпичном переулке имел собственный дом, где жил композитор З. Палиашвили. (два дома имел на Вавиловской улице и в переулке: бывшая Слепцовская).

Он умер в 1921 году и был похоронен на Верийском армянском кладбище (там же были похоронены - его сын Степан, и дочери - Аня и Саша (Сатеник) и также супруга - Екатерина, и внучка Анаид.

К сожалению, могила деда была разграблена, ценные памятники были унесены и бесследно уничтожены: даже кипарисы, посаженные дедом, были срублены варварски.

На этом месте сегодня захоронены посторонние люди.

Յոթնամյա ընտանիքի ձեռքով զոհված զոհերի մասին: Դառնալուծական ժամանակահատվածում, երբ հարկադրված էին հայ նշանավոր գործիչները (Խոտադավը, Բագրատ Նավասարդյանը, Տիգրան Նազարյանը, Տեր-Միքելովը և ուրիշները)...

Александра Маилян  
(Хангельдянц)

Александра Маилян (Хангельдян)  
7.10. 97 г.

**№45**

Ծնվել մեծացել եմ Թբիլիսիի Վերայի թաղամասի հայոց գերեզմանոցից ոչ հեռու՝ փանը, որը պարկանում էր Ղարապոպյաններին: Այդ գերեզմանոցում կար Սուրբ Իսաչ եկեղեցի, որը իրենից ներկայացնում էր գրավիչ ու գեղեցիկ շինություն: Աչքիս առջև և՛ ներսի որմնակարները, հարկա-

պես Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոցի պարկերը: Ուներ գեղեցիկ բնա: Այդ եկեղեցին վերածվել էր կինոժապավենների պահեստի: Ցավոք 1980-ական թվերից եկեղեցին անցավ վրաց հոգևորականությանը, որոնք սկսեցին վերանորոգել (վրացական ոճով), հին որմնակարները առան կրեմի գույնի ներկի փակ, նկարվեցին նոր սրբանկարներ, քանդեցին բեմը, դրսից պարերի վրա ամրացրին Աբխազիայում գոծված հերոսների հուշարարարակները, կառուցել են նոր զանգակարան. կարճ ասած այսօր

Տեղի-Վերայի Թբիլիսիի Վերայի թաղամասի հայոց եկեղեցիի մասին: Երբ պարսկացիները Վերայի թաղամասը (Վերայի թաղամաս) և Վերայի թաղամասի ժողովուրդը Վերայի թաղամասից հեռացրին, Վերայի թաղամասը և Վերայի թաղամասի ժողովուրդը Վերայի թաղամասից հեռացրին: 1980-ական թվերից եկեղեցին անցավ վրաց հոգևորականությանը (վրացական ոճով), հին որմնակարները առան կրեմի գույնի ներկի փակ, նկարվեցին նոր սրբանկարներ, քանդեցին բեմը, դրսից պարերի վրա ամրացրին Աբխազիայում գոծված հերոսների հուշարարարակները, կառուցել են նոր զանգակարան: Կարճ ասած այսօր

գործում է որպես վրացական եկեղեցի: Գեղեցիկ էր նաև գերեզմանոցը, ուր թաղված էին հայ նշանավոր գործիչները (Խոտադավը, Բագրատ Նավասարդյանը, Տիգրան Նազարյանը, Տեր-Միքելովը և ուրիշները)...

16/II 97թ.  
Սարգիս Միրզոյան

**№46**

1700 ԱՄՅԱԿԻՆ ԹԲԻԼԻՍԻՆ ԱՌԱՆՅ  
ՆԱՅՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ

**ՎԵՐԱՅԻ ՆԱՅՈՅ ԳԵՐԱԶՄԱՆԱՏԱՆ  
ՍԲ. ԽԱՉ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՕՏԱՐՈՒՄԸ**

Վերա թաղամասը զբաղեցնում է Թբիլիսիի հյուսիս-արևմտյան հարվածը: Այն դեռևս 19-րդ դարի կեսերին համարվում էր քաղաքից դուրս գտնվող մի արվարձան, բայց այժմ քաղաքի կարևոր ու օրգանական մասերից է: Այդպեղ, նախկին Սևաստոպոլսկայա (1994-ից Րջնուլիշվիլի) փողոցի վրա այսօր էլ պահպանվում է մի լայնարարած գերեզմանատուն և զմբերավոր եկեղեցի:

Թբիլիսիի հայ համայնքի և ընդհանրապես ողջ հայության համար այս գերեզմանատունը առանձնակի կարևորություն ունի այն առումով, որ այսպեղ ամփոփված են հայ ազնվական խավի հանգուցյալները, բարձրաստիճան ռազմական և հոգևոր գործիչներ, գիտության և մշակույթի երախտավորներ: Նմալայրում ժամանակի ընթացքում գոյացել ու ամբողջացել են մի շարք փոհմական դամբարանային համալիրներ, ուր սերնդե-սերունդ ամփոփվել են փվյալ փոհմի անդամները: Բավական է թեկուզ դրանից մի քանիսի թվարկումը. Ենիկոուպյաններ, Անանովներ, Իզմիրյաններ, Յուրբաշյաններ և այլն: Գերեզմանոցում հանգչում են Թբիլիսի առաջին քաղաքագուլիս, գեներալ-մայոր Երեմիա Արծրունին, «Տփղիսի փոհմական պարվավոր քաղաքացի» Նովիանես Տեր-Վարդանյանը, «Աղբարների և հիվանդների լավագույն բարև-

կամ, հասարակական անշահ գործիչ Նիկոլայ Խուդադովը», բժշկապետ և հասարակական գործիչ Սրբեփանոս Անանյանցը, ճարտարապետ Գարրիել Տեր-Մելիքովը, գեներալ-մայոր Ի. Մելիք-Նայկազյանը, պետական խորհրդական Բեմանբեկովը, «Մշակ» օրաթերթի հիմնադիր և բազմամյա խմբագիր (1872-1892 թթ.) Գրիգոր Արծրունին, «Տարագի» խմբագիր Տիգրան Նազարյանը, հայագետ մանկավարժ Շահան Ջրպետյանը, գրող-մանկավարժ Նարոթյուն Թումանյանը, կալվածարտեր Նարայա Շիդյանը, ծխախոտի գործարանարտեր վաճառական Նիկոլայոս Բոզարջյանցը և այլք: Ինչ վերաբերում է գերեզմանապան փարածքում գրկվող Սր. Խաչ եկեղեցուն, ապա այն կառուցվել է 1850 թ. հայ իշխանների նվիրած միանգամայն ազատ հողափարածքի վրա: Այն կարճ ընդմիջումներով (պարճառի մասին քիչ հեյտ) գործել է մինչև խորհրդային առաջին փարիները, հետո փակվել, վերածվել պահեստի և միայն 1989-90 թթ. կարարված «նորոգումներից» հետո օձվել է վրաց եկեղեցու ծեսով Սր. Պանդելեյմուն բժշկի անվամբ ու վերաբացվել որպես վրացական ուղղափառ եկեղեցի: Այժմ արդեն նախկին հայոց եկեղեցին արդեն յոթ փարի է, ինչ գործում է որպես վրացական:

**ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆԻՄՆԱՎՈՐՄԱՆ ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿԸ**

Այնքանով, որ ներկա եկեղեցին սկիզբ է առել միայն 1850-ին, բնականաբար նրան վերաբերող բազում կյոթերն էլ ժամանակագրորեն ավելի հին չեն, բայց դա չի խանգարել, որ եկեղեցու կառուցումը վերագրվի 17-րդ դարի Վրաստանի թագավոր Ներակլին: Մի հրապարակման մեջ նշված է նաև, որ հետագայում վրացական այդ եկեղեցուն նախ փրագել են ռուսները և ապա՝ հայերը, իսկ կոմունիստներն էլ այն վեր էին ածել հեռուստաֆիլմերի դարանի («Իվերիա Էքսպրես», 1993 թ. 28 ապրիլ): Մեկ ուրիշ հրապարակումից իմանում ենք, որ բարեփափարար, եկեղեցուց ոչ շար հեռու բնակվող երգահան Նոդար Կիզաուրին 1998 թ. մի գիշեր ժամը 3-ին եկեղեցուց կոչ լացի ձայն էր լսել (երբ մտքեցել էր, քտեսել է նոք չկա ու ձայնը վերագրել է եկեղեցուն) ու որոշել՝ օգնել եկեղեցուն: Նա նախ զիմել է պարրիարք Իլյա II-ին, խնդրանքով, որ

1741 թ. ներկայիս գերեզմանապան և եկեղեցու քրեղում սոսկ այգի էր, որ պարկանելիս է եղել ազգությամբ վրացի Յապուն Գաբաշվիլուն: Նույն թվին վերջինս այդ այգին վաճառել էր ազգությամբ հայ Գողականց Օհանին: Գործարքը վավերացվել էր հաբուն կալվածագրով, որը հաստատել էր վրաց պարրիարք Նիկոլայոսը:

1830 ականներին, երբ հայոց նոր գերեզմանապուն հիմնելու խնդիրն արդեն բավական հասունացել էր, հիշյալ այգու փարածքը որպես սեփականություն պարկանում էր ազգությամբ հայ մի քանի իշխանների (ազնվականներ), որոնք էլ միասնաբար ապագա գերեզմանաքրեղի համար նվիրաբերել են այդ փարածքը:

1843 թ. հոգևոր և քաղաքական իշխանությունների առջև հարուցվել էր գերեզմանապան փարածքում եկեղեցի կառուցելու խնդիրը:

1844 թ. Վրաստանի և Իմերեթիայի հայոց թեմական կոնսիստորիան հայոց նոր կամ Չավրյանի (այդպես էին կոչում) գերեզմանոցում կառուցվելիք եկեղեցու նախահաշիվը ներկայացրել էր Էջմիածնի Միևողին: Նույն թվականի հուլիսին արդեն սրացվել էին, ինչպես Էջմիածնի Միևողի, այնպես էլ կայսեր Նիկոլայ 1-ի և ՆԳ նախարարի համաձայնագրերը: Աշխարանքների իրականացումը հանձն էին առել քրեղիսցի հայրնի վաճառականներ Գևորգ Չավրյանը, Սրբեփանոս Լորիս-Մելիքյանը, Դավիթ Խերեղիսյանը, Մողմուն Աբխաղունյանը, Մովսես Տեր-Գրիգորյանը և Դավիթ Թամաշյանը:

1850 թ. հուլիսի 8-ին, առավոտյան ժամը 8-ին հանդիսավոր կերպով կարարվեց հայոց եկեղեցու հիմնարկերը:

Իր ծախսով եկեղեցու շինարարությունը ավարտելուց հետո Դավիթ Թամաշյանը, առանձին ռոճիկ նշանակելով, եկեղեցու համար քահանա էր հրավիրել մոսկվաբնակ Տեր Նակոբին:

1853 թ., երբ վախճանվել էր մեկենաս Դավիթ Թամաշյանը, նրա հարազատները հանգուցյալի մարմինը ամփոփում են նրա իսկ կառուցած եկեղեցու ներսում: Մինչդեռ հոգևոր իշխանությունը այդ լուրն առնելուն պես արգելում է եկեղեցու հետագա գործածումը՝ որպես ծխական, և հայրնում, թե քանի որ բուն աղոթարահի մեջ թաղում է կարարված, ուստի այն այլևս կարող է հանդիսանալ սոսկ իբրև քոհմական փապանապուն-մարտու (համաձայն հայոց եկեղեցու ծխակարգի՝ ծխական եկեղեցուն թաղումներն արգելված են):

1858 թ. հոգևոր իշխանությունը, ընդառաջ գնալով Վերա թաղամասի հայ բնակիչների մեծաթիվ խնդրագրերին սրիպված ու կրկին, բացառության կարգով թույլատրում է եկեղեցու վերաբացումը որպես ծխական:

1936 թ. երբ հայոց եկեղեցին այլևս չէր գործում, քաղաքային իշխանությունների որոշմամբ փակվել էր նաև գերեզմանապունը: Ուշագրավ է, որ այդ որոշումը համընկավ գերեզմանապան ճիշտ 100 ամյա փարելիցի հետ: Ներագա փաստամյակներին, այն է՝ շուրջ կես դար այդ գերեզմանապանը թաղումներ չէին կարարվել, իսկ եկեղեցու շենքը

1700 ԱՄՏԱԿԱՆ ԹԲԻԼԻՍԻ ՄՈՒՆՑ ԳՆՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒՆԵՐԻ

**ՎԵՐԱՅԻ ՇԱՅՈՑ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՍԱՆ ՍՐ. ԽԱՉ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՕՏԱՐՈՒՄԸ**

ԱՄՏԱԿԱՆ ԳՆՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԳՐԱՆՆԵՐԸ

Սրբեփանոս Անանյանցը, ճարտարապետ Գարրիել Տեր-Մելիքովը, գեներալ-մայոր Ի. Մելիք-Նայկազյանը, պետական խորհրդական Բեմանբեկովը, «Մշակ» օրաթերթի հիմնադիր և բազմամյա խմբագիր (1872-1892 թթ.) Գրիգոր Արծրունին, «Տարագի» խմբագիր Տիգրան Նազարյանը, հայագետ մանկավարժ Շահան Ջրպետյանը, գրող-մանկավարժ Նարոթյուն Թումանյանը, կալվածարտեր Նարայա Շիդյանը, ծխախոտի գործարանարտեր վաճառական Նիկոլայոս Բոզարջյանցը և այլք:

իբն նշանակի այդ եկեղեցու նորոգման աշխատանքների ղեկավար, ապա հայր Ջոխանի հետ միասին 1989-ից գործի են անցել: Նրանք, մի շարք «բարեկարգումներ» իրականացնելուց հետո, 1990-ին եկեղեցին օձել են Սր. Պանդելեյմուն-բժշկի անվամբ:

**ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՍԿՁԲՆԱԳՐՅՈՒՆՆԵՐԻ**

պրամադրվել էր վրացական հեռուստատեսությամբ:

1988-ին Վերայի գերեզմանատունը վերաբացվեց:

ԻՆՉՊԵՄ «ՆՈՐՈԳ-ՎԵՅ» ՎԵՐԱՅԻ ՄԲ, ԽԱԶ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Եկեղեցու վերանորոգման աշխատանքների ընթացքում անխնա ոչնչացվեցին առաքելական եկեղեցիներին բնորոշ բոլոր հիմնական առանձնահատկությունները: Այսինքն՝ հողին հավասարեցվեց խորանի բարձր բեմը՝ սեղանի վիմաքար-խաչկամով հանդերձ, ոչնչացվեց վարագույրը պահող մեքարակական ձողը (ի տարբերություն հունածես եկեղեցիների, առաքելական եկեղեցիներում խորանը ծածկված է եղել վարագույրով), ներքուստ հյուսիսային պարի միջից տեղահաս արվեց մկրտարանի մարմարակերպ ու միակտր քարից պատրաստված ավազանը (1990 թ. վերջին այն նետված էր եկեղեցու բակը՝ բաղնիքի խորանի փշոված քարերի հետ մեկտեղ) և այլն: Ահա այս կարգի «նորոգումների» ենթարկվելուց, բայց իրականում եկեղեցու հայկականությունը փաստող նշանների ոչնչացումից հետո այն վերածվեց իբրև վրացական եկեղեցի:

ԻՆՉՈՒ ՎԵՐԱԲԱՅՎԵՅ ՎԵՐԱՅԻ ՆԱՅՈՑ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆԸ

1836 թ. հիմնված և 1936-ին փակված Վերայի Զավոյան հայոց գերեզմանատունը 1988-1989 թթ. Թբիլիսիի քաղաքային իշխանությունների որոշմամբ վերաբացվեց: Անցած 8-9 տարիների ընթացքում այդտեղ արդեն մի քանի տասնյակ նոր թաղումներ են կարարվել: Վերջիններս բացառապես վրացագրի հանգուցյալներ են: Արդ, ինչո՞ւ վերաբացվեց տեղի աղության պարճատով շուրջ 50 տարի առաջ փակված գերեզմանատունը: Պատասխանը շատ պարզ է և միանշանակ: Բանն այն է, որ Սբ. Խաչ եկեղեցու վրացացման աշխատանքները ակնհայտորեն նախապես ծրագրված, ուղեկցվել են նաև եկեղեցու չորս բոլորը փոված գերեզմանատան ավերումով, իսկ այդ իրականացնելու ամենակարճ ու թերևս ամենաարդյունավետ եղանակը գերեզմանատան վերաբացումն էր: Եվ ահա այսօր արդեն ոչնչացված են բազում հայկական շիրմաքարեր: Ասում են, թե մեկ գերեզմանատանը Վաճառվում է մինչև 500, 800, երբեմն էլ 1000 դոլարով (ավելորդ է նշել, որ գնորդները բացառապես վրացագրի քաղաքացիներ են, իսկ վաճառված հողակտրը որևէ հայի շիրմաթումբն ու տապանաքարն է, որն էլ ամենակարճ ժամանակամիջոցում իսպառ անհետացվում է): Վանդալիզմի դրսևորման այս յուրօրինակ արքայապարտության դեմ արդեն մի շարք ահազանգեր ու հրապարակումներ են եղել, բայց գերեզմանատանը օրըստօրե նվազում են հայ հանգուցյալների հիշարակին կանգնեցված շիրմաքարերը:

Մամվել Կարապետյան  
RAA Երևանյան գրասենյակ  
«Մոլորակ» № 99 (217),  
13 հունիս, 1997, ուրբաթ

**ՄՈՒՂՆՈՒ ՄԲ. ԳԵՎՈՐԳ**  
(դեռ XXVI էջի լուսանկարները)

**ՄԱՐԻՍՄՅԱՆ - ՆՈՎՆԱՆՅԱՆ ԴՊՐՈՑ**  
(դեռ XXVII էջի լուսանկարները)  
№47

**ՄՐԲԱՊՆՈՒԹՅՈՒՆ. ԿՈՐՑՆՈՒՄ ԵՆՔ  
ՆԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՆԵՏՔԵՐԸ**

Նանրահայր է, որ ուր էլ գնացել է հայր, այնտեղ առաջին հերթին կառուցել է եկեղեցի և դպրոց:

Այս փխտր բովանդակությամբ նամակը նվիրված է Թիֆլիսի հայրնի Մարիամյան-Նովնանյան օրիորդաց դպրոցին և նրա մերձակայքում գրնվող հայոց Սուրբ Սյրեփանոս Կոստանաց եկեղեցուն, որոնք գրնվում են Սուրբապետի քարտեզի ստորոտին:

Վերջին շինությունը բազմաթիվ աղբյուրների վկայությամբ կառուցել են ազնվական Բեհբությանները: Ավելի ուշ եկեղեցին բարեկարգել և վերակառուցել են մայրապետները: Ինչ վերաբերում է վերը նշված դպրոցին, այն հիմնել են ծնունդով թիֆլիսցի, մոսկվաբնակ մեծահարուստ Նովնանյան Նովնանյանը և իր կինը՝ Մարիամը: Նրանք վաղուց որոշել էին ձեռնարկել այդ գործը՝ որք և չքավոր ընտանիքների աղջիկներին կրոնաբարոյական դաստիարակություն տալու համար:

Ընդհանրապես, պետք է նշել, որ Վրաստանում, Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելուց հետո, աշխուժանում է կրթական գործը: Մարիամ Նովնանյանը, ցավոք, չբնակ իր ծրագրի իրականացումը: Կնոջ մահից հետո Նովնանյանը գնեց իշխան Բեհբությանի սեփական մեծ շինությունը և այն վերածեց դպրոցի: Նրա նվիրաբերած գումարով կահավորվեց շենքը, ձեռք բերվեցին հարուստ գրադարան, դիդակտիկ նյութեր: Դպրոցի հանդիսավոր բացումը տեղի ունեցավ 1877 թ. նոյեմբերի 21-ին: Ծիսակարարությունը սկսվեց Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդ, արքեպիսկոպոս Գաբրիել Այվազյանի մաղթանքով՝ Կոստանաց եկեղեցում, որտեղից էլ թափոքը մեծ հանդիսավորությամբ ուղղվեց կրթօջախ: Դռների մոտ բոլորին դիմավորեց ինքը՝ Նովնանյանը:

1882 թ. զարնանը Նովնանյան դպրոցը փակեց իր առաջին շրջանավարտները, որոնք գլխավորապես դառնում էին կրթության աշխատողներ: Կրթօջախի հոգաբարձուներից են եղել հայրնի բժշկապետ, Կովկասի Տայոց Բարեգործական Ընկերության հիմնադիր ու նախագահ Բագրատ Նավասարդյանը, բժիշկ Սուրեն Նովնանյանը: Ուսուցիչներից հիշարակության են արժանի Սյրեփանոս Մալխասյանը, Մանուկ Աբեղյանը, Տարություն Բաբասյանը, Միսակ Խոսրոփյանը, Իսահակ Տարությունյանը, Փանոս Թերլեմեզյանը, Ալեքսանդր Միրզոյանը, Դերենիկ Դեմիրճյանը, Նայկ Նովնանյանը:

Երևան, Ռոմանոս Մելիքյանը, Արմեն Տիգրանյանը և շարք ուրիշներ:

Այդ կրթօջախի անունն առնելով է մի շարք Երևանյան մանկավարժների և դաստիարակների եռանդուն գործունեության հետ: Դրանք են՝ Մաթենիկ Խոզդինյանը, Վարսենիկ Միսակյանը, Ծուշիկ Ավագյանը, Սիրանույշ Մաղաքյանը, Արփիկ Թունջյանը, Նոյսիսյան Նովհաննիսյանը, Լիզա Մեղոյանը և ուրիշներ:

Այնուհետև շինությունը երկու փուլով մինչև 1914 թ., դարձավ հայկական մանկավարժական ուսումնարան, հայ դպրության օջախներից մեկը: Անվանի այս կրթօջախը բացի մանկավարժներից դաստիարակել է նաև գիտության, արվեստի և առողջապահության բնագավառի աշխատողներ, ինչպես ինքն են մանկավարժներ Ծ. Ամիրջանյանը, Ա. Օվոյանը, Գ. Զիպրիկյանը, Մ. Ամիրխանյանը, Մ. Ավագյանը և այլք, արվեստի բնագավառում հայտնի երգիչ Նար Նովհաննիսյանը, դերասաններ՝ Արսև. Լուսիկյանը, Մ. Մարտիրոսյանը, Մ. Նարությունյանը, Նր. Սիմոնյանը, անվանի արվեստագետ Ռուբեն Զարյանը, կինոդրամատուրգ Կարո Սուրբաբաբա (Վարդանյան) և ուրիշներ:

1941-42 ուսումնական տարվանից մինչև 1992 թ. վերջը շենքը փրամադրվեց քաղաքի երաժշտական առաջին դպրոցին (շուրջ 50 փոստ): Եկան, այսպես կոչված, դժնդակ տարիները: Երբ 1989 թ. հրապարակված ճարտարապետ Թեոֆիլ Կոլիկովի «Նին Թիֆլիսի փողոցներով ու նրբանցքներով» (վրացերեն) գրքույկի 34-րդ էջում կարդում ենք՝ «Իջնելով Փեթխանյան աստիճաններով, մտքավորապես աստիճանների մեջտեղում, կանգուն է հայոց Կուսակազմի Սուրբ Սյրեփանոս եկեղեցին:

**ՍՐԲԱՊՂՆՈՒԹՅՈՒՆ**  
 Կորցնում ենք հայ մշակույթի հետքերը



հետո Հովհաննեսը գնեց իշխան Բեհրոսյանների սեփական մեծ շինությունը և այն վերածեց դպրոցի: Երա նվիրաբերած գույքերով կառավարվեց շենքը, ձեռք բերվեց հարյուր գրադարան, դասարանի նրբագործ դպրոցի համալսարանը բացվեց 1914 թ. մինչև 1917 թ. նոյեմբերի 21-ին: Երանապարտությունն սկսվեց Կուսակազմի խլիճը թեմի առաջնորդ, արքեպիսկոպոս Գաբրիել Ավագյանի մաղթանքով Կուսակազմի անկում, որտեղից էլ թափվեց մեծ հանդիսատեսային ուղևորության արևմուտք: Դրանից

Այն հիմնվել է 18-րդ դարում և մեզ է հասել 19-րդ դարում լիովին վերակառուցված», ապա այսօր փոխվեց ամեն ինչ. ոչնչացվում են հայոց անցյալի մշակույթի հետքերը: Սուրբ Սյրեփանոսը բռնագրավվեց լրիվ ենթարկվեց ծաղրածանակի: Նանվեց գանգակարան, պարտուհանները շարվեցին աղյուսներով, ճակարամասերից բերելով մաքրեցին գեղեցիկ բարձրաքանդակները: Գմբեթի վրայից ոչնչացրին փրամադր գեղեցկարես դիմաքանդակները:

Քանդեցին բեմը, փոխեցին գմբեթի խաչը դարձնելով Սուրբ Նունեի փայի թեք թևերով խաչ, մուրթերի գեղեցիկ փայտե դռները փոխարինվեցին հասարակ երկաթե դռներով: Եկեղեցու հյուսիսային մուրթի հենց փակը գեղեցիկ կառուցված դամբա-

րանն էր, ուր թաղված էր այդ շինության վերակառուցողը՝ իշխանագուն Արամելիքյան Եփրասիմ մայրապետը: Գերեզմանաքարը ջարդուփշուր արեցին, հանեցին ոսկորները և դեն շարքեցին, փեղն էլ դարձրին պահեստ: Պետք է նշել, որ քաղաքի սրբազան հայերը ըստ կարելույն հավաքեցին գերեզմանաքարի կտորները և տեղափոխեցին Մեյդանի Սուրբ Գևորգ եկեղեցու բակը: Յուրացված եկեղեցին կոչվեց Բվեմո Բերթեմի (Ներքին Բերթեմի):

Այդ ամենով ջրավարարվեցին: Փոխանակ վերջը նշված դպրոցի վթարային վիճակը վերացվեց, այս փարի սկսեցին քանդել և հիմնովին հավասարեցրին այդ պարամական լուսավոր օջախը: Այսօր ոչ հեռվում ապրող ոմն զավառացի որոշեց փող աշխատել՝ աղյուսները վաճառելով (նա ժամանակավոր գնեց այդ տեղամասը շրջապարք մաքրելու պարտվակով և ավարտին հասցրեց ավերման ընթացքը):

Ընթերցող, հարց եմ փայխ. լավ է, չէ՞, ուրիշների հաշվին ապրելը... Յավալի է մեր վիճակը: Չնշվում են հայության հետքերը: Ո՞ր հայը կարող է առանց հուզմունքի և դառը մտքորոմների անցնել այդ երբեմնի հայկական հիմնավոր պարամական Բեհրոսյանական (այժմ՝ Լ. Ասաթիանի) փողոցով...

ԳԵՆՈ  
 № 17, 1996 թ.

**ՍՐ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻ**  
*(տես XXVII էջի լուսանկարները)*

**ԻՌՁԻՎԱՆՔ**  
*(տես XXVIII-XXIX էջերի լուսանկարները)*

№ 48

В 30-ые годы, когда уничтожали армянское Ходживанское кладбище, сравняли с землею и могилу моего деда, купца виноторговца - Казара Захарьевича Бегиджанова. "Казар-папи", имел в городе два дома: 1) Серебрянная ул. N13, где ныне живет моя семья, 2) на Авлабаре против Казармы ул. Ломоури N22 (бывш. Преровская улица), который был отобран властями.

Нам кое-как удалось проследить судьбу дорогого для нас камня - черного мрамора. Другим камням еще повезло: их свозили на оформление здания ИМЭЛ-а, а наше надгробье стало "украшением" стены туалета в доме Берия - известное как здание ЦК комсомола Грузии. Указанные могильные камни и по сей день находятся там.

Бог знает, в каких еще местах варвары использовали могильные камни наших собратьев - страдальцев армян.

А. Бегиджанов  
 15/V-89 года

ՈՉՆՉԱՅՎԱԾ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏԱՆ ՆԵՏՔԵՐՈՎ

Թիֆլիսի հին թաղամասերից մեկի՝ Նավաբարի հյուսիս-արևելյան ծայրամասի փարածքում էր գտնվում քաղաքի հայկական ամենամեծ գերեզմանատունը՝ Խոջիվանքը: Նաբեակ թիֆլիսահայերի այդ յուրօրինակ փարեզիրների պատմածներով՝ դա մի մեծափարած թանգարան էր բաց երկնքի փակ: Այդպեղ էին հանգչում հայ նշանավոր շար գործիչներ: Այսպեղի անհամար գերեզմանաքարերի, նրանց վրայի մեծ ու փոքր դամբանագրերի, քանդակապարկերների, նախշերի միջոցով կարելի էր մեծաքանակ արժեքավոր փղեղեկություններ սփռնալ հին Թիֆլիսի, նրա հայ բնակիչների, քոհմերի, գերդասարանների, նրանց զբաղումների, համայնքային կյանքի փարբեր կողմերի մասին:

Ըստ երևույթին հենց այս ամենը նկարի առնելով էր, որ իշխանությունների կամքով 1934 թվականից սկսած թաղումները Խոջիվանքում դադարեցվեցին: Ոչ անհայտ Լավրենտի Բերիայի հրամանով նույն այդ փարվանից էլ սկսեցին բարբարոսաբար քանդել գերեզմանատունը: Թանգարանային արժեքներ ներկայացնող գերեզմանաքարերը սկսեցին օգտագործել քաղաքի փարբեր վայրերում



կառուցվող հենապարերի, աստիճանների, պարսպապարերի կառուցման համար:

Այսպես ոչնչացվեց քարեղեն մի ամբողջ հարուստ փարեզրություն:

1939 թվականին այն վերածվեց զբոսայգու, որին փրվեց Բարեկամություն անունը: Ինչպիսի՛ ծաղրածանակ: Նայ բնակիչներին հաջողվեց փրկել հանգուցյալների մի փոքր մասի աճյունները՝ շիրմաքարերի հետ միասին: Այդ փարիներին շար մեծ էր սարսափը, որպեսզի կարելի լիներ դիմել ավելի համարձակ քայլերի:

Նայկական գերեզմանաքարերի հետագա ճակարագրի վերաբերյալ ականաբեսները վկայում են հետաքրքիր փաստեր: Այսպես՝ զինվորական բժիշկ Ա. Բեգիջանյանը պարմեց, որ Լ. Բերիան իր փրկեղից մեկը կառուցելիս (Մաչաբելի փող., թիվ 11) օգտագործեց իրենց քոհմական գերեզմանոցի սն մարմարյա քարերը՝ զուգարանի երեսպարման համար: Տեղյակ մարդիկ երկար փարիներ Ռուսթավելու պողոտայում գտնվող Վրաստանի խորհրդարանի շենքի (նախկինում՝ Մարքսիզմ-լենինիզմի հաստատության) պարերի շարվածքում մարմարայոց էին անում Խոջիվանքից բերված շիրմաքարե-

րը: Կուրի աջափնյակում գտնվող «Դեղանա» (մայրենի լեզու) հուշահամալիր փանող աստիճանների եզրաքարերի վրա այսօր էլ կարդացվում են հայկական շիրմաքարերի մակագրությունները:

Մարգիս Դարչինյան  
«ՆԱՅՐԵՆԻՔԻ ՉԱՅՆ»  
դեկտեմբեր 16-22, 1993


№50

БРАТЬЯ ВО ХРИСТЕ  
(Посвящено Илье II)

У армян Тбилисских  
Вдруг возник вопрос.  
Как Бетлемом-нижним  
Стал Сурб-Степанос,  
А Бетлемом-верхним  
Церковь Петхаин?  
Жаден ты без меры,  
Патриарх грузин!  
Люди не забыли.  
Триста лет назад  
Строил их усердно  
Твой армянский брат.  
Заплатив за землю,  
Право окупив  
И святое дело  
Потом окропив.  
Так на горном склоне,  
Там где был пустырь,  
Был людьми построен  
Женский монастырь.  
В нем немало женщин  
Обрели покой  
И была могила  
Матери святой  
Матери монашек  
Где она теперь?  
Так не поступает  
Даже дикий зверь.  
Сокрушать могилы  
Добрых христиан  
Рук не поднимали  
Орды мусульман.  
Кто с ее могилы  
Камень сняв унес?  
У армян Тбилисских  
Вдруг возник вопрос.  
И вопросов много,  
Братья во Христе!  
Явью стала подлость.  
Явью, не во сне.  
Церкви переделав,  
Иначе назвав.  
Всем вы показали  
Свой негодный нрав.  
У армян Тбилисских

Не решен вопрос—  
Как Бетлемом-нижним  
Стал Сурб-Степанос.  
А Бетлемом-верхним  
Церковь Петхаин.  
Грешен ты без меры,  
Патриарх грузин.

11.05.94, Эрик X.

КАК БЕТЛЕМОМ-НИЖНИМ  
СТАЛ СУРБ-СТЕПАНОС.  
А БЕТЛЕМОМ-ВЕРХНИМ  
ЦЕРКОВЬ ПЕТХАИН.  
ГРЕШЕН ТЫ БЕЗ МЕРЫ  
ПАТРИАРХ ГРУЗИН.  
11.05.94г. 

№51

### ՄԵՐ ՆԱԽՆԻՆԵՐԻ ՈՍԿՈՐՆԵՐԻ ՎՐԱ

Իյա II հայրապետի և Վրաստանի կառավարության պաշտոնական անձանց հանդիսավոր և շոնդալից երթը, որը նպատակ ուներ հայաբնակ թաղամասում նախկին Խոջիվանքի գերեզմանոցի փրկում հիմնադրել վրացական եկեղեցու և թեմական առաջնորդարանի համալիրի կառուցումը, ինձ շար հուզեց:

Բոլորովին վերջերս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին I-ի հետ ունեցած հանդիպմանը Իյա II-ը վճռական ձևով հայտնեց երկու ժողովուրդների բարեկամական կապերի գարգացման, հայոց պաշտամունքային հուշարձանների, պատմական այլ վկայությունների պահպանության պարտավորության մասին: Չնայած այդ ամենին, վրաց հոգևոր հովիվը իր խոսքի փոքր չէր: Մտախոհաբան մեկ ամիս անց նա դիմեց սրբալիյան մեթոդին «Բաժանիր և փրիր»:

Չ՛ որ դա սրբապաշտություն է: Փոխանակ այդ փրկում կառուցեն Խոջիվանքի գերեզմանոցի հիշատակը հավերժացնելու համար 30-ական թվերի գոհերի հուշակոթող, նրանք զբաղվում են ազգայնական մոլեռանդությամբ և սաղրանքներով: Իսկ սա առաջացնում է քաղաքի և հանրապետության (և ոչ միայն) հայերի անբավականությունը և գայրույթը: Պարտական չէ, որ թիֆլիսեցի ոմն աստղագուշակ գուշակեց. «Եթե մեր նախնիների թիֆլիսի պարավոր քաղաքացիների աճյունները, իրենց վերջին ապաստանը գրան Խոջիվանքի գերեզմանոցում, ապա «եղբայրների» ոսկորները փրկվեն չեն գրանի երկրի վրա»:

Վրեժ Բագրատունի  
08.11.95 թ.

№52

Ես՝ Դարչիկ Մնացականյանս, ապրում եմ նախկին Խոջիվանքի գերեզմանոցից ոչ հեռու: Իմ

նախնիներից այնպեղ են թաղված պապա՝ Դարչո Ասլանի Մնացականյանը (նա ուներ դուրան «Վիննի պաղյոմ» փողոցում) վախճանվեց 1920 թվին: Այնպեղ էր թաղված նաև մորական փապա՝ Սաթենիկ Դերմիշյանը: Ի դեպ, նրա փապանաքարը գցած է այսօր գերեզմանոցի փարածքում կառուցված մանկապարտեզի բակում: Լավ հիշում եմ մեր մեծանունների փապանաքարերի փրկապարտությունը (Բաֆթո, Ն. Թումանյանի և այլոց): Ցավոք, 1930-ական թվերի վերջում գերեզմանոցն արդեն լրիվությամբ ավերված էր: Գերեզմանոցը վերածվեց զբոսավայրի: Պետք է նշել, որ այնպեղ, որ այսօր ջրավազանն է մնում, հիշում եմ, փրկում եղել էր ինչ-որ փոհմական դամբարան:

Այսօր գերեզմանոցը կրկին անգամ ենթարկվում է փորձությունների՝ քաղաքի նոր իշխանությունների կողմից (զգվում է վրացական նոր կառուցվելիք եկեղեցու հիմքը): Հանգուցյալների աճյունները, որոնց բանդում հանում են, մի՞թե անհնարին է մի այլ փրկում վերաթաղել:

Թաղի փայտ հավաքող ժողովուրդը ավելի շար հանդիպում է ցիրուցան եղած ոսկորների, բան թե չեզոքացվող զբոսայգու ծառերի կտրված ճյուղերի:

24.12.95 թ.

№53

Ես՝ Սարգիստվա Ելենա (Ռոզա) Իվանովնաս, ծնվել եմ 1924 թվին կապալառու Միմոնյանի փանը (Մեսխիշվիլու, նախնին՝ Լազարևսկայա փողոց, թ. 31): Այն փրկավորված է Խոջիվանքի գերեզմանոցից ոչ հեռու: 1935 թվից սկսվեց գերեզմանոցի բարբարոսաբար ավերումը: Օր ու գիշեր կրում էին թանկարժեք քարերը քաղաքի շինարարության համար: Իմ նախնիներից այդպեղ են թաղված փապա՝ Նապալիա Ասրվածաբորի Փիրովյանը (ի դեպ հենց նրա գերեզմանի գլխին է կանգուն այսօր «Պիոների փունը»), և պապա՝ իմ ծնեը-շինարար Սարգիս Նամբարձումի Սարգիստվը և ուրիշները:

Շար ցավալի է և հուզիչ, որ մեր նախնիների ոսկորների վրա ներկայիս վրաց հոգևոր հովիվը՝ Իյա II-ը, կառուցում է վրացական եկեղեցու համալիր...

Հիշում եմ, ինչպես փապա՝ Թամարը, ինձ շար հաճախ փանում էր գերեզմանափուն, որպեսզի դիտելի թաղման արարողությունները: Այնպեղ մրնում էինք և Խոջիվանքի Ասրվածաժին եկեղեցին: Այդ շինությունը նույնպես ենթարկվեց ավերումների (պայթեցվեց ռումբերով):

Շար լավ եմ հիշում իմ հոր փխուր, արփասուրով հայացքը, երբ նա ցավով ընդունեց մի շարք պայթյունների դողողները շքեղ Վանքի երեք գմբեթանի փաճարը ավերելիս:

Պետք է ավելացնեմ նաև, որ Խոջիվանքի գերեզմանոցում թաղված էր նույնպես մեր մի այլ հարազատ՝ «Գրիգոր Լուսավորիչ» եկեղեցու քահանա Տեր-Շախյանը:

23.12.95

№54

Ես, Ամիրյան Գերասիմը, 1922 թվից բնակվում եմ, Թբիլիսիում, նախկին Խոջիվանքի գերեզմանոցի հյուսիսային կողմում: Դա շար գեղարեսիլ, սև և սպիտակ մարմարե կոթողներով, թանգարանափայ գերեզմանատուն էր: Այսօր էլ աչքիս առջևում է Նով. Թումանյանի, Գր. Արծրունու, Ղ. Աղայանի և այլոց փապանաքարերը: 1934 թվից սկսեցին քանդել: Ավելի ուշ՝ 1961 թվին, կառուցվեց թիվ 98-րդ ռուսական դպրոցը:

Ես, Ամիրյան Գերասիմը, 1922-թվից բնակվում եմ, Թբիլիսիում, ստիճիկ խոջիվանքի գերեզմանոցի հյուսիսային կողմում: Դա շար գեղարեսիլ, սև և սպիտակ մարմարե կոթողներով, թանգարանափայ գերեզմանատուն էր: Այսօր էլ աչքիս առջևում է Նով. Թումանյանի, Գր. Արծրունու, Ղ. Աղայանի և այլոց փապանաքարերը: 1934 թվից սկսեցին քանդել: Ավելի ուշ՝ 1961 թվին, կառուցվեց թիվ 98-րդ ռուսական դպրոցը:

Այդպիսի էր թաղված պապա՝ Ամիրյան Վախթանգը, որը 1-ին կարգի վաճառական էր, «Արմյանսկի բազար»-ում ուներ իր սեփական խանութը: Ի դեպ Ջինգիմովի անգուգական դերակարար Ավետ Ավետյանը նրա գործերի կառավարիչն էր: Նենց Վախթանգ պապի օգնությամբ նա ընդունվեց թատերական ինստիտուտ: Պապիս, որպես Թ-իՖ-լիսում հայտնի դերք, թույլ տրվեց թաղել եկեղեցու մուրքի մոտ:

23.12.95 թ.

№55

Ես՝ Պերրոսյան Ալեքսանս, ծնվել եմ Թ-իՖ-լիսում, Էլիա թաղում 1916 թվի փետրվարի 7-ին: Մեր փան մոտ էր գտնվում Խոջիվանքի գերեզմանը, որը սուրբ հնություն էր քաղաքի հայության համար: Իմ նախնիներից այդ գերեզմանում թաղված են պապա՝ վաճառական Գրիգոր Նարությունի Նարությունյանը և նրա կինը:

Ցավոք, գերեզմանը քանդեցին մի քանի փարվա ընթացքում 30-ական թվերին, պեք է հիշել, որ Մարքսիզմ-Լենինիզմի ինստիտուտի շենքը համարյա կառուցվեց Խոջիվանքի մարմարներով: Լավ եմ հիշում ժամանակին եղած Աղայանի շիրիմի վրայի լեռան պես քարը, որի վրա գրված էր

Գերեզմանափայտերը բնակարանի մոտ  
Աստված անարթնանալու է  
Գայրա՛սի հայրա՛թյան հասցե՛նայ:  
17/95 թ.

(Մանուկների բարեկամ Ղազարոս Աղայան): Գերեզմանը միշտ աշխուժ էր հայությանը, ամեն օր կեսօրից լավում էր հիշարարակի երաժշտությունը: Այ-

սօր կրկնվում են պերոսյան կողմից գործած չարիքները (վերացված է այսօրվա այգին, նախնիների ոսկորները փակնուվրա են անում, փորում են հիմք, որպեսզի կառուցեն վրացական եկեղեցին): Փորած հողը փանելիս հայտնվում են գանգեր, ոսկորներ, գերեզմանաքարերի բեկորներ և այլն: Մա մեծ անասարվածություն է քաղաքի հայության հանդեպ:

17/XII 95 թ.

№56

Из моих предков с материнской стороны Газарян Богдан (Аствацатур), работавший управляющим у Долуханова Марка - видного члена Армянского Благотворительного Общества, а также с отцовской и со стороны супруги, предки были похоронены на кладбище Ходживанк.

Векса - .. одно из новых чудес света  
Вполне уверен, что в любом цивилизованном государстве мира подобное не происходит.  
Արտյունյան Բեկտոր  
Ծեկտրե 1997.

Мы, наследники, до глубины души возмущены беспределом, произволом со стороны властей и епархии Грузии - осквернив останки десятков тысяч предков, решив именно на костях армянских воздвигнуть храм века - "одно из новых чудес света". Вполне уверен, что в любом цивилизованном государстве мира подобное не происходит.

Արտյունյան Բեկտոր  
Ծեկտրե 1997 թ.

№57

Նավլաբար թաղամասում գտնվելիս, որոշեցի այցելել մեր նախնիների «Խոջիվանքի» գերեզմանատունը, որն վերածվել է այսպես կոչված զբոսայգու (1938 թվից): Բայց ցավոք սրտի փողում կառուցվեցին դպրոց, մանկապարտեզ, պիտներ-դպրոցականների շրջանային փուն և այլն: Պեք է ասել, որ մի փոքրիկ փեղ պահպանվեց իբր հայության սիրտը շահելու համար հայ գրողների և հասարակական գործիչների սիմվոլիկ պանթեոնը:

Անցան փարիներ... քաղաքի իշխանությունները և «հոգևորականության վերնախավը» հենց զբոսայգու կենտրոնում, որտեղ կանգնած էր գերեզմանատան «Սուրբ Աստվածածին» եկեղեցին, որոշեցին կառուցել վրացական այսպես կոչված «Մամբա» մայր փաճարը:

Անագին փարածք զբաղեցրին այդ շինարարության համար, դուրս էին շարքում հազարավոր մարդկանց գանգեր ու ոսկորներ, կապարվում էր ահավորը:



Ինչ-ինչ պարճաններով շինարարությունը ընդհարվեց, բայց պետք է ասել, որ 1997 թ. հունիս ամսից վերականգնվեց շինարարության աշխատանքը:

*Քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ, քանակի սպառնալից ժամանակներին «Ֆրանկիստեր» գեղջեղարանը, որը իրավունք է ստացել հիշված իր քրանայրան (1938 թվի): Բայց քանակի սպառնալից ժամանակներին քրանայրանը, մեծապատիվ գրեթե քրանայրանները շրջապատված ժամանակներին է սպառնալից էր ֆրանկիստերի կողմից իր քրանայրանը քանակի սպառնալից ժամանակներին և քանակի սպառնալից ժամանակներին քանակի սպառնալից ժամանակներին:*

Անցնելիս այդ փորձերով սիրտս փորովեց և խոսքս ուղղեցի բանվորներին արտահայտելով ցատուն իշխանություններին: Աշխույժներից մեկը կոպիտ ձևով «արդարացուցիչ» պարասխանեց. «Նախ խնդրեմ, Նյուսիսային Կովկասից մինչև Գերմանիա համարարած թաղված են Նամաշխարհային պարերագմում զոհվածները, բայց քեռ թե այսօր ինչպիսի թաղաքներ են փոխված այդ քրանայրաններում: Դրանից բացի, չէ՞ որ բավական ժամանակ է անցել, և հանգուցյալները վեր են ածվել փռշու և հողի, ու արդեն կարելի է քրանայրան կառուցել ինչ-որ ցանկանանք, այնպես որ, փաճար կառուցելով ոչ մի մեղք չենք գործում:

Բայց ընդհանրապես, մեր հողն է. ինչ կամենանք, այն էլ կանենք, գնացք ձեր հայրենիքը, եթե դուր չեն գալիս ձեզ մեր օրենքները... հանգիստ թողեք մեզ»:

Նման վայրենի, անմարդկային պարասխանը անհարիր է Ավետարանի ոգուն և հարց է ծագում. բայց ինչո՞ւ այդ վրանգը չի սպառնում վարց հասարակական գործիչների և այլոց շիրիմների:

Սակայն, արտասահմանում հանգզող վրաց գործիչների (պերական և հասարակական) շիրիմներին ձեռք բռնող չկա և վրացական պետությունը իրենց հարկավոր գործչի մատուցները խնամքով փրկափոխում են հայրենիք, իսկ մենք հայերս զրկվեցինք նույնպիսի հնարավորություններից:

*Խ. Գևորգյան  
հոկտեմբեր, 1997 թ.*

**№58**

Мой дед - Михаил Маилян, и его супруга - Аничка были похоронены в бывшем ходживанкском кладбище (Кстати, дед был родным дядей знатного композитора - Антона Маиляна. Могу дополнить из воспоминания, что по совету Антона мои родители купили пианино "Беккер".) К сожалению, в конце тридцатых годов кладбище было превращено в парк.

Но то, что там происходит в данное время, это просто вандализм. До глубины души мне очень больно и невозможно представить как можно беспокоить прах многих тысяч наших предков, тем более возводя там новый храм "Самеба", не счи-

таясь с историей города - душой армянского Авлабара.

*Մայր թղթ - Միխայիլ Մուսայան, և նրա կնիքը...  
- Միխայիլ Մուսայանը, որը իրավունք է ստացել հիշված իր քրանայրան (1938 թվի): Բայց քանակի սպառնալից ժամանակներին քրանայրանը, մեծապատիվ գրեթե քրանայրանները շրջապատված ժամանակներին է սպառնալից էր ֆրանկիստերի կողմից իր քրանայրանը քանակի սպառնալից ժամանակներին և քանակի սպառնալից ժամանակներին:*

Возможно ли приостановить этот антигуманный акт...

2 / XII 1997 г.  
Сатеник Оганезова

**№59**

Мой дед - Магакян Амбарцум (купец, в Стамбуле же он содержал "ХАН", т. е. гостиницу). В 20-х годах был похоронен на Ходживанкском кладбище.

Кстати, там же похоронен дед моего супруга (беженец из Сарекамышы) в 1934 г. К сожалению, свежая могила была сглажена и затеряна, так же как и все остальные, по указанию руководства.

Помню, как бабушка меня водила в сад "Дружба", заложенный на месте кладбища и со скорбью показывала место захоронения своего мужа.

*Обидно и больно, что кости наших предков выброшены из могил (в последние годы) при закладке фундамента храма "Самеба". Вероятно, оказалось недостаточно, имея Троицкую церковь (ныне Самеба), которая отобрана у русских, строить новую.*

Обидно и больно, что кости наших предков выброшены из могил (в последние годы) при закладке фундамента храма "Самеба". Вероятно, оказалось недостаточно, имея Троицкую церковь (ныне Самеба), которая отобрана у русских, строить новую.

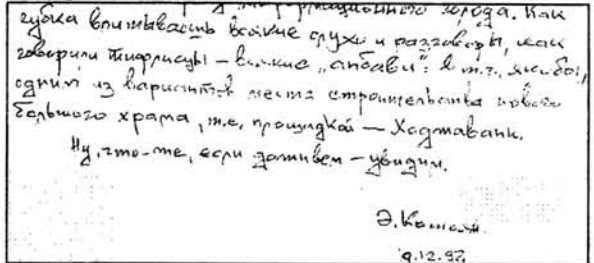
21/XI97 г.  
Магакян Д. М.

**№60**

**ХОДЖИВАНК**

На Авлабаре старейшее армянское кладбище называлось Ходживанкским или просто - Хадживанк - по наименованию существующей церкви Ходживанк (XVII) которая т. о. оказалась при кладбищенской церковью.

О захоронении деда Барсега (отца матери) на этом кладбище мне было известно, но случайно в разговоре узнаю от мамы: дескать могилу деда невозможно затерять, т. к. она недалеко, совсем рядом, с могилой Раффи.



Мы (я и участник разговора - молодой сосед) только переглянулись и перешли на другую тему: она явно забыла, что кладбище давно ликвидировано, надгробия выдающихся армянских деятелей (об останках не знаю!) пересены на определенный участок вне территории кладбища, создав нечто наподобие пантеона. В дальнейшем - без рекламы и упоминаний.

Ну, а простые смертные? Кто-то смог и успел перенести останки близких (в основном, на Петропавловское кладбище), большая часть захоронений осталась. Исчезли богатые надгробия, прекрасной кузнечной работы металлические решетки. Землю разравнивали. Растительности было достаточно, но все же произвели лесопосадки и вырубки, "организовали" дорожки и прочее.

Эта начало 30-х годов.

Может осуществлялась программа превращения Тифлиса в "город-сад", предложения инженером В. Фельдтом в 1930 году? Одна из его первых идей была превратить в парк Верийское кладбище.

Идея была осуществлена и родился "Парк культуры и отдыха им. Кирова".

На плане города Тифлиса (1934 г.) место Ходживанка именуется - "Парк культуры и отдыха района 26-ти комиссаров". В дальнейшем и это исчезло.

Сейчас период "информационного голода". Как губка впитываешь всякие слухи и разговоры, как говорили тифлисцы - всякие "анбави": в т. ч., якобы, одним из вариантов места строительства нового большого храма, т. е. площадкой - Ходживанк.

Ну, что-же, если доживем - увидим.  
Յ. Կոտոյան  
9.12.97 г.

№61

Ծոռումուն փողոցներով Հավլարարի, որտեղ ծվվել-մեծացել եմ, գեղեցկություններից մեկն էր Խոջիվանքի գերեզմանոցը: Այն շար հարուստ,

կանաչապար մի բացօդյա թանգարան էր կարծես: Իմ մանկական հիշողությունը պահպանել է գերեզմանաքարերից մեկի հերկյալ մակագրությունը.

«Այն ժամանակ կյանքը դառը դարձավ, երբ որ 100 ձուն մի կռակն դարձավ»:

Գերեզմանոցի հենց հյուսիսային մուրքից ոչ հեռու, թաղված էր մեր մեծ հովհաննես Թումանյանը: Ժառանգներին հաջողվեց ժամանակին փրկել փապանաքարը, որն այսօր փեղադրված է հայ մշակույթի գործիչների պանթեոնի փարածքում:

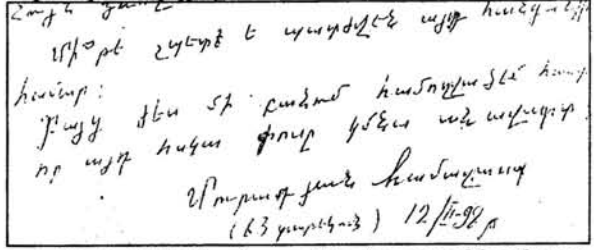
Յավոթ, դաժան 30-ական թվերին, իբր թե զբոսայգի կառուցելու պատրվակով հիմնովին ավերեցին գերեզմանոցը, որը մեր ժողովրդի պարամության մի կարևոր հարվածն էր: Յավալի էր հերկել ոչնչացման ընթացքին: Պետք է նշել, որ շիրմաքարերը բարբարոսաբար օգտագործվեցին քաղաքի այլ և այլ շինարարություններում, օրինակ Յիցիա-նովսկի վերելքը (այժմ Բարաթաշվիլու անվան), սալարկվեց Պիոներ պալատի առջևի փարածքի մայրը և այլն:

Բայց ինձ շար էր զարմացնում «Մշակ» օրաթերթի խմբագիր Գրիգոր Արծրունու ժայռափայ մեծ մահարձանը, նախ մի՞թե այդ հսկա քարը չէր ճնշում հանգուցյալին, իսկ հետո էլ քանդելիս ո՞ր օգտագործեցին: Գոնե վրայի գրությունը մաքրեին, իսկ այդ քարը թողնեին որպես զբոսայգու դեկորատիվ զարդարանք:

Շար եմ ցավում նաև գերեզմանոցի փարածքում եղած սուրբ Աստվածածին եկեղեցու կորսության փաստով (այն ուներ գեղեցիկ պարիսպ և պարպեց):

Իհարկե մեղք էր, որ հողին հավասարեցրին թիֆլիսահայության հիշարարկը... այդ անխիղճ սրիկաները...

Դրանով մենք զրկվեցինք մեր նախնիների սրբազան մասունքներից: Այդտեղ էր թաղված պապա՝ Մուրադ Մուրադյանը, հայրս՝ Ավետիսը, եղբայրներս՝ Արամը և Արաշեսը, ինչպես նաև աներձագս՝ Սարգիսը:



Արժանի եմ համարում համառոտակի անդրադառնալ պապիս և հորս մասին: Մուրադը, որ հայրնի էր "Հաջի Մուրադ" մականունով, իր ծննդավայրում՝ Մասունում, միշտ օգրվելով հարմար առիթից վրեժխնդիր էր լինում թուրք փաշաներին, որոնք անընդհար հերկում և բռնություններ էին անում հայերի նկատմամբ: Նա նույնիսկ անհավանական քայլ արեց: Փաշաներից մեկը զարմանքով ընդունեց պապիս առաջարկը՝ ծառա լինել իր փանը: Մի անգամ նա նկարելով, որ փաշան քնած է բերանը բաց, եռացրած յուղը լցնում է կոկորդը և այդ ձևով նրա հախից գալիս է:

Ներաբրբիր էր և այդ անվախ կորիճի ար-  
 քաբինը: Նա ինքնարիա ձևով 70-ի չափ հյուսքեր  
 աներ, և շար բծախնդիր էր դրանց նկարմամբ  
 (կնոջը սրիայում էր միշտ լվալ առանձին-առան-  
 ձին):

Մուրադի ուղիով գնաց և հայրս, որ իր հոր  
 ևնր միասին ֆիդայություն էր անում սարերում (հի-  
 ռում են նրա խոսքերը. «Իմ բարձը՝ պարահած  
 քարն էր»): Ասեմ նախ, որ Ավերիսը կովել էր Անդ-  
 րանիկի և Աղբյուր Մերոբի ջուկարում:

Նա դժվարությամբ ամուսնացավ, քանի որ իր  
 աները «մարդասպան էր» համարում իրեն: Ներա-  
 գայում Նայասարան րեղափոխվելով՝ հայր և որդի  
 սկեզցին աշխարհի Ջաջուռի թունելի շինարարու-  
 թյանում (կոշիկ էին կարում):

Իսկ ի՞նչ ասենք, որ այսօր բարբարոսություն-  
 ները դարձել են մեծաթիվ: Դա հարկապես վերա-  
 բերում է վերը նշված գերեզմանոցին: Այն հիմնովին  
 քարուքանդ են անում հարուկ նպարակով, որպես-  
 զի վերացնեն հայոց ներկայության հետքերը: Այ-  
 օր «Մուրբ գործի» անվան փակ պղծվում են գե-  
 րեզմանները, ոչնչացնում են մեր նվիրական  
 կշիռները՝ չհարգելով ննջեցյալների հիշարակը:  
 Եվ այդ ամենի գլուխ կանգնած է ոչ այլ ոք, քան  
 վրաց կաթողիկոս՝ Իլյա II-ը, որը չգիտես թե ինչու,  
 եննց այդ րեղում որոշեց կառուցել «Մամբա»  
 («սուրբ երրորդություն») մայր փաճարը:

Նավաբարի հայությանը մուրության մեջ  
 զգեցին, թե իբր եկեղեցին կառուցվելու է գերեզմա-  
 նոցի կողքում, և ոսկորներին ոչ ոք չի դիպչի:

Միբումնավոր ձևով չնշեցին սկզբում նաև կա-  
 ռուցելիք «սուրբ փաճարի» հսկա չափերը, և հետո  
 էլ արդարացրին, որ «Մամբա» ասելով նկարի ու-  
 նեն Անդրկովկասի 3 ազգերին:

Բայց իրականում ավերեցին զբոսայգու հա-  
 մարյա զգալի մասը՝ հասնելով մոտ մինչև հայ մշա-  
 կույթի գործիչների պանթեոնի պարբ:

Ներաբրբիր է, ինչպես կընդունի այդ կաթո-  
 դիկոս կոչվածը, որ ժամանակին իր ոսկորները  
 նույն ձևով հանեն ու շարքեն դեն...

Մի՞թե չպետք է պարծվեն այդ հանցանքի  
 համար:

Բայց ես մի բանում համոզված եմ հստակ, որ  
 այդ հսկա փոսը կմնա անավարբ:

Մուրադյան Նամագասյ  
 (83 փարեկան) 12/II - 98 թ.

**№62**

Ես՝ Զնարիկ Ասրանազի Տեր-Մարտիրոսյան, ծնվել եմ Թիֆլիսի «Վորոնցով» թաղում: Իմ նախ-  
 նիները թաղված են խոջիվանքի գերեզմանոցում.  
 մորաբույրս՝ 1925 թվին (փրայանաբարը սև մար-  
 մարից էր), փափս՝ 1934 թվին և վերջապես հորեղ-  
 բայրս իր կնոջ հետ՝ 1932, 1933 թթ.: Այժմ այդ փա-  
 պանաբարերը չկան:

Գերեզմանոցը կարծես թանգարանային էր  
 թանկարժեք հուշարձաններով:

Վերջերս էլ րեղեկացա, որ գերեզմանոցի  
 փարածքում (ուր մինչև այսօր զբոսայգի էր) կա-  
 ռուցվում է վրաց եկեղեցի...

24.12.95 թ.

**№63**

ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿ

**ՉԱՅՆ ՆԱԽՆՅԱՑ ՇԻՐԻՄՆԵՐԻ**

Դեռ վաղնջական ժամանակներից բոլոր-  
 ին է հայրնի, որ Վրաստանը հայերի հա-  
 մար եղել է երկրորդ հայրենիք: Կարևորն  
 այն է, որ աշխարհաւեր հայրենտրել էլ սարել է,  
 չի կորցրել իր մշակույթը, օրար ախերում  
 բացել է դպրոցներ, կառուցել եկեղեցիներ,  
 պահպանելով իր գիրն ու գրականությունը:  
 Բնական է, ունեցել են և գերեզմանարուս:

Բայց ինչ կարարվեց 20-րդ դարում Վրաս-  
 րանում, երբ հոկտեմբերյան հեղափոխությունից  
 20 րարի հետո միայն Թիֆլիսում հողին են հավա-  
 սարվել բազմաթիվ հայկական եկեղեցիներ, և այժմ  
 էլ շարունակվում է: Յուրացնելով շարքը՝ նրանք  
 հայտարարեցին, թե իբր իրենք են կառուցել և հա-  
 յերին վաճառել:

Վրացական տարբերակ

**ՉԱՅՆ ՆԱԽՆՅԱՑ ՇԻՐԻՄՆԵՐԻ**

Դեռ վաղնջական ժամանակներից բոլորին է հայրնի, որ Վրաստանը հայերի  
 համար եղել է երկրորդ հայրենիք: Կարևորն այն է, որ աշխարհաւեր հայր-  
 րենտրել էլ սարել է, չի կորցրել իր մշակույթը, օրար ախերում բացել է  
 դպրոցներ, կառուցել եկեղեցիներ, պահպանելով իր գիրն ու  
 գրականությունը: Բնական է, ունեցել են և գերեզմանարուս

Եր	ժամանակացուցն է թիվ 98	ուր կառուցելու...
Կողմնակարգ	Դպրոցի	Վերջին էլ երեկները
Կողմնակարգ	կողմնակարգից մանկա-	վերջին, Խոջիվանքի գրառա-
Կողմնակարգ	դասը, Երանային գիտե-	գում, եննց խոջիվանք եկեղեցու
Կողմնակարգ	ուսանում էր նախ	ուսանում էր նախ
Կողմնակարգ	ուսանում էր նախ	ուսանում էր նախ

Ինչպես բոլորին հայրնի է, 1938 թ. լրիվ ա-  
 վերվել է Խոջիվանքի գերեզմանարուսը և եկեղե-  
 ցին (այսպրել էին թաղված մեր մեծամուն հայրնե-  
 նակիցներ՝ գեներալներ, քաղաքագլուխներ, արվես-  
 րի, գրականության և հասարակական գործիչներ  
 և այլն):

Նրաշքով փրկվել է միայն Բաֆֆու հուշակո-  
 թողը: Մարմարյա գերեզմանաբարերը սայլերով  
 րանում էին ու րանում, որ կառուցեն մարքսիզմ-լե-  
 նինիզմի ինստիտուտի շենքը: Մաղաթյան կղզու,  
 որ վերածվեց այգու, աստիճանները կառուցելիս  
 օգտագործել են հայ երևելի մարդկանց շիրմաբա-  
 րերը: Նանգուցյալների ոսկորներն էլ հանգիստ  
 դեցին: 1962 թ. գեներալ Լազարնի անվան փողո-  
 ցին հարող փարածքում կառուցվել է թիվ 98 միջ-  
 նակարգ դպրոցը: Դպրոցի կողքին կառուցվեց  
 մանկապարտեզ, շրջանային պիտներական րուն և  
 ճաշարան: Կարճ ասած, փորձեցին այդ ձևով ծած-  
 կել բարբարոսության հետքերը:

Միշտ, երբ հիմա անցնում եմ այդ ամայի փա-  
 րածքով, կարծես լսում եմ մեր նախնիների ձայրը.  
 «Մենք Բեհբությաններս, կառուցել ենք Ծիրանա-  
 վորը, Մուրբ Մարտիրոսը և Խոջիվանքի Ասրվա-  
 ծածիը, իսկ մեր րունը ժամանակին իզական գիմ-  
 նագիա էր»:

«Ես՝ Գևորգ Եվանգուլյանս, որ 5 տարի Թիֆլիսի քաղաքապետ եմ, իմ սեփական երկհարկանի փունը թողեցի քաղաքի բնակիչներին: Փողոցն էլ, որպեղ փունս էր, կոչվեց «Եվանգուլյանկայա»»:

«Ես՝ Գրիգոր Արծրունին եմ, «Մշակի» խմբագիրը, արժանացա մի մարմարե ժայռաքեկորի՝ իմ սպորազրույթամբ»:

«Ես՝ Նիկիտա Գրիգորի Շահնազարյանն եմ՝ գեներալ-լեյտենանտ, 1905 թ. վաղաժամ վխճանվեցի, պաշտպանել եմ հայրենիքս 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ: Մի՞թե փապանաքարս ինձ ծանրացնում էր, ոսկորներս էլ ցաքուցրիվ եղան դպրոց կառուցելիս»:

Վերջերս էլ հոկտեմբերի վերջին, Խոջիվանքի գրոսայգում, հենց քանդված եկեղեցու փողոցում կանգնեցրին խաչ, որպեսզի կառուցեն վրացական եկեղեցի. ուրիշների դժբախտության վրա բախտավորություն են սպեղծում: Խոջիվանքի շրջակայքի հայ բնակիչները վրդովված են:

Օրինակ, այն եկեղեցական կառույցները, որ վրացիները սկսել են, ինչո՞ւ ավարտին չեն հասցնում (Վակե թաղամասի գերեզմանապան մարտուռը, Պերական Նամախարանի բակինը կամ Մեյդանի հայոց Նրեշտակապետաց եկեղեցու հիմքի վրայի նոր կառույցը): Մա ի՞նչ է, արդյոք չեն կշտանում այնքանով, որ խլեցին հայերից, ռուսներից և հույներից: Աշխարհն արդեն գիտե, թե ովքեր են վրացիները՝ ուրիշի հաշվին ապրողներ:

Գնում են, գնում Վրաստանից այլազգի ներկայացուցիչները, փոխում են նրանց վարած անարդար քաղաքականությունը: Երբ կմնան բոլորովին մենակ, մեկուսացված, այն ժամանակ կզգան իրենց չարագործությունների չափը:

Դեռևս սին պատրանքների մեջ են...

ԳԵՆՈ

«Արագիր» 13 դեկտեմբերի 1995, չորեքշաբթի

№64

### ՆԱՅՈՑ ՄԱՍՈՒՆԵՆԵՐԻ ՏԵՂՈՒՄ ՎՐԱՅ ԵԿԵՂԵՅԻ՝

1935 - 38 թթ. ընթացքում, ի թիվս հայկական ճարտարապետական բազմաթիվ այլ կոթողների, Վրաստանի մայրաքաղաքում հիմնավորապես ավերվեց ամենաընդարձակ ու հնամենի գերեզմանապարտը՝ հազարավոր շիրմաքարերով ու Սբ. Աստվածածնի եկեղեցիով հանդերձ: դա պարմական Խոջիվանքն էր՝ հիմնադրված 1655 թվականին:

### ԶԱՅՈՑ ՄԱՍՈՒՆԵՆԵՐԻ ՏԵՂՈՒՄ ՎՐԱՅ ԵԿԵՂԵՅԻ՝

1935-38թթ ընթացքում ի թիվս հայկական ճարտարապետական բազմաթիվ այլ կոթողների մասաների ավերվելու հարցը անհավերժաբան ու հնամենի գերեզմանապարտը հազարավոր շիրմաքարերով ու Սբ. Աստվածածնի եկեղեցու հանդերձ: դա պարմական Խոջիվանքն էր՝ հիմնադրված 1655 թվականին:



Անցավ մի քանի տասնամյակ, բայց փոփոխախայերին հասցված վերքերը չսպիացան: Զրոսավայրի վերածած նախկին գերեզմանապան տարածքում անպակաս էին հայկական հեպրերը: Դրանք շրջապարտայի մեջ ագուցված կոտորաված տապաններ էին, արձանագիր քարերի փշրանքներ, նախշագարդեր, որոնք էլ 1994 թ. քանդեցին՝ փոխարինելով նոր բեպոնե պարով, անհետացնելով հայկական վերջին հեպրերը, իսկ ահա այս տարվա հոկտեմբերի 28-ին ավերված հայոց գերեզմանապան գրոսայգու վերածված տարածքում կապարվեց կառուցվելիք վրացական նոր եկեղեցու հիմնօրհները՝ Էդ. Շևարդնադձեի և Իլյա 2-րդի մասնակցությամբ: Կառուցվելիք եկեղեցու փողոցում կանգնեցվեց մի խաչ, իսկ մեկ շաբաթ անց մի էքսկավատոր սկսեց հողային աշխատանքը՝ «գրոսայգի» փանդոլ ասփիճանները նախապես ավերելուց հետո: Առաջին իսկ ռուպեններից էքսկավատորը հողի երեսին սփռեց հանգուցյալների ոսկորներ. այն հանգուցյալների, որոնց շիրմաքարերը ոչնչացրել էին 1935 - 38 թթ.: Այժմ հերթը հասավ շիրմաներին:

Վրդովված են փեղի հայերը: Մի քանի կառայք ուղղակի նարել են էքսկավատորի առջև՝ իրենց պապերի ու հարազատների աճյունները պաշտպանելու նպատակով: Բողոքներն էլ շարունակ են, իսկ պարասխանն ընդհանուր առմամբ այս է. հողը մերն է:

Ս. Կարասպետյան  
«Բանբեր», № 64(77),  
1-15 դեկտեմբեր, 1995

№65

### ԽՈՋԻՎԱՆՔԻ ՆՈՐ ՈՂԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վրաստանի մայրաքաղաք Թբիլիսիում տարբեր ժամանակներում կառուցվել են առնվազն 41 հայկական եկեղեցիներ<sup>1</sup>: Մինչև 1930-ականների սկզբները քաղաքում դեռևս կանգուն էին 26, իսկ 1988-ի վերջին՝ միայն 16 եկեղեցի:

Նայրնի ու հին եկեղեցիներից մեկն էր Նավարար կոչված թաղամասի արևելյան կողմում գտնվող Խոջիվանքի Սբ. Աստվածածինը: Ըստ եկեղեցու որմերին պահպանված ու ժամանակին ընթերցված վիմագիր արձանագրությունների՝ այն 1655 թ. կառուցել էր Աշխարհբեկ Բեհբուդյանը իր կնոջ՝ Լալի և եղբոր՝ Խապի հետ միասին: Վրաց արքունիքին մատուցված ծառայությունների համար Ա. Բեհբուդյանին կոչում էին Խոջա Բեհբուդ, իսկ նրա կառուցած եկեղեցին էլ սկսեց կոչվել «Խոջիվանք» ու վերածվեց փոհմական (Բեհբուդյանների) գերեզմանապան: 1780 թ. Բեհբուդյանների ժառանգները իրականացրին եկեղեցու վերանորոգման աշխատանքները: Ժամանակի ընթացքում Սբ. Աստվածածնի շուրջ տարածված գերեզմանապարտը դուրս եկավ սուկ փոհմական շրջանակից ու վերածվեց քաղաքի հայոց գլխավոր գերեզմանապան: Տասնամյակների ընթացքում այդպեղ ամ-

փոփոխեցին երևելի շար հայ հանգուցյալներ: Նրանց թվում են գրողներ՝ Նակոբ Աղաբաբը (1875 - 1926), Ղազարոս Աղայանը (մ. 1911), Նովի, Թումանյանը (մ. 1923), Ալ. Ծափուրյանը (մ. 1917), Ծերենցը (մ. 1888), Մուրացանն (մ. 1908) ու Նար-Դոստը (մ. 1933): Պերճ Պոռոջյանը (մ. 1907), Բաֆֆին (մ. 1888), դրամատուրգ Գաբրիել Մունդուկյանը (մ. 1912), ժողովրդական երգիչ ու բանաստեղծ Ջիվանին (մ. 1909), երգահան Մակար Եկմայանը (մ. 1905), քաղաքագլուխ Գևորգ Եվանգուլյանը (մ. 1901), Դաշնակցություն կուսակցության հիմնադիրներից՝ Սիմոն Ջավարյանը (մ. 1913), հրամանավար Բեռին (մ. 1916) և շար ուրիշներ: Բուն եկեղեցու ներսում թաղվում էին միայն Բեհբուդյան Կոնստանտինի և Մարգարիտի ընտանիքի անդամները:

Նայրնի է, օրինակ, որ 1858 թ. այդպիսի անփոփոխելի է գեներալ Վասիլ Նովսեփի Բեհբուդուկի մարմինը<sup>3</sup>: Բավական ընդարձակված գերեզմանապարտերը որոշակի ու մաքուր պահելու նպատակով 1899 թ. կառուցվում է ամուր շրջապարիսպ<sup>4</sup>: Գերեզմանապարտերը արժանապարտ-դամբարաններ են կառուցել Նովսեփ Խանունցը (1904թ.)<sup>5</sup> և Սմբատ Տեր-Առաքելյանցը (1914թ.)<sup>6</sup>:

Արդեն խորհրդային կարգերի հաստատման սկզբնական շրջանում Խոջիվանքի գերեզմանապարտերը փակվեց: 1920-ականների վերջերից այդ գերեզմանապարտերը գրեթե դադարեցին թաղումները, իսկ 1936-38 թթ. քաղաքային իշխանությունների որոշմամբ սկսվեց ինչպես ողջ գերեզմանապարտ, այնպես էլ նրա կենտրոնում կանգնած Սբ. Աստվածածին եկեղեցու և մյուս բոլոր մատուցների ու դամբարանների ավերումը: Թբիլիսիի կառուցապարտման ու զարգացման պարամոնայանը նվիրված մի աշխարհային ընթացք է, որ եկեղեցին քանդել են «քաղաքի վերակառուցման» պարամոնով, իսկ



գերեզմանոցի փրկող վեր է ածվել «Բարեկամության» զբոսայգու<sup>7</sup>: Նայոց անթիվ ու նվիրական շիրիմներ ավերվեցին, հիմքից կործանվեց Բեհբուդյանների կառուցած Սբ. Աստվածածին եկեղեցին: Ի դեպ, 1936 թ., երբ այն դեռևս կանգուն էր, մի վերջին հետազոտման էր ենթարկվել Վրաստանում հուշարձանների պահպանության գծով Կոնստանտին Զեյնվալիի և արվեստի վաստակավոր գործիչ, նկարիչ Շարբաբյանի կողմից: Վերջինս հանգել էր այն եզրակացության, որ պահպանված որմնանկարները 17-րդ դարի գործ են, իսկ հեղինակը եղել է Նադաշ Նովնաթանը (Նովնաթանը վրաց Վախթանգ 4-րդ թագավորի պալատական նկարիչն էր)<sup>8</sup>: Եկե-

ղեցին քանդեցին, առանց գոնե հարկավոր լուսանկարներ և չափագրումներ կատարելու, իսկ հազարավոր քաղաքապետներ որպես հասարակ շինարար՝ օգրագործվեցին ամենապարբեր շինությունների, փողոցների մայրերի, պարտի ու աստիճանների կառուցման մեջ: Միայն 1962 թ. մարտի 17-ից նախկին ընդարձակ գերեզմանապարտ արածքից հավաքված շուրջ 32 շիրմաքար իրար մոտ հավաքելով՝ հիմնվեց այսպես կոչված «Նայ մշակույթի գործիչների պանթեոնը»: Իրականում այդ պանթեոնը փրկված քաղաքապարտի մի խումբ է, իսկ անպարտական մնացած աճյունների փրկում ծառեր փրկելով՝ զբոսայգի հիմնվեց, որն այդ դրության մեջ էր մինչև վերջերս:

1994 թ. քանդեցին քաղաքապարտից կառուցված «զբոսայգու» շրջապարիսպը, այն փոխարինելով նոր՝ բերուն պարտով: Զանդված հին պարսպից դուրս թափված քաղաքապարտերն արագորեն անհայտացրին<sup>9</sup>:

1995 թ. հոկտեմբերի 28-ին երբեմնի հայոց գերեզմանապարտ զբոսայգու վերածված քաղաքում կատարվեց կառուցվելիք վրացական նոր եկեղեցու հիմնօրհներ՝ Էդ. Շևարդնաձեի և Իլյա 2-րդի մասնակցությամբ: Այդ օրը կառուցվելիք եկեղեցու փրկում կանգնեցվեց մի խաչ, իսկ մեկ շաբաթ անց մի էքսկավատոր սկսեց հողային աշխատանքը՝ «զբոսայգի» փրկող աստիճանները նախապես ավերելուց հետո: Առաջին իսկ քաղաքային էքսկավատորը հողի երեսին սփռեց հանգուցյալների ոսկորներ, այն հանգուցյալների, որոնց շիրմաքարերը ոչնչացրել էին 1936-38-ին: Այժմ հերթը հասավ շիրիմներին<sup>10</sup>:

Շրջակա հայ բնակիչները վրդովմունքով հետևում են, թե ինչպես է էքսկավատորը հողի փակ մնացած աճյուններն ու քաղաքային գրիվ փրկող սփռում գեղերի երեսին: Մի քանի կանայք առաջին օրերին ի նշան բողոքի մինչև անգամ նստել էին էքսկավատորի բացած փոսի մեջ, որպեսզի այդպիսով կանխեն հայ հանգուցյալների աճյունների պղծումը, բայց անօգուտ: Միակը, որ իրենց ուժերի սահմանում է հերքել հողային աշխատանքներին ու գեղերի փակից դուրս եկող արձանագիր խաչքարերն ու քաղաքապարտերը պահպանման նպատակով փոխադրել գործող Սբ. Գևորգ եկեղեցու բակը: Իսկ թե ինչպիսի՞ եկեղեցի են պարտապարտում կառուցել վրացիները հայոց մասունքների փրկում, պարզվում է փրկական մամուլի էջերից. «... դրեցինք այն եկեղեցու հիմքը, որը լինելու է միասնական ուժեղ և դեմոկրատական Վրաստանի խորհրդանիշը»<sup>11</sup>:

**ԾԱՆՈԹՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1. «Նայկական եկեղեցիները Վրաստանում», ցուցակ և քարտեզ, Երևան, 1995:
2. П.М. Мурадян, Армянская эпиграфика Грузии. Тбилиси, Ереван, 1988, էջ 96:
3. Նայստանի պերական կենտրոնական պարտական արխիվ (այսուհետև՝ ՆՆԴԴԿԱ), ֆոնդ 56, ցուցակ 1, գործ 3675, թերթ 1:

4. ՏՏԴՊԿԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3384, թ. 1, 35:
5. ՏՏԴՊԿԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3429, թ. 2:
6. ՏՏԴՊԿԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3461, թ. 1-3:
7. Թեյմուրազ Բերիձե, ... Եւ հայրենակց Թ-բիլիսիսի (վրացերեն), Թ-բիլիսի, 1977, էջ 128-129:
8. "Вечерний Тифлис", 1936, № 68, էջ 3, № 73, էջ 2:

9. Ս. Կարապետյան, Նայոց մասունքների փրկում վրաց եկեղեցի՝ «Բանբեր», 1995, № 64, էջ 3:

10. Գեևո, Չայն Նախնեաց շիրիմների, «Լրագիր», 1995, № 218(450), 13 դեկտեմբերի, էջ 5:

*Մամլելի Կարապետյան  
«Այլիք» օրաթերթ, թիվ 122,  
16 հունիսի, 1996*

### №66

## ԹԲԻԼԻՍԻ ՆԱՅԿԱԿԱՆ ԳԵՐԵՉՄԱՆԱՏԱՆ ՏԵՂՈՒՄ ԵԿԵՂԵՅԻ Է ԿԱՌՈՒՅՎՈՒՄ

Թ-բիլիսի արդեն վերջին ու միակ հայկական թաղամասի՝ Նավյաբարի վերին հարվածի գրասայգու (ոչ ավել, ոչ պակաս՝ նախկին Խոջիվանքի հայոց գերեզմանատան) փարածքում այսօր արագ փենակերով ընթանում են վրաց Մայր եկեղեցու կառուցման աշխատանքները:

Բայց արդյո՞ք դա քրիստոնեական և աստվածահաճո ձեռնարկ է: Այդ «հայրենակեր» ձեռնարկը լայնորեն գովերգվում է վրացական լրատվության բոլոր միջոցներով: Նանրապետական պաշտոնական թերթերից մեկում փայլեց հոդված «Վրաստանում ամենաբարձր» վերնագրով («Թ-բիլիսի», 08.02.96 թ.): Ինչպես պարզվեց, ապագա եկեղեցին նվիրված է Բրիստոսի ծննդյան 2000 փարվան և խորհրդանշելու է վրաց ցոված ազգի ու փարածքի միաձուլվելու գաղափարը: Նոդվածում նշված է, որ եկեղեցին սկզբնական շրջանում մրադրված են եղել կառուցել Վակեի ընդարձակ և հարմարավետ թաղում, և մինչև անգամ փեղն էլ օծվել էր: Բայց ավելի ուշ գրան, որ նշված թաղամասը իբր նեղ է այդ հսկա կառույցի համար:

Մի հեփաքքերի փաստ. Վակեում է ասարում վրաց ազնվականությունը իր հարմարավետ փեներով: Բացի այդ գլխավորը ամայի փարածք՝ որքան ուզես: Նամենայն դեպս, չգիտես ինչու, եկեղեցին որոշվեց կառուցվել Նավյաբարի վերը նշված փեղում: Վրաց մամուլում անընդհափ թաքցվում է այն փաստը, որ փեղում ժամանակին եղել է հայկական

**ԹԲԻԼԻՍԻ. ՆԱՅԿԱԿԱՆ ԳԵՐԵՉՄԱՆԱՏԱՆ ՏԵՂՈՒՄ ԵԿԵՂԵՅԻ Է ԿԱՌՈՒՅՎՈՒՄ**

Թիփլիսի արդեն վերջին ու միակ հայկական թաղամասի՝ Նավյաբարի վերին հարվածի գրասայգու (ոչ ավել, ոչ պակաս՝ նախկին Խոջիվանքի հայոց գերեզմանատան) փարածքում այսօր արագ փենակերով ընթանում են վրաց Մայր եկեղեցու կառուցման աշխատանքները:

Բայց արդյո՞ք դա քրիստոնեական ձեռնարկ է: Այդ «հայրենակեր»

Փնտրվում է փեղում վրաց ազնվականությունը իր հարմարավետ փեներով: Բացի այդ գլխավորը ամայի փարածք՝ որքան ուզես: Նամենայն դեպս, չգիտես ինչու, եկեղեցին որոշվեց կառուցվել Նավյաբարի վերը նշված փեղում: Վրաց մամուլում անընդհափ թաքցվում է այն փաստը, որ փեղում ժամանակին եղել է հայկական



Սի հնամբի փաստ. Վակեում է ասարում վրաց ազնվականությունը իր հարմարավետ փեներով: Բացի այդ գլխավորը ամայի փարածք՝ որքան ուզես: Նամենայն դեպս, չգիտես ինչու, եկեղեցին որոշվեց կառուցվել Նավյաբարի վերը նշված փեղում: Վրաց մամուլում անընդհափ թաքցվում է այն փաստը, որ փեղում ժամանակին եղել է հայկական

գերեզմանատուն ու եկեղեցի: Իշխանությունները կարարում են գործողություններ, սնունդով քրիս-

տոնության օրենքները: Եկեղեցու հիմքերը փորելու ընթացքում դուրս են շարքվում հազարավոր հանգուցյալների ոսկորները, գանգերը: Սա ի՞նչ է, եթե ոչ աղաղակող վանդալիզմ: Նման գործողություններ իրեն հարգող ոչ մի երկրում չեն կարարվում:

*«Լրագիր Օր», 1996, 14 հունիսի  
Տեքստը և գծանկարը՝ ԳԵՆՆՅԻ*

### №67

## ARMENISCHER FRIENDHOF GESCHÄNDET

Die neue "Kathedrale der nationalen Einheit" in Tbilissi entsteht auf einem Gelände, welches die Fundamente eines ehemaligen armenischen Friedhofs barg. Ebde Oktober 1995 stellte man in Anwesenheit von Eduard Schewardnadze und des Patriarchen Ilia II, während einer feierlichen Zeremonie an der markierten Stelle in einer heutigen Parkanlage im östlichen Stadtviertel Havlabar ein Kreuz auf. Eine Woche später begannen Bagger mit den Aushubarbeiten. Damit wurden die letzten Reste einer kulturell wertvollen Friedhofsanlage zerstört, deren Anfänge in das Jahr 1655 mit dem Bau einer der ältesten armenischen Kirchen zur Hl. Muttergottes zurückgehen. Der Gründer erhielt für seine Verdienste am georgischen Königshof den Titel "Chodja", die als Familiengrabstätte erbaute Kapelle den namen "Chodjiwank". nach ihrer Renovierung 1780 wuchs die Anlage um die Hl. Muttergottes-Kirche zum Hauptfriedhof der Armenier-Gemeinde von Tbilissi. Im Laufe von Jahrzehnten fanden berühmte armenische Schriftsteller, Gelehrte, Generäle, Komponisten, Dramatiker und Volkssänger hier ihre letzte Ruhestätte, wie auch ein ehemaliger Bürgermeister und einer der Gründer der nationalrevolutionären Partei der "Daschnaken". Um den weltläufigen Friedhof abzugrenzen, wurde 1899 ringsum eine feste Mauer errichtet. Die angesehenen Architekten Chanunts und Der Arakelijan bauten interessante Mausoleen und Grabdenkmäler. Bereits in den Anfängen der Sowjetisierung wurde der Friedhof von Chodjiwank geschlossen. Zu Beginn der 20-er Jahre stellte man auch die Beerdigungen ein. Mit dem Beschluß der Behörden begann ab 1936 - 1938 die Zerstörung des gesamten Friedhofs sowie der Hl. Muttergottes-Kirche und alter anderen Kapellen und Grabmäler. Im Entwicklungsplan für Tbilissi findet sich der Hinweis, daß die Kirche wegen des "neuaufbaus der Stadt" abgerissen wurde, während der Friedhof einer sozialistischen Freizeit-Parkanlage unter dem namen "Freundschaft" weichen mußte.

Vor dem Abriß der Kirche fanden 1936 die Denkmalpfleger heraus, daß die auf den Kirchenmauern erhaltenen Fresken aus dem 17. Jh. von dem armenischen Hofmaler naghach Hovnatán

**Armenischer Friedhof geschändet**  
 „Zur Kathedrale der nationalen Einheit“ in Tbilissi entsteht ein neues Gelände, welches die Reste eines ehemaligen armenischen Friedhofs barg. Am 1. Oktober 1995 stellte man die Anwesenheit von Eduard Kardinal und des Patriarchen II. während einer feierlichen Zeremonie an der mar-

Zu Beginn der 20-er Jahre stellte man auch die Reordnungen ein. Mit dem Beschluß der Behörden begann ab 1936-1938 die Zerstörung des gesamten Friedhofs sowie der Hl. Muttergottes-Kirche und aller anderen Kapellen und Grabmäler. Im Entwicklungsplan für Tbilissi findet sich der Hinweis, daß die Kirche wegen des „Neuaufbaus der Stadt“ abgerissen wurde, während der Friedhof einer sozialistischen Freizeit-Parkanlage unter dem

ART. AUS Proteste: nige Frauen in di geöffneten Gräb weitere Schändu Hilllos konnten s noch Reste von und Denkmälern Bodenarbeiten z kamen, bergen u geöffneten Heilig transportieren; e maligen Grabpla zur Parkanlage f eingeladen war

stammten. Von dem Bauwerk existieren keinerlei Darstellungen oder Abmessungen. Tausende Gräber wurden entweiht, ihre Grabsteine – die als sog. "Chatschkare" stilistisch weltgeltung haben - als Baumaterial für diverse Neubauten, zum Bau von Trottoirs und Mauern verwendet. Erst 1962 konnten von dem gesamten Areal noch rund 32 Grabsteine zusammengetragen und im sog. "Pantheon der armenischen Kulturschaffenden" aufgestellt werden. Auf den eingeebneten Gräbern pflanzte man Bäume für die bis zuletzt genutzte Parkanlage. Die aus den Grabsteinen errichtete Mauer rund um das Parkgelände wurde jedoch 1994 abgerissen und durch eine Betonmauer ersetzt. Alle Grabsteine aus der alten Mauer sind seit – dem spurlos verschwunden.

Die angelaufenen Ausschachtungsarbeiten förderten nun auch die Gebeine der seit Jahrhunderten hier Begrabenen zutage. Mit Beunruhigung verfolgten die Anwohner der Umgebung diesen vandalistischen Akt. Aus Protest setzten sich einige Frauen in die vom Bagger geöffneten Gräber, um deren weitere Schändung zu stoppen. Hilflös konnten sie jedoch nur noch Reste von Kreuzsteinen und Denkmälern, die bei den Bodenarbeiten zum Vorschein kamen, bergen und zu der weiter geöffneten Heilig-Georg-Kirche transportieren; ebenso die ehemaligen Grabplatten, die in die zur Parkanlage führende Treppe eingelassen waren. Der Bulldozer hatte auch diese Stufen abgetragen.

Wie bekannt, nahm die kirchliche und weltliche Prominenz am 3. März die Grundstienlegung für das an dieser Stelle entstehende Gotteshaus der Georgier vor – ein Ereignis, zu dem die Lokalpresse schrieb: "...wir legen hier den Grundstein für die – jenige Kirche, welche das Symbol für die gemeinsame Stärke und die Demokratie Georgiens sien wird."

In der Hauptstadt Tbilissi, deren Bevölkerung Ende des letzten Jahrhunderts noch über 50% Armenier aufwies, existierten für die zeitwies mehrere Hunderttausende zählenden Armenier mindestens 41 Kirchen sowie ein Bischofssitz. Bis Anfang der 30-er Jahre standen in der Stadt noch 26, Ende 1988 dagegen nur noch 16 Kirchen.

*Samwel Karapetian in "Menk" nr, 8/96 - A. H.*

**ՆԱՅԿԱԿԱՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆՈՅԻ ՏԵՂՈՒՄ ՎԵՐՍԿԱՎԵՑ ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿԱՌՈՒՅՈՒՄԸ**

Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հերոսականորեն հանդիպումից անմիջապես հետո վրաց պարտիաքը Իլյա 2-րդը հունվարի 12-ին վրացական հեռուստատեսությամբ ի յուր աշխարհի հայտարարեց, որ կիրակի օրը, հունիսի 15-ին ինքը մեծ հանդեսով պետք է օծի Էլիա սարի լանջին կառուցվելիք, բայց շինարարական աշխատանքները շուրջ 1 փարի 3 ամիս



Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հերոսականորեն հանդիպումից անմիջապես հետո վրաց պարտիաքը Իլյա 2-րդը հունիսի 12-ին

ընդհատված Մր. Երրորդություն եկեղեցին, և որ անարվածահաճո այդ գործին իր ուղղույն է փախանցել նաև Գարեգին Ա կաթողիկոսը:

Հունիսի 15-ին իսկապես փրեղի ունեցավ օժման շքեղ հանդեսը, ապա եզներ մարաղ արվեցին ու բաժանվեցին ներկաներին:

Հիշեցնենք, որ վայրը, ուր կառուցվելու է վրաց Մր. Երրորդություն եկեղեցին, հավաքաբ թաղամասի մեջ ներառված պարտական հողիկանքի: հայոց գերեզմանատունն է: Նոր եկեղեցու հիմքը գցելու ժամանակ ցրիվ են փվել հայ հանգուցյալների աճյունները և ջարդել փապանաքարերը, այդ առթիվ արդեն մի շարք հրապարակումներ են եղել:

Կառուցվելիք եկեղեցու փրեղը, այնուհանդերձ, հունիսի 15-ին արդեն երկրորդ անգամ օծվեց (առաջին անգամ օծվել էր 1995 թ. հոկտեմբերի 28-ին դարձյալ Իլյա 2-րդի և Էդ. Շևարճյանի մասնակցությամբ, «Ռեզոնանսի», 16 հունիսի 1997, թիվ 162) այն եկեղեցու հիմքը, որը չնայած բազմաթիվ ահապանգերին ու հրապարակումներին, անպայման ուզում են կանգնեցնել հայ շիրմների վրա:

*Մամվել Կարապետյան  
 «Հայոց Աշխարհ», № 12,  
 2 հուլիսի 1997*

**КРЕСТ ХОДЖИВАНКА**

Приветствие Католикоса Гарегина I  
 Арманская пресса не раз писала о последовательном разрушении армянских

исторических, культурных, религиозных и иных материальных и духовных ценностей, находящихся на территории Грузии. К сожалению, мы ни разу не слышали о том, чтобы наши власти, соответствующие ведомства или Армянская Апостольская Церковь хоть в какой-то форме поднимали этот вопрос перед руководством Грузии и пытались пресечь творящийся вандализм.

Показательна в этом плане история строительства грузинской церкви Св. Троицы на территории исторического армянского кладбища Ходживанк. Строительство это было начато около двух лет назад, но вследствие многочисленных протестов было приостановлено.

И вот 12 июня грузинский патриарх Илия II, вернувшись из Армении, объявил по телевидению, что 15 июня церковь Св. Троицы будет им освящена. Он также сообщил, что это "богоугодное дело" приветствовал и католикос Гарегин I. И действительно, 15 июня церковь вторично (!) была освящена в присутствии президента Грузии Эдуарда Шеварднадзе. Понятно, что во всей этой истории нас удивляет не поведение грузинского патриарха и президента, а молчание нашего президента и благословение нашего патриарха. Удивляет, хотя, казалось бы, пора уже и перестать удивляться.

А о том, как воспримут прихожане Армянской Церкви в Грузии "благословение" Гарегина I, можно судить по публикуемому ниже письму, полученному редакцией из Тбилиси.

А. М.

### ИСТОРИЯ ПОВТОРЯЕТСЯ

"Ходживанк" был одним из известных и богатых кладбищ Тбилиси. Был до периода сталинских репрессий, до 1937 года, когда здесь еще продолжали хоронить людей, а по ночам творились злодеяния.

Бабушка моя жила в Авлабаре, недалеко от кладбища, и я еще ребенком часто бродил по Ходживанку, любовался его прекрасными памятниками, могильными плитами и церковью Сурб Аствацацин.



Помню надгробный камень на могиле знаменитого редактора и публициста Григора Арцруни, сделанного, как он и завещал, из обломка скалы. Помню и другие шедевры, сделанные руками истинных

мастеров. И болела душа: неужели все это будет стерто с лица земли?

Не могу забыть могилу моей любимой бабушки Нины, памятник на могиле бабушки Ованеса (она находилась в центральной части кладбища)...

Все это было уничтожено. До конца жизни не забуду, как разрушали памятники и надгробья и ночами вывозили на строительство здания так называемого ИМЭЛ.

С тех ужасных, варварских времен прошло 60 лет, но и сегодня продолжается варварство, не укладывающееся в сознание человека: наши братья-христиане уничтожают прах покойников, чтобы построить здесь грузинскую церковь. Неужели в огромном городе не нашлось для нее другого места?

Хачатур Геворкян  
"Голос Армении", 8.07.1997, N73

№70

ԱՄԵՐԱՆԳ

### ԽՈՋԻՎԱՆԻ ԵՎ ՊԱՆԹՆՈՆԻ ԱՆՅՅԱՆ ՈՒ ՆԵՐԿԱՆ

Խորն են հայերի արմարները Վրաստանում, Թբիլիսիի բացառություն չէ: Մեր նախնիներն ուժ ու եռանդ, փնտրեալսկան կարողություններ չեն խնայել, կառուցել ու շինացրել են Թիֆլիսը: Զայելով Թիֆլիսի հին թաղամասերով՝ հպարտությամբ կարող ենք մարմանել այս կամ այն շենքը և պարմել նրա պարմությունը:

Այսօր, սակայն, թիֆլիսահայ համայնքի առջև մի շարք հիմնախնդիրների հետ ծառացել է Խոջիվանքի՝ հայ գրողների ու հասարակական գործիչների Պանթեոնի անմխիթար, ավերված վիճակը: Այս Պանթեոնը սրբազան ուխտավայր է ոչ միայն վիրահայության, այլ ողջ հայության համար, քանզի այստեղ են ամփոփված ավելի քան 30 հայ երախարավորներ: 19-րդ դարում հայ մշակույթի զարգացման կենտրոնը Թիֆլիսն էր. այստեղ էին ապրում ու սրելծագործում նրանք: Պանթեոնում են թաղված հայ գրականության ու մշակույթի հսկաները՝ Բաֆֆին, Հովի. Թ-մանյանը, Գ. Սունդուկյանը, Ծերենցը, Մուրացանը, Նար-Ղոսը, Ջիվանին, Նաղաշ Հովնաթանյանը: Ի դեպ, վերջինս իր ժամանակի ամենահայրենի որմնակարիչն էր: Նրա վրձնի են պարկանում Թբիլիսիի Սբ. Նորաշեն, Սբ. Նշան եկեղեցիների որմնակարները: Հարկանշական է, որ Հովնաթանյանը ծաղրում էր սարանային ծառայող որոշ հոգևորականների, և նրանք առանց խղճի իսայթի սկսել էին ոչնչացնել Նաղաշի նկարները Սբ. Նորաշենում, իսկ Սբ. Նշանի որմնակարներն այժմ ոչնչանում են անխնամությունից, խոնավությունից: Թե երբ կոչնչացվի Նաղաշի գերեզմանը, դեռ հայրենի չէ, բայց...



Մինչ 30-ական թվականները Խոջիվանքի գերեզմանապարտն ավելի մեծ էր: Այսպես է թաղված նաև Խոջիվանքի հիմնադիրը Աշխարհբեկ Բեյբուրջյանը (Խոջան): Ժամանակին այսպես էին թաղվել Միսն Զավարյանը, Նիկոլ Դումանը, որոնց գերեզմանները կորել են 1937 թ. այն սև օրերին, երբ Բեյբուրջյանի քմահաճությամբ քարոզանդ արվեցին ողջ գերեզմանապարտն ու վանքը և կառուցվեց «Բարեկամության գրոսայգին»: Այդ դաժան օրերին հնարավոր եղավ փրկել միայն վերը հիշատակված շիրիմները: Թվում է այս բարբարոս ոճը անվերադարձ անցյալում է, բայց այժմ նորոգյա վայրագություններ են կարարվում հրապարակավ... Կորվեցին ծառերը, այգի-գերեզմանապարտը փորվեց մի մեծ փոս, երկրի նախագահը ու կաթողիկոսը հանդիսավոր արարողությամբ փրկագրեցին այսպես կոչված «Մբ. Երրորդություն» եկեղեցու հիմնաքարը: Գերեզմանապարտն ամփոփվածների ոսկորներն այս անգամ էլ գոհ գնացին էքսկավատորների արամների:

Տխոր քեասրան է բացվում մեկուսացած ու որբացած Պանթեոնում: Դարբասը փրկահանված է և կորած, պարիսպները՝ քանդված, ծառերն՝ արմապախիլ: Նայ համայնքի ներկայացուցիչները, չնայած փրկեսական դժվարություններին, չեն զբաղվում և անընդհար վերանորոգում են քապա-կաքարերն ու Բաֆթու նկարը, իսկ երկրասարդներն աննկուն եռանդով շարունակում են ծառափուկը: Բայց իսանդավառությունն էլ սահման ունի, և այն սկսում է փրկի փալ, երբ գալիս ու կրկին փրկում են թիրախի վերածված Բաֆթու նկարը:

**Խոջիվանքի և Պանթեոնի անցյալն ու ներկան**

Մինչ 30-ական թվականները Խոջիվանքը և Պանթեոնը մեծ էր և կարգավորված: Այսպես էին թաղված նաև Խոջիվանքի հիմնադիրը Աշխարհբեկ Բեյբուրջյանը (Խոջան): Ժամանակին այսպես էին թաղվել Միսն Զավարյանը, Նիկոլ Դումանը, որոնց գերեզմանները կորել են 1937 թ. այն սև օրերին, երբ Բեյբուրջյանի քմահաճությամբ քարոզանդ արվեցին ողջ գերեզմանապարտն ու վանքը և կառուցվեց «Բարեկամության գրոսայգին»: Այդ դաժան օրերին հնարավոր եղավ փրկել միայն վերը հիշատակված շիրիմները: Թվում է այս բարբարոս ոճը անվերադարձ անցյալում է, բայց այժմ նորոգյա վայրագություններ են կարարվում հրապարակավ... Կորվեցին ծառերը, այգի-գերեզմանապարտը փորվեց մի մեծ փոս, երկրի նախագահը ու կաթողիկոսը հանդիսավոր արարողությամբ փրկագրեցին այսպես կոչված «Մբ. Երրորդություն» եկեղեցու հիմնաքարը: Գերեզմանապարտն ամփոփվածների ոսկորներն այս անգամ էլ գոհ գնացին էքսկավատորների արամների:

Մենք անում ենք այն, ինչ կարող ենք, և եթե չաղարքեն այս փորքիկ անկյունը, կդարձնենք այն գողփրիկ հուշավայր: Մակայն ոչ մի ավերող ձեռք վերջին 5 տարիների ընթացքում չչարժվեց, որոհեք վերևում նստածների հոգը չէ: Ներաբրթի է, եթե Երևանում թաղված ինեին Իյա Ճավճավաձեն կամ Ակակի Ծերեթեթին, ի՞նչ փրկի կունենար իշխանությունների և կաթողիկոսի կողմից նույն վերաբերմունքը ցուցաբերելու դեպքում... Աներևակայելի է, քանի որ վրացիները մշտապես աչքի են ընկել հոգևոր արժեքների նկատմամբ մեծ հոգապարտությամբ և ազգային արժանապարտությամբ: Նայոց պերականությունը և նրան գորավիզ Ամենայն Նայոց հովվապետը պետք է ուշադրությամբ հետևեն մեր արժեքների պահպանմանը:

Նայո է նշել, որ Վրաստանի օրենսդրությամբ հայ գրողներն ու հասարակական գործիչների Պանթեոնը պետական հովանավորության ներքո է վրաց գրողների ու գործիչների Պանթեոնների օրինակով: Վերջիններս բարեկարգ են շրջապարված

հոգաճությամբ: Իսկ մեր Մեծերի հանգստարանը անապարի է վերածվում: Երևի այս է պատճառը, որ Թիֆլիսիի քեասրճան վայրերի ոչ մի ուղեցույցում նշված չէ Խոջիվանքի Պանթեոնը, և ընդհանրապես ոչ մի հայկական հուշարձան կամ եկեղեցի: Ես թիֆլիսեցի եմ և միշտ հայարարեցի եմ իմ քաղաքով թե նրա ավանդությունով, թե իմ նախնայաց թողած հոյակերտ հուշարձաններով: Եվ դժվար է սառը դարել, բայց ինձ հեք շարերն են համաձայն, եթե այսօր չփրկափոխենք մեր երախարավորների քապանները, վաղը ուշ կլինի, այդ շիրիմները կարճանան Զավարյանի ու Դումանի գերեզմանների ճակարագրին:

Օֆելյա Գրիգորյան

*Տպագրելով այս հոդվածը՝ խնդրանքով խանդավառ եմ, որ Վրաստանի պետական մարմիններն անհրաժեշտ փրկելու թրջություններ ունենալու դեպքում համապարասխան վերաբերմունք կցուցաբերեն այն անձանց նկատմամբ, ովքեր խաթարում են հայկական հուշարձաններն ու կոթողները, դրանով իսկ մեր հիևավորց բարիդրացիական հարաբերությունները, որոնք ապացուցել են իրենց հավերժականությունը՝ հաղթահարելով անցողիկ բոլոր փորձությունները:*

ԱՌԱՎՈՏ  
«Առավոտ», № 13, 24.01.97 թ.

№ 71

**ЭТО ПОХОЖЕ НА ПЕРЕДЕЛКУ ИСТОРИИ**

Свое письмо И. Туманова адресовала не только нашей редакции, но и в первую очередь, Президенту Грузии г-ну Шеварднадзе, послу РГ в РА Баримадзе, послу РА в РГ Хачатряну, Редакции газеты "Врастан".

Уважаемые господа!  
Обращаюсь к Вам с письмом и уверена, что оно будет правильно понято и истолковано. До нас дошли слухи, что кладбище Ходживанк разрушается и на ее территории планируется постройка церкви. Сам факт сохранения армянского кладбища является престижным для республики Грузия. Однажды, в 30-х годах, уже была проделана работа по упорядочению могил на кладбище, но известно, что такого рода работы ни к чему хорошему привести не могут. Это похоже на переделку истории, а всем нам известно, что это невозможно.

**ЭТО ПОХОЖЕ НА ПЕРЕДЕЛКУ ИСТОРИИ**

Ինչպես ասում ենք այն, ինչ կարող ենք, և եթե չաղարքեն այս փորքիկ անկյունը, կդարձնենք այն գողփրիկ հուշավայր: Մակայն ոչ մի ավերող ձեռք վերջին 5 տարիների ընթացքում չչարժվեց, որոհեք վերևում նստածների հոգը չէ: Ներաբրթի է, եթե Երևանում թաղված ինեին Իյա Ճավճավաձեն կամ Ակակի Ծերեթեթին, ի՞նչ փրկի կունենար իշխանությունների և կաթողիկոսի կողմից նույն վերաբերմունքը ցուցաբերելու դեպքում... Աներևակայելի է, քանի որ վրացիները մշտապես աչքի են ընկել հոգևոր արժեքների նկատմամբ մեծ հոգապարտությամբ և ազգային արժանապարտությամբ: Նայոց պերականությունը և նրան գորավիզ Ամենայն Նայոց հովվապետը պետք է ուշադրությամբ հետևեն մեր արժեքների պահպանմանը:

Исключая Ходживанк погребения или кладбища, и другие памятники культуры и культуры Грузии.

1. 1900-1910-е годы, когда Мухоморов, Туманов (1877-1917), и известный грузинский поэт, редактор "Врастан" Г. Хачатрян (1870-1917) работали в Грузии.

2. 1930-е годы, когда Г. Хачатрян и другие редакторы "Врастан" работали в Грузии.

3. 1930-е годы, когда Г. Хачатрян и другие редакторы "Врастан" работали в Грузии.

С уважением, И. ТУМАНОВА  
Ирина Туманова

На кладбище Ходживанк похоронены мои предки, жизнь и деятельность которых являются частью истории и культурной жизни Грузии.

1. Мой прадед, князь Михаил Биртвелович Туманов (1818 - 1875), известный грузинский поэт, первый переводчик Пушкина на грузинский язык, действительный статский советник.

2. Его жена, княгиня Елизавета Ениколопова.

3. Мой дед, князь Георгий Михайлович Туманов (1854 - 1920), автор 3-х томника "Характеристики и воспоминания", организатор Грузинского Театрального общества, организатор Тбилисского Политехникума, редактор прогрессивной газеты "Новое обозрение" в течение 13 лет, организатор сборника неизданных грузинских классиков и материалов о памятниках старины.

4. Дочь князя, Варвара Георгиевна Туманова.

Род наш древний, грузинские цари Теймураз II и Ираклий II благоволили к нему (Теймураз II дал им право одновременно с фамилией носить звание "Мдивана").

Очень надеюсь, что власти и общественность Грузии не забудут о вековой дружбе, объединяющей наши два народа, и не позволят глумиться над памятью усопших, которые приносили государству Грузии только пользу.

*С уважением Туманова Ирина  
Евгеньевна, член общества дружбы  
"Армения - Грузия".*

*"Голос Армении" 9 августа 1997 года*

№72

## ПО КАКОМУ ПРАВУ КАТОЛИКОСЫ ОСКВЕРНЯЮТ МОГИЛЫ?

*Два чувства дивно близки нам -  
В них обретает сердце пищу -  
Любовь к родному пепелищу,  
Любовь к отеческим гробам.*

*А. С. ПУШКИН*

6 февраля 1901 г. город Тифлис получил драгоценный подарок - в этот день состоялось торжественное открытие нового роскошного здания Артистического Общества. Здание состояло из первоклассного театра, большого концертного зала и ряда больших и малых помещений для клуба Артистического Общества. Главным героем этого события был почтенный гражданин города - сын тифлисского "мокалаке", известный деятель культуры и просвещения,

большой благотворитель и меценат Исая Егорович Питоев, который построил для города уже второе подобное здание.

Кроме того, он был зачинщиком сбора средств и строительства музыкального училища, в котором ныне помещается консерватория имени Вано Сараджишвили.

К сожалению, объем газетной статьи не позволяет описать деятельность этого легендарного мецената в лучшем значении этого слова...

Жизнь И. Е. Питоева прервалась в 1904 году. Похороны любимца города, выдающегося гражданина состоялись на Ходживанкском кладбище. В годы меньшевистского правления театр был переименован в театр грузинской драмы им. Шота Руставели.

В 30-х годах были снесены сооружения армянского монастыря Ходживанк и ликвидировано одноименное кладбище. Неблагодарное руководство города не сохранило могилу выдающегося мецената и равнодушно сравняло ее с землей. На сегодняшний день в Тбилиси ничто уже не напоминает о

## ПО КАКОМУ ПРАВУ КАТОЛИКОСЫ ОСКВЕРНЯЮТ МОГИЛЫ?

*Два чувства дивно близки нам —  
В них обретает сердце пищу —  
Любовь к родному пепелищу,  
Любовь к отеческим гробам.*

*А. С. ПУШКИН*

6 февраля 1901 г. город Тифлис получил драгоценный подарок — в этот день состоялось торжественное открытие нового роскошного здания Артистического об-



И. Е. Питоев: сегодня нет ни улицы, ни переулка, ни мемориальной доски памяти выдающегося мецената... Казалось, все конечно - настал конец актам неблагодарности и вандализма! Наконец-то кости Почетных граждан Старого Тифлиса могут навсегда успокоиться. Но... не тут-то было!

Оказывается, Католикосы и нового храма... не где-нибудь, а именно на священном Ходживанкском холме, на костях Ходживанкского кладбища... И началась новая серия надругательств над давно умершими Почетными гражданами города. Таким образом, сегодня, согласно новой технологии изощренного вандализма, выбрасываются кости из могил на свалку - кости Почетных граждан города, которые на протяжении столетий совершали подвиг во имя строительства, экономического развития, благоустройства и украшения города.

Разумеется, храм, который строится таким преступным способом, принесет не

славу, а вечный несмываемый позор. Как бы ни назвали этот новый храм грузинские богопочитатели, он войдет в историю грузинского народа как "храм на костях Почетных граждан, строителей города Тбилиси".

Этих граждан грузинские цари приглашали специально в качестве "градообразующего элемента", многим из них присваивалось почетное звание "мокалаке", именно они развивали производство, торговлю и другие городские структуры, без которых нормальный город существовать не может.

Они работали усердно, верой и правдой и не сомневались в том, что после смерти удостоятся вечного покоя в соответствии с традициями христианского благочестия. Но их ожидания были обмануты: могилы оказались "временными" - в 30-е годы были конфискованы надгробные памятники и использованы в качестве стройматериала... Но это не все - еще через 60 лет стали выбрасывать кости из могил. Таким образом, останки Почетных строителей города лишились своего последнего приюта. Как видит уважаемый читатель, это уже не рядовое хулиганство, а вандализм... И совершается этот вандализм не где-нибудь в африканских джунглях, а в столице правового демократического государства, которая желает стать в один ряд со столицами цивилизованных стран мира.

Какое бы оправдание себе ни придумали строители нового храма, на нем будет лежать вечное многотысячное проклятие тифлиских граждан и их потомков, которые ныне живут в разных странах мира.

Недовольство и протесты тбилиских горожан были настолько сильными, что преступное строительство было приостановлено. Но католикос Илия решил добиться своего. Вероятно, одной из целей его визита в Армению было - аннулировать протест тбилисцев и "согласовать" преступное строительство.

Я не знаю, какими словами Католикос Илия уговаривал Католикоса Гарегина I дать это согласие, но я видел, как на сцене ереванской филармонии обнимались и целовались два Католикоса...

А в настоящее время в Тбилиси продолжается махровый вандализм и грубейшее богохульство, ибо как еще назвать систематическое расхищение церквей и кладбищ, принадлежащих соседям. Неужели эта азбучная истина неведома церковному руководству Грузии? Неужели уважае-

мый грузинский народ не может разобраться в азбуке элементарной общечеловеческой морали и благочестия?!

*Михо Сафаров - сын гражданина  
Старого Тифлиса.*

*"Голос Армении", 1997, вторник, 14 октября, N115 (18177), стр. 1 - 2*

## №73

### НА РАДОСТЬ САТАНЕ

\* "Богоугодное дело" приветствовал Католикос Гарегин I

\* Выстоят ли храмы, возводимые на крови, костях и лжи?

\* Нас вынуждают отмечать праздники Святой Армянской Апостольской Церкви по грузинскому календарю!

*Редакция "ГА" получила из Тбилиси тревожное письмо. Оно адресовано Католикосу Всех Армян Гарегину I, Национальному Собранию РА, Всемирному Совету Церквей, Патриарху Московскому и Всея Руси Алексию II. Некоторые из фактов, приведенных в письме его автором М. Сараджеевым, муссировались на страницах армянской прессы. Собранные же воедино и дополненные свежей информацией, они требуют незамедлительного вмешательства в сложившуюся ситуацию первых лиц государства и церкви.*

Проклят всяк, кто не исполняет постоянно всего, что написано в книге закона" (Второзаконие 27, 26)

"Мы гонимы, но не оставлены; низлагаемы, но не погибаем..." (Второе послание к Коринфянам 4, 9)

Гневная волна протестов армянского и русского населения Грузии против возведения (на радость сатане!) грузинской церкви на развалинах древнего армянского кладбища в Тбилиси, казалось, достигла своей цели - строительство, начатое варварами несколько лет назад, было приостановлено. Однако 12 июня 1997 г. Католикос - Патриарх Всея Грузии Илия II, возвратившись из Армении, заявил по грузинскому телевидению, что через 3 дня будет вновь (!) освящено место строительства грузинской церкви на руинах кладбища Ходживанк. Патриарх Илия II не преминул отметить, что это "богоугодное дело" приветствовал и Католикос Всех Армян Гарегин I. Оставим благословение Католикоса Гарегина I на его совести и обратимся к истории.

Да, уже не впервые подвергается варварскому осквернению кладбище Ходжи-

ванк на Авлабаре, где покоились предки тифлисских граждан, в том числе и мои предки - Сараджевы, Калантаровы, Кузановы, Амировы, Шароевы, Агаджановы, Тер-Давидовы, Бериевы, Мурадовы, Тер-Гевондяны, Амираговы, Тархановы, Тумановы и многие, многие другие.

Прочитал я, кто не исполняет постоянно завет, что написано в книге законов (Второзаконие 27, 26) "Мы гонимы, но не оставлены, низлагавши, но не погубивши..." (Второе послание к Коринфянам 4 9)

Гневная волна протестов армянского и русского населения Грузии против возведения (на радость сатане!) грузинской церкви на развалинах древнего армянского кладбища в Тбилиси, чалхоса, до-дого-слоб-ды — строительств, начатое ввара-

(в предположении совмещения подлин армян с "просьбой" о его сносе!), церковь Христианства (Архангельская), на фундаменте которой ныне строят грузинскую церковь. Как уже в наши дни разрушили церковь Дзорабаше Сурб Геворк ("Над обрывом" Святого Георгия)... Тот список длинен!

С благословения Католикоса — Патриарха Всея Грузии Илии II, как и до него, нагло захвачены, осквернены и присвоены армянские храмы — Сурб Григор Лусаворич (Святого Григория Просветителя) в г. Сурам; Бетхеими Сурб Аствацацин (Вифлеемская Пресвятой Богородицы); построенный Бебутовыми Кусанац Сурб Стефанос (Девичий монастырь Святого Степана); Сурб Карапет (Святого Карапета); Карапи таги Сурб Геворк ("Скалистого квартала" Святого Георгия); построенная Д. Тамамшевым в 1850 году Вераи Сурб Хач (Верийская Во Имя Святого Креста), где уничтожено большинство надгробий; Чугурети Сурб Аствацацин (Чугуретская Пресвятой Богородицы); Хнети Сурб Аствацацин (Хнетская Пресвятой Богородицы), где был крещен Мартирос Сарян... Длиннен этот список.

◆ "Богоугодное дело" приветствовал Католикос Гарегин I

◆ Выстоят ли храмы, возводимые на крови, костях и лжи?

◆ Нам надлежит отмечать праздники Святой Армянской Апостольской Церкви по грузинскому календарю!

## НА РАДОСТЬ САТАНЕ

Факт и комментарий



Так было в 30-е годы, когда была разрушена построенная Бебутовыми Ходживанкская церковь Сурб Аствацацин (Пресвятой Богородицы), когда были уничтожены уникальные памятники из редкого мрамора и скромные плиты-надгробия бедняков, мраморные и каменные хачкары, которые затем свозились на строительство и оформление залов Института истории партии - филиала ИМЭЛ, что на проспекте Руставели.

В те годы было объявлено и о "возможном" перезахоронении праха усопших, но когда мой отец - Сараджев Александр Иванович стал добиваться такого разрешения, ему пригрозили вызовом в НКВД Грузии, специальные бригады которого денно и ночью глумились над могилами, мародерствовали, выискивая драгоценности в усыпальницах дорогих нам людей...

Так вот, оказывается, что приветствовал и благославлял Католикос Всех Армян Гарегин I!

Так вот какое место облюбовали Католикос - Патриарх Всея Грузии Илия II и руководство Грузии для возведения своего храма! Храма - на радость сатане!

У людей очень хорошая память! Мы знаем, как разрушалась самая высокая в Тбилиси церковь Шамхорецц Кармир Аветаран (Шамхорская Красного Евангелия) - и это было, увы, не землетрясение! Мы знаем, как были разрушены Ванский собор (а предварительно собирались подписи армян с "просьбой" о его сносе!), церковь Хрештакапетац (Архангельская), на фундаменте которой ныне строят грузинскую церковь, как уже в наши дни разрушили

церковь Дзорабаше Сурб Геворк ("Над обрывом" Святого Георгия)... Тот список длинен!

С благословения Католикоса - Патриарха Всея Грузии Илии II, как и до него, нагло захвачены, осквернены и присвоены армянские храмы - Сурб Григор Лусаворич (Святого Григория Просветителя) в г. Сурам; Бетхеими Сурб Аствацацин (Вифлеемская Пресвятой Богородицы); построенный Бебутовыми Кусанац Сурб Стефанос (Девичий монастырь Святого Степана); Сурб Карапет (Святого Карапета); Карапи таги Сурб Геворк ("Скалистого квартала" Святого Георгия); построенная Д. Тамамшевым в 1850 году Вераи Сурб Хач (Верийская Во Имя Святого Креста), где уничтожено большинство надгробий; Чугурети Сурб Аствацацин (Чугуретская Пресвятой Богородицы); Хнети Сурб Аствацацин (Хнетская Пресвятой Богородицы), где был крещен Мартирос Сарян... Длиннен этот список.

С благословения Патриарха Всея Грузии Илии II бандитствующие священники ворвались в церковь Норашен Сурб Аствацацин (Норашенская Пресвятой Богородицы), осквернили ее, разбили алтарь, повредили и уничтожили многие фрески, разбили внутри церкви все мраморные хачкары...

В настоящее время Патриарх Всея Грузии Илия II благославляет сатанинский план разрушения церкви Могни Сурб Геворк (Могнийский Святого Георгия), а также захвата и присвоения церкви Сурб Минас (Святого Минаса) и церкви Сурб Ншан (Во Имя Святого Знамени), из-под сводов которой в иные дни появляется таинственный свет...

Разве не знает Его Святейшество Илия II, что рухнут, непременно рухнут грузинские храмы, возводимые на крови, костях и лжи!

"Придут дни, в которые из того, что вы здесь видите, не останется камня на камне; все будет разрушено" (От Луки Святое Благовествование 21, 6).

Оскверняются и присваиваются также греческие и русские храмы; затерта прекрасная славянская вязь под куполом церкви Святого князя Михаила Тверского - "Приидете ко Мне, все труждающиеся и обремененные, и Аз упокою Вы (От Матфея Св. Бл. 11, 28).

В свете вышеизложенного упомянутое "благословение" Католикоса Всех Армян Гарегина I выглядит не столько кощунственным, сколько смешным. Да ведь приветствуй или проклинай - невелика разница, так как политика нравственного геноцида, судя по молчаливой позиции Св. Эчмидзина и Еревана, будет проводиться в Грузии и впредь!

Неужто и впрямь столь наивен первосвященник Армении Гарегин I, не поднимется рука именовать его Католикосом Всех Армян, скажем, и потому, что армян в Грузии (и это следовало бы знать Гарегину!) вынуждают справлять праздники Светлого Христова Воскресения, Вознесения Господня и другие по грузинскому календарю, а не так, как в Св. Эчмиадзине!

Никто не смеет глумиться над религиозными чувствами чад Святой Армянской Апостольской Церкви!

Это письмо красноречиво свидетельствует о порочной деятельности Армянского Епархиального Совета в Грузии.

А тем временем епископ Г. Серайдарян возводится в сан архиепископа (причем последней "заслугой" новоиспеченного архиепископа явилось "исчезновение" древнего армянского колокола, который, по официальной версии, был им кому-то "подарен"!)

Воистину, нам в Грузии не приходится рассчитывать на защиту наших прав и свобод, чести и достоинства - ведь посольство Республики Армения в Грузии возглавляет художник Л. Хачатрян, "окопавшийся" от своих соплеменников в Собачьем переулке.

Вдумайтесь - разрушают, оскверняют и захватывают наши храмы, уничтожают культурные и материальные ценности, директорами армяно-русских школ назначают грузин, не владеющих армянским языком, депутат парламента Грузии Г. Лордкипанидзе заявляет по грузинскому телевидению, что армянский и русский театры - излишество для Тбилиси, появляются публикации, оскорбительные для армянского народа...

"Отцы нации" в Армении не устают уверять нас, что им все известно о "процветании" армян в Грузии, но они вынуждены молчать, чтобы с армянами "ничего не случилось"!

Ну что ж, оберегайте нас, дорогие армянские руководители, а мы все равно будем гневно обличать ваше бездушие, трусость и фарисейство!

Пока еще есть время, пока еще не поздно - остановите вандалов из грузинской Патриархии!

Мой великий предок - Патриарх Иосиф IV (князь Аргутинский-Долгорукий) предостерегал: "Не только дела, но и помыслы будет судить Господь".

Призываю Католикоса Всех Армян Гарегина I внять сим грозным словам.

*Михаил Сараджев,  
отличник просвещения СССР -  
Российской Федерации и Грузии  
"ГА", 1997, 16 декабря, N141 (18203)*

Вспоминаю, что мой предок (дедушка), купец Орторосян Айрапет, умер в 1916 году и был похоронен в Ходживанкском кладбище. Мои родители меня водили туда и показывали могилу. Кладбище Ходживанк было неопишимо красивым.

*Вот-вот мало мы переживем, чтобы  
теперь вновь испытать чувство унижения:  
на костях наших предков возводят "церковь"  
и даже кафедральный собор. Цель строительства этой  
церкви ясна: рано или поздно армян  
выселят с Авлабара...*

*Эв. Орторосян  
28.01.98г.*

В 30-е годы, когда уничтожали кладбище, все могильные камни городские власти использовали для строительных целей. Например: ограда, разделяющая территорию школы N98 и водокачку, полностью была выложена из могильных камней (на большинстве камней свободно читались надгробные надписи). Кстати, помню, как однажды я увидела плачущую женщину, случайно нашедшую на указанной ограде фамилию своих близких (это и меня очень расстроило).

Как будто мало мы пережили, чтобы теперь вновь испытать чувство унижения: на костях наших предков возводят грузинскую церковь. Цель строительства этой церкви ясна: рано или поздно армян выселят с Авлабара...

*Евгения Орторосян  
28.01.98 г.*

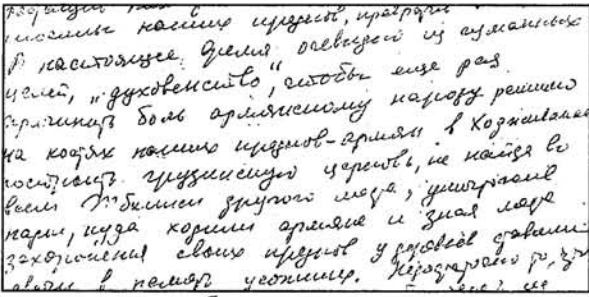
## №75

Дедущка мой, Меликов Михаил (Мехак) Егорович, был кожевником, пайщиком при кожзаводе Сомхиева. Скончался в 1928 году и был похоронен на Ходживанкском армянском кладбище. На могиле было базальтовое надгробье и решетка.

Ходживанк занимал огромную территорию вплоть до железнодорожного переезда. Ходживанкское кладбище - богатейшее по своим уникальным мраморным памятникам. Напоминало райский уголок, весь в зелени, с маленькой церквушкой.

В конце 30-х годов по милости некоторых варваров (Берия и ему подобные) стерли с лица земли наше армянское кладбище, раставив памятники и надгробья, осквернив могилы наших предков, превратив его в парк.

В настоящее время, очевидно, из гуманных целей, "духовенство", чтобы еще



раз причинить боль армянскому народу, решило на костях наших предков-армян в Ходживанке построить грузинскую церковь, не найдя во всем Тбилиси другого места, уничтожив парк, куда ходили армяне и, зная места захоронения своих предков, у деревьев ставили свечи в память усопших. Недостаточно того, что уничтожили кладбище, еще хотят стереть из памяти слово Ходживанк, назвав эту местность - парк Элив.

Меликова  
25.08.98

№76

ԽՈՋԻՎԱՆԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ ԷԼ ԲԱՆԴՅԻՆ

Նավաբար թողամասում գրկվելիս որոշեցի այցելել մեր նախնիների հողիվանքի գերեզմանավանդ, որը վերածվել է գրոսայգու (1938 թվից): Բայց, ցավոք սրտի, րեղում. կառուցվեցին դպրոց, մանկապարտեզ, պիտներ-դպրոցականների շրջանային տուն և այլն: Միայն մի փոքրիկ տարածք թողնվեց՝ իբր հայության սիրտը շահելու համար հայ գրողների և հասարակական գերծիջների սիմվոլիկ պանթեոնը:



Անցան փարիներ... Բաղաքի իշխանությունները և «հոգևորականության վերնախավը» հենց գրոսայգու կենտրոնում, որտեղ կանգնած էր գերեզմանավանդ Սուրբ Ասրվածածին եկեղեցին, որոշեցին կառուցել վրացական, այսպես կոչված, «Մամերա» մայր փաճարը:

Ահագին փարածք զբաղեցրին այդ շինարարության համար. դուրս էին շարվում հազարավոր մարդկանց աճյուններ, կարարվում էր ահավոր սրբապղծություն:

Ինչ-ինչ պարճառներով շինարարությունն ընդհարվեց, բայց 1997 թ. հունիսից վերսկսվեցին շինարարական աշխատանքները:

Այդ փարածքով անցնելիս մարդու սիրտ է ճմրվում: Աշխղկներից մեկը կոպիտ ձևով «արդարացուցիչ» պարասխան է գրկում.

«Նախ, խնդրեմ, Նյուսիային Կովկասից մինչև Գերմանիա համարարած թաղված են Նամաշխարհային պարտագնում զոհվածները, բայց րեա, թե այսօր ինչպիսի թաղաքներ են փոխված այս րեղերում: Դրանից բացի, չէ՞ որ բավական ժամանակ է անցել, և հանգուցյալները վերածվել են փոշու և հողի, ու արդեն կարելի է րեղում կառուցել ինչ-որ ցանկանաք, այնպես որ, փաճար կառուցելով ոչ մի մեղք չենք գործում: Եվ ընդհանրապես, մեր հողն է, ինչ կամենանք, այն էլ կանենք: Գնացրե՛ք ձեր հայրենիքը, եթե դուր չեն գալիս մեր օրերները... հանգիստ թողե՛ք մեզ»:

Նման վայրենի, անմարդկային պարասխան անհարիր է Ավերարանի ոգուն, և հարց է ծագում, ինչո՞ւ այդ վրանգը չի սպառնում վրաց հասարակական գործիչների և այլոց շիրիմներին:

Սակայն արքասահմանում հանգող վրաց գործիչների (պերական և հասարակական) շիրիմներին ձեռք րվող չկա, և վրացական գործիչների մասունքները խնամքով րեղափոխվում են հայրենիք, իսկ մենք՝ հայերս գրկված ենք նման հնարավորությունից:

ԳԵՆՈ  
«Նայոց աշխարհ»,  
20 հունվարի, 1998, №9

№77

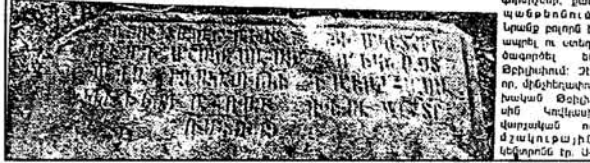
ՄՐԲԱՊՂԾՈՒԹՅԱՆ ՏՈՆԱՆՆԵՐ

Նավաբարցի իմ ծանոթ երիտասարդն ամեն մի հարմար առիթով կարարությանը արքասահմանում է Թբիլիսիի հին Էլիա թողամասի անունը, ուր ապրում է նա: Էլիան հայրենի արեեսարավորների կաշեգործների թողամասն է, որոնք իրենց մյուս համաքաղաքացիների հետ միասին, աշխարհնաքով փառավորում էին հին Թբիլիսիի ժողովրդական վարպետների համբավը: Այսօր նա վրողված էր և նա վրողվումնրով պարմեց, թե ինչ է կարարվել և կարարվում էլիա թողամասում:

Խոսքը վերաբերում է հին հայկական գերեզմանոցում ուղղափառ եկեղեցու շինարարությանը և դրա շրջակայքում առաջացած իրադրությանը: Նրա պարմածն ինձ ցնցեց և մղեց լուրջ խորիղածությունների: Որպեսզի անհիմն չլինի, նա ինձ խնդրեց իր հետ գնալ բոլորին հայրենի հողիվանքի գերեզմանավանդ կառուցվող փաճարի շինարարության րեղը, որը անմիջական կապ ուներ պարմածնի և այն ամենի հետ, ինչ կարարվում է Էլիա թողամասում: Եվ ահա, անցնելով մեծ գոգափոսի մոտով, ուր արդեն դրված էին ապագա փաճարի հիմքերը, հայոց մշակույթի ականավոր գործիչների պանթեոնի մոտով սկսեցինք ավելի ու ավելի վեր բարձրանալ Պերրոպավլովսկյան գերեզմանավանդ միջով դեպի հաթի լեռը: Այդ ողջ ճանապարհը վերածվել է հիշյալ գոգափոսից հանված ընդարձակ աղբակույրի: Անցնելով ինքնաթափից շարված, հնարամիտ նախշերով և ծավալուն հուշագիր ունեցող բազալրե րապանաքարի մոտով՝ որոշեցինք գննել այդ աղբակույրերից մեկը՝ ձորա-

կի կողմից, որը ճեղքել էր Մախաթի և Շարքիս արևելքի միջև ընկած րեղանը: Եվ ի՞նչ րեսանք մենք:

# ՄՐԲԱՊՂԾՈՒԹՅԱՆ ՏՈՆԱՅԱՆԴԵՍ



Դեռ թարմ լցրած բլրի ստորին շերտից դուրս էին ցցված կոնքոսկրեր, մարդկային գանգերի, կոդոսկրերի, ողերի, ծնոտների ջարդոտված մասեր: Մարդկային մնացորդների նույնանման պարկեր էր ներկայացնում նաև ձորակի լանջի վերին հարվածը: Դրանց վրա լցված էր թիթեղյա անոթներից, փալաններից և այլնից բաղկացած կենցաղային աղբ: Մի՞թե Նավյաբարի, Իսանիի, Ճուղուրեթի վաղ անցյալի բնակիչների աճյունները պետք է նման ճակարագրի արժանանալին: Նավանաբար, մեր անհանգիստ ու մոռյալ ժամանակներում, հողում էլ չի կարելի հանգիստ գրնել:

Որքանով էր ճիշտ րաճարներից մեկը կառուցել Խոջիվանքի հին գերեզմանարան ոչ վաղ անցյալում սրելովձված գրոսայգու րեղում, ուր կարող էին հանգստանալ մի մեծ շրջանի բնակիչները՝ ծերեր, երեխաներ, պարերազմի ու աշխատանքի վերաներ:

Չէ՛ր կարելի, ի վերջո, քրիստոնեական կանոնների հանգույն աճյունները վերաթաղել մի նոր վայրում, եթե այդքան անհրաժեշտ էր րաճարը կառուցել հենց Խոջիվանքի գերեզմանարան րեղում:

Քաղաքային իշխանությունների նման քայլից հետո կասկած է առաջանում պանթեոնում հայ աշխատավոր գրող Բաֆթու հուշագերեզմանի մոտ սեղոմ հավաքված սրանդարտ դագաղներով մշակույթի գործիչների վերաթաղման հավաստիությունը:

Էլիայի բնակիչների վկայությամբ այդ գերեզմանարանն ավելի շար են եղել թաղված մշակույթի նշանավոր գործիչներ, քան պանթեոնում: Նրանք բոլորն էլ ապրել ու սրելովձագործել են Թբիլիսիում: Չէ՛ որ, մինչհեղափոխական Թբիլիսիի Կովկասի վարչական ու հայության մշակութային կենտրոնն էր: Ահա, թե ինչ է կարարվում մեր փառապանձ և, ինչպես դեռ 13-րդ դարում ասել է հայրենի վենտրիկյան ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն, «հրաշալի Թ-իֆլիս քաղաքում»:

Իսկ մեր քաղաքն իսկապես հրաշալի էր ոչ միայն իր բնական րեղաղությունը, այգիներով ու կառույցներով: Այն հրաշալի էր նախնառաջ իր բնակիչներով՝ քաղաքացիներով, համբարություններով, բանաստեղծներով ու երաժիշտներով, որոնք համբավ են բերել իրենց արվեստով, կենցաղով, բարեկամասիրությամբ ու անկրկնելի և, ինչպես գրել են Պերրեն Միլիտանաշվիլին ու Իոսիֆ Գրիշաշվիլին «ճկուն ներդաշնակ թբիլիսյան խուվածքով»:

Խիստ գարմացնում ու գայրացնում է նման անփութությունն ու անուշադրությունը նախնիների հին թբիլիսցիների հիշարակի հանդեպ, որոնք մեծապես հպարտ էին այդ հին ու հրաշալի քաղաքի քաղաքացիները լինելու համար:

Ս. Շարսևով  
«Չարյա Կոստոկա», «Նայոց աշխարհ»,  
21 փետրվարի 1998, № 30

№ 78

## ԽՈՋԻՎԱՆՔ

Նայ մշակույթի գործիչների պանթեոնը՝ Խոջիվանքը, գրնվում է Թբիլիսիի հյուսիսային մասում՝ Մախաթ արի ստորոտին:

Այս րեղամասը շար հին ժամանակներից պարկանել է 17-րդ դարի վրաց թագավոր Ռոստոմի գանձապետ հայ Աշխարհբեկ Բեհբությանի նախնիներին և եղել Բեհբությանների րոնմական գերեզմանարանը: Վրաց արքան բարձր է գնահատել նրա նվիրվածությունը և ագնիվ ժառանգությունը ու նրան կոչել Խոջա Բեհբուք, այսինքն Մեծ Բեհբուք: Թագավորը հայ արքունականին իրավունք է րվել ընդարձակել նախնիների գերեզմանարանը: Աշխարհբեկ Բեհբությանը խողովակներով ջուր է բարձրացրել այդ րեղամասը, ծառեր րնկել և 1655 թվականին գերեզմանարանը կառուցել Մուրբ Ասրվաձաձին եկեղեցին, որին ժողովուրդը րվել է Խոջի վանք, այսինքն՝ խոջա Բեհբուքի շինած վանք անունը: Խոջի վանք ասելով՝ հերպագայում ամբողջ գերեզմանարանը կոչվել է Խոջիվանք:

Ժամանակին այսրեղ էին թաղվել Միմոն Չավարյանը, Նիկոլ Դումանը, որոնց գերեզմանները կորել են 1937 թ., երբ Բերիայի քննաձառնությով քարուքանդ արվեցին ողջ գերեզմանարանն ու վանքը և կառուցվեց Բարեկամության գրոսայգին:

1962 թվականից այն կոչվում է հայ մշակույթի գործիչների պանթեոն: Դա մի սրբազան անկյուն է վրաց հողի վրա: Վերջին րարիներին Վրաստանի գրողների միության հայկական մասնաձյուղի նախաձեռնությամբ Խոջիվանքում կազմակերպվում է մեծ հանդիսություն, որը կոչվում է Նիշարակի օր և նշվում է ամեն րարվա ապրիլի 13 - 14-ին: Այդ օրը



Խոջիվանքի Ար. Ասրվաձաձի սեղանը  
Հայ մշակույթի գործիչների անանթեոնի կանցը, գրնվում է Թբիլիսիի վանք: Ժամանակին արտղղ լին քաղաքի Ար. Չավարյանը, Նիկոլ Դումանը, որոնք հայրենիքում:

Թբիլիսիի հայկական դպրոցների հարյուրավոր աշակերտներ, ուսուցիչներ, ծնողներ, բանվորներ, մրավորականության ներկայացուցիչներ հարզանքի րուրք են մարուցում հայ գրականության ու մշակույթի երախարավորների հիշարակին, ձաղկեպսակներ դնում, արրասանում հայ գրողների արձակ ու չափածո գործերից: Խոջիվանքի այդ հանդիսություններին մասնակցում են նաև Թբիլի-

սիի Սյրեփան Շահումյանի անվան հայկական պե-  
րական դրամատուրգիական թատրոնի դերասան-  
ները:

Այսպեղ են թաղված հայ մշակույթի 34 գոր-  
ծիչներ: Նրանց թվում են.

*Գևորգ Ախվերդյանը* (1818-1861), բանա-  
սեր, բժիշկ, հասարակական գործիչ, Սայաթ-Նո-  
վայի երգերի հայտնաբերողն ու հրատարակողը:

*Ղազարոս Աղայանը* (1840-1911), բանաս-  
տեղծ, արձակագիր, հրատարակախոս, մանկա-  
վարժ:

*Գրիգոր Արծրունին* (1845-1892), հրապա-  
րակախոս, քննադատ, գրական-հասարակական  
գործիչ, «Մշակ» թերթի խմբագիր:

*Մակար Եկեմայանը* (1856-1905), կոմպոզի-  
տոր, խմբավար, մանկավարժ:

*Ալեքսանդր Երիցյանը* (1841-1902), պար-  
մաբան, հնագետ:

*Նովհաննես Թումանյանը* (1869-1923), հայ  
մեծ դասական, բանաստեղծ, արձակագիր, գրա-  
կան-հասարակական գործիչ:

*Վանո Խոջաբեկյանը* (1875-1922), նկարիչ:

*Ալեքսանդր Ծափուրյանը* (1865-1917), բա-  
նաստեղծ, թարգմանիչ:

*Ծեղենցի* (Նովսեփ Ծիրմանյան, 1822-1888),  
արձակագիր, հրատարակախոս.

*Նակոբ Նակոբյանը* (1866-1937), բանաս-  
տեղծ:

*Սկրյուտն Նովնաթանյանը* (1779-1845/46),  
Նովնաթանյան Կոնստանտինի նկարիչ:

*Օլգա Մայսուրյանը* (1871-1931), դերասա-  
նուհի:

*Մուրացյանը* (Գրիգոր Տեր-Նովհաննիսյան,  
1854-1908), արձակագիր, դրամատուրգ:

*Նար-Դոսը* (Միքայել Նովհաննիսյան, 1867-  
1933), արձակագիր:

*Սյրեփանոս Ներսիսյանը* (1815-1884),  
նկարիչ:

*Պերն Պոռոյանը* (Նովհաննես Տեր-Առաքել-  
յան, 1837-1907), արձակագիր, մանկավարժ:

*Ջիվանին* (Մերոբ Լևոնյան, 1846-1909), գու-  
սան, ժողովրդական երգիչ:

*Գաբրիել Մունդուկյանը* (1825-1912), դրա-  
մատուրգ, հասարակական գործիչ:

*Բաֆֆին* (Նակոբ Մելիք-Նակոբյան, 1835-  
1888), արձակագիր:

Սակայն այժմ էլ նոր վայրագություններ են  
կարարվում... Կարվեցին ծառերը, այգի-գերեզմա-  
նարանը փորվեց մի մեծ փոս, որպեղ տեղադրվեց  
նոր կառուցվող վրացական եկեղեցու հիմնաքարը:  
Գերեզմանարանն ամփոփվածների ոսկորներն  
այս անգամ էլ զոհ գնացին էքսկավատորների ա-  
րամներին: Եթե այսօր չըրեղափոխվեն մեր երախ-  
տավորների քաղաքները, վաղը գուցե դրանք էլ  
արժանանան Չավարյանի և Դումանի գերեզման-  
ների ճակարագրին:

«Երկուշաբթի», 11-17 մայիս, 1998,  
№ 11(14), էջ 28

**ԹԵԼԵԹԻ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ ՎԱՆԸ**  
(*տես XXX-XXXIII էջերի լուսանկարները*)  
№ 79

**ԹԵԼԵԹԻ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳԸ ՆԱՅՈՒԹՅԱՆ  
ՆԱՄԱՐ ՈՉ ԵՎՍ Է ԿԱՄ, ԱՅՅՐ ՈՒԽՏԱՏԵՂԻՆ  
ԷԼ ՄՈՌԱՅՅԵՔ, ՆԱՅԵՐ, ԵԹԵ ԿԱՐՈՂ ԵՔ...**

Թբիլիսիից փոքր-ինչ հարավ գրնվող Թելեթ  
գյուղում առաքելական եկեղեցու առաջին կառու-  
ցումը տեղի է ունեցել 1002 թ.: Սրա «...շինարարա-  
կան արձանագրությունը հավանական է, եկեղեցին  
հնանալուց և բաղկավորուց հետո ամփոփվել է նույն  
Թելեթի հերագայում կառուցված եռհարկանի  
զանգակապան ստորին հարկի պարի մեջ»:<sup>1</sup> Նե-  
րագա դարերում էլ Թելեթում չի մարել հայ կյան-  
քը: Այդ է վկայում, օրինակ, զանգակապան պարի  
մեջ ագուցված 1681 թ. արձանագրությունը.  
ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐ|ԷԽԱՄՍ Է ՏԵՐ ՅԱԿ|ՈՐԲԼ,  
| ԹՎԻՆ ՌՃԻ ԿԱՄ ԵԿԵԿԵՑՈՒ ՆԵՐԱՄՈՒ ԳՐՆՎՈՂ 1713  
թ. փապանաքարը. ԱՅՍ Է ՏԱՊ|ԱՆ Տ(Է)Ր  
ՆԷՐՍ|ԷՄԻՆ, ՈՐ ԱՌ | Ա(ՍՏՈՒԿ)Ս ՓՈՒԽԵՅԱԿ,  
| ԹՎԻՆ ՌՃԿԲ, | ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ ԻԵ (25): Նա-  
վայրի քարածքում պահպանվել են 15-17-րդ դա-  
րերին վերաբերող մի քանի խաչքարեր ևս: Սա-  
կայն այն պահից հետո, երբ 1826 թ. Ներսես Աջ-  
րարակեցի կաթողիկոսը Թելեթում վանահայր  
կարգեց Գևորգ քահանա Մեղրաբյանցին<sup>2</sup>, դրու-  
թյունն էսպես փոխվեց: Սկսեցին վանքի քարերը  
շենքերի նորոգման, կառուցման և բարեկարգման  
աննախադեպ մեծածավալ աշխատանքները. «Կա-  
ռուցան անդանոր երկյարկեան բազմատոր սե-  
նեակք ի պերս ուխտատրաց...»:<sup>3</sup> Այդ առթիվ  
թողնված արձանագրությունը փորագրված է մար-  
մարե սալիկի վրա. ԲՈՒՈՐ ՕԹԵՎԱՆՔՍ ՍԲ -  
ԳԷ|ՈՐԳ ՎԱՆԱՅՍ ԹԷԼԵԹԻ Ի | ՆԻՄՆԱՐ-  
ԿՈՒԹ(ԵՆ)Է ՇԻՆԵՅ(Ա)Ի ԱՐ|ԴԵԱՄԲ ԲԱՐԵ-  
ՊԱՇՏՆԱՄԱՐԱ|ԿՈՒԹ(Ա)Ն, ՁԵՌԱՄԲ ԵՎ ԱՇ-  
ԽԱՏԱՆՕՔ Տ(Է)Ր ԳԷՈՐԳ ԱԲԱԳ ՔԱՎՏ(Ա)Ն-  
(Ա)ՅԻՆ ՄԵՆՐԱՊԵ(Ա)ՆՅ ՅԱ|ՄԻ Տ(ԵԱՌ)Ն  
1830- ԻՆ: Ընդամենը 2 փարի անց կառուցվեց ե-  
ռահարկ զանգակապանը: Դրա պարիսն ագուցված  
մարմարե սալիկին կարդացվում է շինարարության  
մասին պարմող արձանագրությունը.

ՉԱՆԳԱԿԱՏՈՒՄ ԱՅՍ ՍԲ ԳԷՈՐԳ | ՎԱ-  
ՆԱՅՍ ԹԷԼԵԹԻ ՆԱՆԴԵՐՉ ՆՈՐԱԿԵ|ՐՏ ՆԱՍ-  
ՏԱՏՈՒԹ(ԱՄ)Բ ԱՇՏԱՐԱԿՍ ԿԱՆ|ԳՆԵՅԱԿ ԱՐ-  
ԴԵԱՄԲԲ ԲԱՐԵՊԱՇՏ|ՆԱՄԱՐԱԿՈՒԹ(ԱՆ)  
ԵՎ ՄԱՆԱԿԱՆՆ ԱՉ|ՆԻ ԵԱԳՕՐ ԱՐՏԵՄԻՉԻ  
ՉԱՎՐԵԱՆՅ, | Ի ՁԵՌՆ ԱՇԽԱՏԱՄԻՐՈՒ-  
ԹԵ(ԱՄԲ) Տ(Է)Ր ԳԷ|ՈՐԳ ԱԲԱԳ ՔԱՎԱՆԱՅԻ  
ՄԵՆՐԱՊ|ԵԱՆՅ, ՅԱՄԻ Տ(ԵԱՌՆ) 1832-ԻՆ:

Ի դեպ զանգակապան կառուցելու ցանկույթ-  
յուն դեռևս 1828 թ. ունեցել էր նաև պերական  
խորհրդական, իշխան Փարսադան Յիցիանովը,  
բայց հոգևոր իշխանությունները թույլ չէին տվել:<sup>4</sup>  
Բոլոր այդ շենքերի և հարկապես Սբ. Գևորգ եկե-  
ղեցու կառուցման աշխատանքներն իրականաց-  
վելին «...երջանակալիշարակ Ներսես Ե-ի հոգա-  
արարությամբ, որ և օժել է անձամբ»:<sup>5</sup>



# ԹԵԼԵՑԻ ՍՐ ՓԵՊՈՐՈՎԸ ՐԱՅՈՒԹՅԱՆ ՎԱՄԱՐ Ո՞՞

Կամ,  
Այդ ուխտատեղին էլ, մոռացե՛ք հայեր, եք՛

Մեր-դր քաղաքի հասարակական կյանքը և ներքին կյանքը հարկավոր է կազմակերպել... 1900-1901 թ. աշտարակի քաղաքային խորհրդի անկախությունը...



Եկեղեցու արևելյան պարի մեջ ագուցված մարմարակերպ սալիկների վրա փորագրված է. Տ(Է)Ր ԸՆԿԱ ԶՆՈԳԻ ԻՄ ԽԱՂԱՂՈՒԹ(ԵԱՄ)Բ | Ի ՆԵՐ-ՔՈՅ ԱՅՍՐ ՏԱՊԱՆԻ ՆԱԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ | ԳԵՌՈՐԳԵԱՅ ԱՆՏՈՆԵԱՆ ՔԵՐԽՈՒՐ(Ե)ԱՆՅ, | ՈՐ ՓՈԽԵՅԱԲ ՅԱՍՏԻ ԿԵՆ(ԱՅ) Ի 20 ՆՈՅԵՄԲԵ|ՐԻ 1834 ԱՄԻ, Ի 55 ԱՄԻ ԿԵՆԱՅ ԻԻՐՈՅ (նույնը նաև ռուսերեն):

Կողքի սալիկին արձանագրված է Տ(Է)Ր ԸՆԿԱ ԶՆՈԳԻ ԻՄ ԽԱՂԱՂՈՒԹ(ԵԱՄ)Բ | Ի ՆԵՐ-ՔՈՅ ԱՅՍՐ ՏԱՊԱՆԻ ՆԱԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ | ԵՂԻՍԱԲԵԹԻ ԶԱԲԱՐԵԱՆ ՔԵՐԽՈՒՐ(Ե)ԱՆՅ, | ՈՐ ՓՈԽԵՅԱԲ ՅԱՍՏԻ ԿԵՆԱՅ Ի 15 ՄԱՅԻՄԻ 1834 ԱՄԻ, Ի 42 ԱՄԻ ԿԵՆԱՅ ԻԻՐՈՅ:

1850-ականներին ուխտաբերդի որոշ շենքեր և հարկապես եկեղեցին կարիք ունեին որոշ նորոգումների: Այդ աշխատանքները գյուղի հասարակայնության միջոցներով իրականացնելու համար հոգևոր իշխանությունից ստացվել էր համապատասխան թույլտվություն: Այդ շրջանի նորոգումների ընթացքում են պատրաստվել ու եկեղեցուն նվիրվել մի քանի մակագիր պարկերաքանդակներ: Դրանցից երկուսը և մկրտարանի միակտոր քառակուսի ավազանը ընծայվել են Նովիանեն Միրիմանյանցի կողմից: Չույզ պարկերաքանդակների վրա կարդացվում է միևնույն մեկ փողանոց հիշարակագիրը. ՕՆԱՆԵՍ ՄԻՐՈՒ ՈՐԴԻ ՄԻՐԻՄԱՆԵԱ(Ն)Յ (մյուսի վրա՝ Օհանես Միրոյի որթի Միրիմանեանց), իսկ ավազանի ճակարին երկու փողով. ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՅՈՆԱՆԱՆԵՍ ՄԻՐՈՒ | ՈՐԴԻ ՄԻՐԻՄԱՆԵԱ(Ն)Յ, ՅԱՄԻ 1855, ՅՈՒՆՎՐԻ...

Մեկ այլ պարկերաքանդակի եզրին արձանագրված է ՅԻՇԱՏԱԿ(Է) ԱՅՍ ՊԱՏԿԵՐՍ ՅՈՎՍԵՂ ՊԱՊ(Ա)ԼԵԱՆՅ, 1856 Ն(ՈՅ)ԷՄԲԵՐ: Մեկ ուրիշի վրա (3 փող հայերեն և 1 փող վրացերեն) փորագրված է ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԷԲԻՆԻՆՅ ՅԵՍԱՅՈՒ ՈՐԴԻ... ԼԻ ԺԱՌԱՂԱԳ ԳԵՌՈՐԳԻՆ, ՈՐ ԸՆՏ(ԱՅ)ԵՅ... | ԴՈՒՌՆ Ս(Ր)Բ(Ո)Յ ԳԵՌՈՐԳԱՅ ԶՈՐԱՎԱՐԻՆ ԹՈ...: Եկեղեցուն նվիրաբերված մի ձեռագրորժի վրա ասեղնախյուսված է ՄԲ. ԳԲ (Մուրբ Գրիգոր), ԴԱՐՉՉ ՉԻՐՔԻՆՕՎ: Ըստ ամենայնի, այդ պարիներին վանքում բացվել է նաև ծխական դպրոց: Նամենայն դեպս 1861 թ. դրությամբ այն արդեն մի քանի վարի շարունակ որոշ նվիրավորություններ էր ստացել: Ինչ վերաբերում է դպրոցի համար նախատեսված հարուկ շենքին, ապա այն կառուցվել է 1870 թ. 5000 ռ. ծախսով:<sup>8</sup>

1887- ի հունիսից վանահայր է կարգվում Նմայակ Տեր-Սարգսյանը:<sup>9</sup> Երկու վարի անց վանա-

հայրը հոգևոր իշխանություններին գեկուցել էր վանքի կրկին քայքայված լինելու մասին:<sup>10</sup> Ինչպես երևում է, վանքում գործող դպրոցը հաճախ էր փակվում և օրինակ՝ 1894 թ. վանահայրը այն վերաբացելու համար ջանք չէր խնայել:<sup>11</sup> 1901 թ. վանահայր Թադեոս վարդապետը գեկուցել էր եկեղեցու ժածկերի թիթեղապարման աշխատանքների ավարտի մասին:<sup>12</sup> 1902 թ. Գարբիել Զաքարյան Գյոգայանցն ու Գևորգ Մարտիրոսյան Նակարչյանքը եկեղեցին իրենց ծախսով նորոգելու համար կաթողիկոսից կոնդակ են ստացել:<sup>13</sup> Վանքն ունեցել էր միայն մի խանութ, որն 1904 թ. դրությամբ փակված էր և. «... դարձրած սենյակներ ուխտառաց համար»:<sup>14</sup> 1908 թ. Սր. Գևորգ եկեղեցու գավթում վերաբացվել էր հայոց ծխական ուսումնարանը:<sup>15</sup> 1909 թ. վանահայր Դիոնեսիոս վարդապետը հայտնել էր, որ վանքը փոստի էր անակնկալ հեղեղից. «Նախ վանքի հարավային կողմում մեծ սենյակների որմի ներքևից կամուրջի տակ հեղեղը ուղղելով փարել է որմի մի մասը...»:<sup>16</sup> 1912-1913 թթ. վանքի կազմում իրենց ծախսով ուխտավորների համար նոր սենյակներ են կառուցել թիֆլիսեցի վաճառականներ Սարգիս Մրեփանյանն ու Գևորգ Գրիգորյան Ավագյանը:<sup>17</sup> Վանքում գրավող երկսեռ ծխական դպրոցը գործել է նաև 1911-1912 և 1912-1913 ուսարիներին,<sup>18</sup> բայց կրկին փակվել ու վերաբացվել է 1916-ին:<sup>19</sup> Թեյլեթի Սր. Գևորգը մոտակա հայաբնակ գյուղի համար որպես ծխական եկեղեցի շարունակել է գործել մինչև խորհրդային առաջին փարիները: Իր գյուղության ընթացքում այն վիրահայերի շրջանում համարվել է ամենահամբավված ուխտաբերդին: Նրա գլխավոր փոքր Նամբարձան Նինգաբթին է: Օրինակ «Краткий обзор армяно-григ. мон. и храмов» վերնագրի ներքո նշված է. «Телетская церковь во имя св. Георгия, ...Праздник в день Вознесения»:<sup>20</sup> Ուխտաբերդի հոջակն այնքան մեծ էր, որ նրան իր այցելությամբ պարվում էին նաև վրացիները. «...14-го мая, в день Вознесения Господня, был престольный праздник телетского храма, куда обыкновенно стекаются в этот день со всех концов Кахетии и Карталинии не только армяне, но даже грузины»:<sup>21</sup> Ուխտաբերդի հասույթը մշտապես փրամադրվում էր Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի:<sup>22</sup>

Խորհրդային փարիներին, ճիշտ է, վանքն այլևս չէր գործում, բայց շարունակում էր մնալ որպես մեծահոջակ ուխտաբերդ: Անցած փաստանյակներին, յուրաքանչյուր փարի Նամբարձան փոստի օրը մշտապես դեպի Թեյլեթի Սր. Գևորգ են ձգվել Թիֆլիսի ու մերձակա բնակավայրերի հայ հավատացյալները:

Բայց այդպես միայն մինչև 1989 թ.:

Արդեն բազմիցս գործարկված սցենարով, այն է՝ վերանորոգման անվան ներքո եկեղեցին յուրացնելու-վերացնելու նպատակով 1989 թ. սկսեցին Սր. Գևորգի ձևավորման աշխատանքները: Արդյունքում անհետացան սույն նյութի սկզբում ներկայացված ավելի քան մեկ փաստյակ վիմագիր արձա-

նագրությունները, քանդեցին հայոց եկեղեցիներին բնորոշ խորանի բարձր բեմը, հյուսիսային պարի միջից քանդեցին ու ոչնչացրին մկրտարանի միակ- պոռ ավազանի բարը (արձանագիր էր), իսկ մի քիչ ժամանակ անց արդեն հայկական հեղբերից մաք- րագործված եկեղեցում հայտնվեց վրաց քահա- նան:

Սովորականի պես համբարձման փոսի օրը անցյալ փարի էլ հայերի բուն բազմությունը այցե- լեց Ռելեթ, բայց այդ վրաց քահանան անամոթա- բար պնդեց, որ բոլոր հայերը թողնեն ու հեռանան վանքի փարածքից և որ այն վրացական է և հա- յերն այդտեղ անհարկի են հավաքված: Վրդովված հավաքացյալները լռելայն փարան վիրավորանքը, միայն հաջորդ օրը նրանց մի խումբը ներկայացավ Վրաստանի թեմի առաջնորդին (արքեպիսկոպոս Գևորգ Սերայդարյան) կարարվածի մասին փեղե- կացնելու համար: Ի մեծ հուսախաբություն վրդով- ված և հուզված հավաքացյալների՝ առաջնորդը հանգիստ փոռով խորհուրդ փվեց. «Այնտեղ, այն փունը, ուր ձեզ չեն ընդունում, մի գնացեք»: Չգի- րենք, թե որ իմաստարանի կամ առաքյալի խոսքերը հիշեց ու կրկնեց առաջնորդն այդ պահին, բայց միայն կարող ենք հավաստիացնել, որ բոլոր ներ- կաներին պարեց անհույս լքվածի, անտեր ու ան- հովիվ իրականության ծանր ու ճնշող զգացումը:

Ռելեթի Սբ. Գևորգը օտարվեց, իսկ դրա մե- դավորը անհագ յուրացնողը չէ, այլ մեր անտարբե- րությունը: Ռելեթը խլվեց ու միացավ արդեն վրա- ցացված Վերայի Սբ. Խաչին, Զառիվայրի Սբ. Կարապետին, Սբ. Բերդեհեմին ու Կուսանաց Սբ. Սյրեփանոսին, Ճուղուրեթի Սբ. Ասրվածածին, Նո- րաշենի Սբ. Ասրվածածին, Զարափի Սբ. Գևորգին ու Շավկաբաղի Սբ. Գևորգին և... մինչև ո՞ր և էլի ինքքա՛ն: Եկեղեցի ունենք՝ եկեղեցական չու- նենք... այն զբաղված է քանդված փանարներից փրկված մասունքները օտարներին նվիրելով (օրի- նակ՝ Զգրաշենի Սբ. Ավետյաց եկեղեցու զանգը): Եվ մի՞թե իսկպպես վերջն է սա ու երբ չկա...

**ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1. Լ. Մելիքեթ-բեկ, Հայերը Վրաստանում, «Кавказ и Византия», № 1, Երևան, 1979, էջ 175:
2. Սարգիս Զալպետեց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, հ. Բ, Տիֆլիս, 1858, էջ 74:
3. Նույն փեղում:
4. Մ Պ Պ Կ Ա, ֆոնդ 53, ցուցակ 1, գործ 3312, թ. 2:
5. «Արձագանք», 1884, № 41, էջ 600:
6. Մ Պ Պ Կ Ա, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3245, թ. 19:
7. Սրբ. Սալխատեան, համառօտ պարմութիւն Ներսիսեան հոգևոր դպրոցի 75-ամեայ գոյութեան, Թիֆլիս, 1900, էջ 211:
8. Մ Պ Պ Կ Ա, ֆ. 56, ց. 1, գ. 607, թ. 4:
9. «Նոր- Դար», 1887, № 202, էջ 2:
10. Մ Պ Պ Կ Ա, ֆ. 56, ց. 6, գ. 31, թ. 64:
11. «Արձագանք», 1894, № 33, էջ 2:
12. Մ Պ Պ Կ Ա, ֆ. 56, ց. 6, գ. 437, թ. 5:
13. «Արարար», 1902, մայիս- յունիս, էջ 417:
14. Մ Պ Պ Կ Ա, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3914, թ. 11:
15. Մ Պ Պ Կ Ա, ֆ. 56, ց. 1, գ. 607, թ. 4:
16. Մ Պ Պ Կ Ա, ֆ. 53, ց. 1, գ. 3417, թ. 241:
17. «Արարար», 1913, փետրվար- մարտ, էջ 111:
18. Մ Պ Պ Կ Ա, ֆ. 56, ց. 1, գ. 607, թ. 4:

19. Ս. Կ. Խոտոյան, Արևելահայ դպրոցները 1830- 1920 թվականներին, Երևան, 1987, էջ 603:
20. «Кавказский Календарь на 1886г.». Тифлис, 1885, էջ 152:
21. «Кавказ», 1912, № 129, էջ 2:
22. «Մշակ», 1899, № 96:

Սամվել ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ  
«Առերևույթ»  
№ 21, 1997 թ.

**ՑԻՒՆՎԱԼ**

(փես XXXIV էջի լուսանկարը)  
**№ 80**

Я, Абрамова Элеонора Гарегиновна (Тер - Абрамова) являюсь потомством духо- венства. Мой прадед Иван Тер-Абрамов и дед Василий Тер-Абрамов (Тер-Барсе) слу- жили и руководили армянской церковью в г. Цхинвали.

*Я, Абрамова Элеонора Гарегиновна (Тер-Абрамова), являюсь потомством духовенства. Мой прадед Иван Тер-Абрамов и дед Василий Тер-Абрамов (Тер-Барсе) служили и руководили армянской церковью в г. Цхинвали. После установления советской вла- сти...*

После установления советской власти в Грузии, церковь была закрыта и использо- валась как складское помещение.

К сожалению, в дальнейшем - с конца 80-х годов. После капитального ремонта (стены были окрашены внутри здания масляной краской) данная армянская церковь открылась и стала действовать, как грузинская.

В данное время уже не сохранилось никаких свидетельств, подтверждающих принадлежность данной церкви к армянско- му вероисповеданию. что очень огорчает нас.

7/VI-97 г.

**№ 81**

Я. Ованова Софья Христофоровна ро- дилась в 1925 г. в г. Цхинвали. Около наше- го дома находилась армянская церковь "Амаглеба" (Вознесение). Так как, населе- ния не знали армянского языка, а владели только грузинским и церковь назвали "Амаглеба". Вокруг церкви жили Овановы, Сомхиевы, Яраловы, Паписовы и др. По рассказам моего деда Ованова Степана церковь построили почетные граждане го- рода. Как утверждал дед, одна из стен церкви принадлежала Овановым.

"Амаглеба" выделялась масштабом и большим куполом.

Священником был Мебрнутов. Все 4 стены с наружной стороны были обложены глазурными плитами синего цвета (в 2 ряда). Они были расписаны на библейские темы (к сожалению, они исчезают).

9. Ованова Софья Христофоровна  
родилась в 1925г в г. Цхинвали. В семье  
матери очень популярная армянская  
церковь "Амаглеба" (Вознесение)  
Так как, население не зная армянского  
языка, а владеет только грузинским  
и церковь назвали "Амаглеба"  
Вокруг церкви жили Овановы,  
Сомхиавы, Яраповы, Титишвили и др.  
В настоящее время село Ованова

Крест купола был снят при советизации 21 - 22 гг. Кто снял купол, тот человек через пару лет был парализован, а сын погиб.

Церковь была закрыта, она использовалась под склад.

Приблизительно с 1986 г. церковь стала функционировать, только служба шла на грузинском языке. Надо отметить, что была выпущена книга "история Цхинвали", где отметили, что "Амаглеба" грузинская церковь, якобы грузинами заложены фундамент был куплен армянами.

На горе Згуфери (городское кладбище) стояла вторая церковь с высоким куполом, без росписей, год постройки не указаны, очень старая. Она находилась в аварийном состоянии, стены дали трещину, необходимо было опоясать все стены. Мой брат Ованов Сергей Христофорович писал Вазгену I на счет этой церкви, но ответа не получил. (Мой брат в данное время проживает в Израиле.) По рассказам моего брата у стен церкви есть очень старые захоронения, но они опустились глубоко в землю.

На территории кладбища (с той стороны, откуда вывозили землю) стали хоронить покойников из приюта, этим нарушили "план", т. е. выделенные места для разных фамилий как Шахнарунов, Гелашвили (зять Овановых) и т. д. Как я уже отметила с подножья горы стали вывозить землю: куда? и зачем? Появилась опасность: гора могла свалиться (с нашей стороны земля мягкая).

Обратилась я с заявлением в Горсовет, вроде приостановили вывоз земли.

Но меня довели, закрутили так, что я не могла думать об общественных делах. Стали отнимать наследственный дом. 7 лет тянулась тяжба. По архивным данным наш дом не был ни конфискован, ни муниципализирован, ни реквизирован. Не было даже

решения горисполкома об изъятии, но была заинтересованность разных лиц. По их указанию обл. суд грубо нарушал и правовые, и процессуальные нормы. Это тянулось с 1982г.

Рядом с нашим домом стоял 2-х этажный дом (самый красивый дом в городе и старый) с вензелем "ОЛ" - Ованов Леван. Жители этого дома создали панику (один из них работал в милиции), якобы дом в аварийном состоянии (только стена, куда специально наливали воду, дала трещину). Всех жителей выселили и хозяйку с сестрой тоже. За ночь разграбили все материалы (дубовые балки, кирпич и т. д.). Утром дом стоял как после бомбежки, а на 3-ий день сравняли с землей. Хозяйки дома: Ованова Софья Левановна и Ованова Брабион (Елена) Левановна.

Общины у нас не было, я только ездила в Цхинвали. Среди арм. населения только один Сомхиев Иван (Ваничка) владел арм. языком и был допущен к архивным документам, но к сожалению. его нет в живых. После заварухи я туда не имею возможности ехать.

## №82

### ՅԻՆԻՎԱԼԻ ՆԱՅԵՐՆ ԱԶԳԱԿԻՅՆԵՐԻ ՕԺԱՆԳԱՌԹՅԱՆ ԿԱՐԻՔՆ ՈՒՆԵՆ

1990 թ. մայիսի 26-ին «Մաղի» ամսաթերթը (թիվ 4) ի լուր համայն վրացության ավերեց, որ նույն ամսվա 13-ին, եպիսկոպոս Չոսիմի ձեռքով և բազում այլ հոգևորականների ներկայությամբ վրաց եկեղեցու ծեսով օծվել էր Յիսինվալի Ասրվաձանը եկեղեցին: Նազիվ 3 փարի անց, այս անգամ արդեն «Իվերիա-Էրսպրես» թերթի (6 փետրվար, 1993 թ.) միջոցով ուն Գիվի Բորցվաձե համայն վրացությանը գովեց, թե «զբ էրսպրեմիսպրների» գործողությունների բերումով Յիսինվալից բոլոր վրացիների հեռացվելուց հետո եկեղեցին, որը հակառակ փեղի հայերի ընդդիմության արդեն օծել էին, այլևս չեն լավում վրացերեն աղոթքներ...

Նորոգումներ իրականացնելու պատրվակով 1989 թ. սկսված Յիսինվալի հայոց Սբ. Ասրվաձաձին եկեղեցու ձևափոխման հայկական նշանների (մկրտարանի ավազան, բարձր բեմ, վիմագիր՝ արձանագրություններ և այլն) ոչնչացման աշխատանքները իրոք ամբողջացվել էին 1990 թ. մայիսի 13-ին, վերջինիս վրաց ծեսով օծման արարողությամբ, բայց միայն 7 փարի անց, կարարվածին հայ հասարակությանը իրազեկ դարձնելը չէ մեր այս շարադրանքի նպատակը, այլ այն, թե ինչ փեսակ միպումնավոր ու կեղծ նյութերի հրապարակումներով են փորձել եկեղեցու վրացականացումը «հիմնավորել» վրացի հեղինակները և թե իրականում պարմական որպիսի սկզբնավորում և անցյալ է ու-

նեղել այժմ արդեն պղծված ու այլափոխված, բայց կրկին իր քրեներին թողնված Յիսիմվալի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին:

**ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱՆՔ**

Ըստ եկեղեցու հարավային ճակատում ագուցված սալիկի 10 րոտով փորագրված վրացագիր արձանագրության եկեղեցին կառուցվել է 1718 թ.: Ներագա փաստաթղթերին, այն է՝ շուրջ մեկ դար եկեղեցու գործունեությանը վերաբերող փյուսյաներ հայրենի չեն: 1822-ին եկեղեցու քահանայագործն

**ՅՈՒՆԿԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ ԱԶԳԱԿԻՇՆԵՐԻ ՕՏԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱՐԻՔ ՈՒՆԵՆ**

ՅՈՒՆԿԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ ԱԶԳԱԿԻՇՆԵՐԻ ՕՏԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱՐԻՔ ՈՒՆԵՆ

էր Դավիթ Յարայանցը, իսկ 1847-ին եկեղեցու երեցփոխ է հիշվում Միմեոն Մելքոնյանցը: Նույն թվին եկեղեցին, որ միշտ հիշվում է միևնույն Սբ. Աստվածածին անվամբ՝ փլվել էր, իսկ իրերը մատրվել էին թալանի: 1849-ին Յիսիմվալի հայերը, որ կազմում էին շուրջ 100 րուս, ունեին «... եկեղեցի գմբեթաձև, երկուս քահանայա՝ անտեղեակս լեզուի Նայոց...»: 1860 թ. 2140 ռ. ծախսով նախարտավում էին մի շարք նորոգումներ: 1866-ին եկեղեցու երեցփոխ Սաղիմ Մուրադյանցը հոգևոր իշխանություններին ներկայացրել էր անհրաժեշտ նոր նորոգումների ծախսի նախահաշիվը (771 ռ.): Մասնավորապես այդ անգամ էլ ծրագրվում էր կղմնեղրով ծածկել փանիքը և սվաղել վնասված որմերը: 1868-ին եկեղեցուն կից բացվել էր ծխական դպրոցը: Վերջինիս նշանակությունը խիստ մեծ էր ցիսիմվալբնակ վիրախոս հայերի շրջանում: Պետք է նշել, որ դպրոցն առանձնապես ծաղկեց 1877-ից հետո, երբ նրան հոգաբարձու նշանակվեց Նովիանես Մերևուրյանցը (Մշակ», 1877, թիվ 16): 1884 թ. համար ևս վկայված է, որ ցիսիմվալբնակ հայերը «... մի փոքր ուսումնարան և շքեղ եկեղեցի ունեին...» («Նոր Դար», 1884, թիվ 20, էջ 2): Ներթափան նորոգությունն իրականացնելու նպատակով դրամական միջոցների հանգանակում սկսելու թույլտվություն ձեռք բերելու համար 1913 թ. հոգաբարձուների նորընտիր կազմը (Սրեփան Ղվիթիսդադյան, Օհանյանց, Լևոն Խախանյանց և Բարսեղ Յարայանց) գրագրություն են սկսել: Անհրաժեշտ գումարը կազմում էր 1728 ռ. 63 կոպ. (ՏՄՊՊԿԱ, ֆոնդ 56, ցուցակ 1, գործ 11782, թերթ 1): Այդպես, շնորհիվ րեղի հայ համայնքի մշտական հոգածության Սբ. Աստվածածին եկեղեցին մեզ էր հասել կանգուն ու գրեթե անվնաս վիճակով, բայց որը ընդամենը մի քանի ամսվա մեջ ապրիլ-նաբար իվել էր նրա իսկական քրեներին:

**ՄԵՐ ԹԵՐԱՅՈՒՄՆԵՐԸ**

Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, թևկուգ պղծված ու օտարված քրեքով, այժմ կրկին վերադարձված է րեղի շուրջ 5 հազարանոց հայ համայնքին, բայց

եկեղեցին չի գործում: Ըստ էության, այն չի էլ կարող գործել, քանի որ ավերված է մկրտարանի ավազանը, քանդված է հայոց բարձր բեմը: Նշանակում է նախ անհրաժեշտ է վերականգնել այն ամենը, ինչ վրացիներն ավերել էին 1989-90 թթ. ընթացքում և ապա ըստ հայկական ծխակարգի եկեղեցին վերադին պետք է օժել, քանի որ խախտված է եղել վիմաբարը (խորանի կենտրոնում): Տարօրինակ է, բայց փաստ, որ արդեն 6-7 րարի հայերի ձեռքում գրավող եկեղեցին չի օժվել: Յիսիմվալբնակ հայերն այս հարցով արդեն Էջմիածնի դռներն են բախում, քանի որ վերջնականապես հուսալքվել են Վրաստանի թեմական առաջնորդին դիմելուց: Նովիվ, որն իր անսահման անարարբերությամբ միայն նպատարում է հայոց եկեղեցիների՝ մեկը մյուսի հետևից վրացացման, ազգային մշակութային արժեքների ոչնչացման, սեփական հոտի բարոյալքման և ուժացման գործին: Այնինչ, եթե րարիներ առաջ եկեղեցին օժվեր ու գործեր, այսօր արդեն րեղում հայոց դպրոցը վերաբացելու խնդրով կարելի էր գբաղվել: Վաստատություն, որի կարիքն այնպես գգում են Յիսիմվալի մեծագույն մատվ վրացախոս հայերը:

*Մարմել Կարապետյան*  
*RAA Երևանի գրասենյակ*  
*«Մոյրակ», № 87 (205),*  
*27 մայիս, 1997 թ., էջ 7*

**ԱՆՍԱԳՈՐ**

(րեւս XXXIV էջի լուսանկարը)

**ՍՈՒՐՍՍ**

(րեւս XXXIV էջի լուսանկարները)

**№83**

(ընագիրը՝ վրացերեն)

Ես՝ Սիրանույշ Մարգի Նարոթյանս ծնվել եմ Սորամում, հայ ընտանիքում, 1919 թվին: Մեր րան առջևում է գրվում Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: Նիշում եմ, թե ինչպես պարերագմից հետո Թիֆլիսից բերում էին հայր Երվանդին: 1957 թվին եկեղեցին համարյա փակվեց:

1985 թվից սկսեցին նեղել մեզ: Եկեղեցին մրադրել էին վերածել թանկարանի: Մենք չհամաձայնեցինք, որի պարճառով մեծ վեճեր ունեցանք: Ժողովուրդը հաղթեց և խլած բանալին եր վերցրինք:

Պետք է նշել, որ եկեղեցու բակում էր ապրում Տեր-Երվանդ Օսիպովը (նրա մահից հետո այդ րանն ապրեց նրա հարսը Լամարան, որին շուրով մենք վերաբնակեցրինք և գյուղը վերցրեց այդ րեղը):

Այսօր մենք երջանիկ ենք, որ Թբիլիսիից բահան ու հայոց լեզվի ուսուցիչ եկավ: Նրանք մեզ խոստացան, որ կվերականգնեն եկեղեցու գործունեությունը: Երջանիկ ենք մեզ համարում, որ հասնել նրան, որ այսուհետև կգործի եկեղեցին:

*1995թ. սպրիլի 5, Ս. Նարոթյանյան*

ԶԱՐԹ-ՈՂ-Ե ՎՐԱՑԱՄԵՈՍ ՆԱՅԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ. ՍՈՒՐԱՄ

Մինչև 1920-ական թվականների վերջերը վրացախոս հայերով բնակեցված Վրաստանի բազմաթիվ գյուղերում գործում էին հայոց եկեղեցիներն ու ծխական դպրոցները, բայց սրբախնայան ռեժիմը վերջ դրեց դրանց գոյությանը՝ հանրապետության ամբողջ տարածքում:

Մնացած քրասնամյակների ընթացքում կառավարությունը, մեղմ ասած, չի խրախուսել վրացախոս հայերի շրջանում ազգային դպրոցների վերաբացումը, իսկ Ջ. Գամսախուրդիայի նախագահության փրաքիներին նրանց նկատմամբ գործադրված սանձարձակ բռնությունների չափն իր նախադեպն ունեցել էր միայն 1930-ական թվականներին: Վիրախոս հայերի նկատմամբ անհանդուրժողականությունը հասավ այնտեղ, որ իբր ճշմարտությունը վերականգնելու մտադրությամբ դեռևս հայկական ազգանուններ կրող բնակիչներին առաջարկվեցին (համարյա բոնությանը) փոխել ազգանունները՝ կրելով գուր վրացական նոր ազգանուններ: Որոշ տեղերում աշխարանքից զրկելու, բնակարանային հերթից հանելու (Թբիլիսիում), երկհարկ բնակարաններից ու հողամասերից վարելու (Շոնեսթ գյուղ) կամ էլ պարտական ճշմարտությունը վերականգնելու և այլ պարտադրություններով ու անաբեկումներով 1989-91 թթ. ընթացքում հազարավոր վրացախոս հայեր սկսեցին կրել միանգամայն նոր վրացական ազգանուններ: Բայց այն տեղերում, ուր ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը դեռևս իսպառ չէր մարել, այդ գործողություններին ցույց են տվել արժանի դիմադրություն: Այդպիսի վայրերից էր Կենտրոնական Վրաստանի Խաշուրի շրջանի, Կուր գետի ձախակողմում, Սև ծովն ու մայրաքաղաք Թբիլիսին իրար միացնող գլխավոր մայրուղու վրա գտնվող Սուրամ գյուղաքաղաքը, որի մեծաթիվ վրացախոս հայ բնակիչները ոչ միայն ընդդիմացան զվիադիական բռնություններին ու տեղի չարվեցին, այլև որոշեցին վերաբացել արդեն քրասնամյակներ փակված հայոց եկեղեցին, իսկ մանուկներին մայրենի լեզվի ուսուցումը կազմակերպելու համար հայոց լեզվի ուսուցիչ հրավիրեցին Թբիլիսիից: Ցավոք, խոչընդոտներն անապական են, և այժմ էլ՝ տեղի միջնակարգ դպրոցի վրացագրի փոփոխելու կողմից հարուցված:

**Չարքունի վրացախոս հայերի քառանուն. ՍՈՒՐԱՄ**



Չարքունի գյուղի վրացախոս հայերի քառանունը, որը 1920-1930 թթ. ընթացքում կառավարությունը ստեղծել էր, այժմ արդեն անհայտ է: Չարքունի գյուղի վրացախոս հայերի քառանունը, որը 1920-1930 թթ. ընթացքում կառավարությունը ստեղծել էր, այժմ արդեն անհայտ է: Չարքունի գյուղի վրացախոս հայերի քառանունը, որը 1920-1930 թթ. ընթացքում կառավարությունը ստեղծել էր, այժմ արդեն անհայտ է:

«Նրանք, ովքեր կմասնակցեն հայոց լեզվի պարսպամունքներին՝ ընդհանրապես կազարվեն դպրոցից»: Այս է, Սուրամի միջնակարգ դպրոցի փոփոխելու հայտարարությունը, որը ևս իր ձևի ու չափերի մեջ անաբեկման մի փարբերակ է, մրավախություն, թե հանկարծ այնպես չլինի, որ ձուլման կես ճամփից հայերը եր դառնան: Չէ՞ որ քիչ բան չի արվել նրանց իսպառ վրացացնելու համար, իսկ այսօր նորից հայոց դպրոց ու հայոց եկեղեցի...

Բայց անկախ շարքունի իշխանավորների ու այդօրինակ փոփոխների կամքից, հայերն արդեն երկու ամիս է, ինչ բացել են եկեղեցու դռները և ամեն չորեքշաբթի լսում են Թբիլիսիից հրավիրված Տեր Եղիշն ավագ քահանայի հայերեն քարոզն ու ժամերգությունը, իսկ մանուկները՝ հայոց այբուբենն են սերտում նույն եկեղեցու կամարների ներքո:

Իսկ այժմ, որպեսզի ընթերցողն ավելի հստակ պարկերացում ստանա Սուրամ բնակավայրի և այնտեղ հաստատված հայերի մասին, փորձենք համառոտ ներկայացնել գաղթավայրի պատմությունը:

ՍՈՒՐԱՄԸ հին բնակավայր է, համենայն դեպս, նրա հարավային կողմում, Սուրամուլա վրակի աջ ափին վեր խոյացող ամրակուռ բերդը կառուցվել է 12-13-րդ դարերում: Նենց այդ շրջանից են նաև գյուղամիջի հին և բերդի ներսի Սբ. Գևորգի եկեղեցիները: Նայրին է, որ բերդը նորոգվել է 16-րդ դարի 2-րդ կեսին, իսկ 1625-ին այն հիշվում է Գեորգի Սահակաձեի՝ պարսիկներից պաշտպանվելու առթիվ: 1692 թ. բերդը գրավել են թուրքերը, բայց 1701 թ. մի կարճ ժամանակահատվածով այն ազատագրում է թագավորազն Վախթանգը: 1742-45 թվականներին բերդում ամրագրված Գիվի Ամիրխանյանը կրկին մարտնչել է պարսիկների դեմ, սակայն վերջիններս գրավել են բերդը: 1756-ին բերդը նորոգվել է, իսկ 1783-ից վրաց Ներակի 2-րդ թագավորի ձեռքին էր: 1791-ից այստեղ հաստատվում է ռուսական զորախմբերից մեկը, բայց 1801-ից բերդը կամաց-կամաց սկսեց կորցնել իր նշանակությունը: Բերդի հարևանությամբ գոյացած համանուն գյուղը իր աշխարհագրական բարենպաստ դիրքի շնորհիվ դեռևս միջնադարից գրավել է Վրաստանում հաստատված այլազգիներին, մասնավորապես, հրեաներին ու հայերին: Ըստ ամենայնի վերջիններս Սուրամում հաստատվել են առավազն 14-րդ դարից սկսած: Նայերը 1849 թ. կազմում էին 100 տուն: Իրենց թվաքանակով երկրորդ տեղը զբաղեցնում էին հրեաները (60 տուն), իսկ երրորդ տեղում էին վրացիները՝ 40 տուն: Ըստ «Վրակասյան օրացույցի» 1885 թ. տվյալների՝ Սուրամն ուներ 1619 բնակիչ, որից՝ 648-ը հայ, 595՝ վրացի, 341՝ հրեա և 25 ռուս: 19-20-րդ դարերում սուրամի հայերի թիվը շարունակաբար աճել է, այսպես՝ 1863-ին նրանց թիվը կազմում էր 737 շունչ (337 ար, 400 իգ), 1873-ին՝ 788, 1897-ին՝ 917 (475 ար, 442 իգ), 1900-ին՝ 1062 (554 ար, 508 իգ), 1906-ին՝ 1123 (575 ար, 548 իգ), 1908-ին՝ 227 տուն՝ 1201 շունչ (620 ար, 591 իգ), իսկ 1916-ին՝ 2020 (1008 ար,

1012 իգ): Այժմ էլ Սուրամուն բնակվող հիմնական երեք ազգությունների թվում (հայ, վրացի, հրեա) հայերը բացարձակ մեծամասնություն են կազմում:

Սուրամի հայոց Սր. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցին հիմնադրվել է առնվազն 18-րդ դարում և, օրինակ 1849-ին հիշվում է որպես փայտածածկ կրապատ ու անշուք մի շենք: Նեոս այս եկեղեցու փրկում էլ երեցվորի Գրիգոր Մադագյանցի պաշտոնավարության փարիսերին (1843-1861 թթ.) «կառուցեալ է եկեղեցին և գաղափարեալ է ամենայն գարդուք և զգեստուք»: Նայրնի է նաև, որ 1857 թ. եկեղեցական գումարների հիմնական մասը ծախսվել էր «ի վերայ կառուցման նոր եկեղեցոյն»: Ներսիս Կապրեի սպիրակացման, և խաչկալի կանգնեցման թույլտվությունը ստացվել էր 1865 թվականին: Այնուհետև սպիրակացվեց եկեղեցու հարակցը: Եկեղեցու ծածկի նորոգումը (թիթեղապարվեց) և ներսի որմնակարագարողումը կատարվեց 1895 - 96 թթ. հոգաբարձուներ Ասրվաձապուրի Նակոբյանի, Նովհաննես Առյուծյանցի և Գրիգոր Չարեբյանցի պաշտոնավարության փարիսերին: Յայսօր կանգուն եկեղեցին գործել է մինչև 1957 թվականը: 1985-ից կառավարության որոշ ներկայացուցիչներ փորձեցին եկեղեցին վերածել «Բարեկամության թանգարանի», բայց փրկացի հայերի բռուն բողոքից հետո եկեղեցին մնաց որպես Ասրծո փուն: Այդ պայքարում նշանակալի էր հատկապես Առյուծյանների և Կասյանների կատարած դերը: Վերջապես 1995 թ. մարտի 10-ին մի խումբ սուրամցիներ դիմում են Թբիլիսիի հայոց առաջնորդարանին խնդրանքով, որ գոնե շաբաթական մեկ անգամ հայ հոգևոր հովիվ այցելի սուրամցիներին: Այդ խնդիրը բավարարվում է, և արդեն շուրջ 2 ամիս է, ինչ փաստանյակների ընդմիջումից հետո Սուրամի հայոց Սր. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցում լսվում է հայ քահանայի ձայնը:

Ի դեպ, Վրաստանի պարմական հուշարձաններին նվիրված համահավաքի 5-րդ հատորում (Թբիլիսի, 1990, էջ 444 - 445) այս եկեղեցին հիշված է՝ ոչ թե իր իսկական անվամբ, այլ «Գումբաթովանի էկլեսիա» ձևով, որը թարգմանվում է գմբեթավոր եկեղեցի, բայց վերջում շեշտվում է, որ եկեղեցին հայկական է: Նույն փրկումը նշված է նաև, որ 1968 թ. եկեղեցին վերանորոգվել է Վրաստանի հուշարձանների պահպանության գիտա-արտադրական արվեստանոցի կողմից:

Սուրամում և շրջակայքում պահպանվել են նաև հայոց Սր. Նամբարձում և Սր. Ասրվաձաձին եկեղեցիները, որոնք թաղածածկ միանավ հորինվածքներ են:

Սուրամը բուն Զարթոլիի հայկական այն գաղթավայրերից է, ուր համեմատաբար հին պարմություն ունի նաև հայոց ծխական ուսումնարանը: Նամաձայն արխիվային վավերագրերի այն հիմնվել է 1863-64 ուսարարում: Նայրնի է, որ 1866-ին դպրոցն ուներ 32, 1873-ին՝ 36, 1876-ին՝ 37 աշակերտ: Դպրոցական գործը միշտ էլ գնալով է սուրամցիների ուշադրության կենտրոնում: Նրանցից՝ Զիմշեր Զաշիպյանը 1881 թ. իր միջոցներով դպրոցի հա-

մար կառուցում է եռահարկ շենք: Պրն. Զաշիպյանը Սուրամում փնկել է շար ծառեր, իսկ եկեղեցին շրջափակել պարսպով (վախճանվել է 1884 թ. մայիսի 14-ին): Ի դեպ, դպրոցական նոր շենք փոխադրված ուսանողների մեջ 1880-ականների սկզբից արդեն կային նաև աղջիկներ: 1883 թ-ին 97 սովորողներից 42-ը աղջիկներ էին: 1880-ական թթ. վերջին դպրոցն առանձնապես ծաղկման վիճակի էին հասցրել նրա սրբացավ հոգաբարձուները՝ Նովսեփ ավագ քահանա Առյուծյանցը, Փարսադան Գերմեյանցն ու Ռոսպրոմ Փասոյանցը: 1909 թ. 101 ուսանողներից 50-ը նույնպես աղջիկներ էին: Մի վավերագրից հայրնի է դառնում, որ Սուրամի հայոց դպրոցը (փարսական) գործել է նաև մենշկիլյան իշխանության շրջանում 1919թ.:

Այսօր, Սր. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցու կամարների ներքո, մի խումբ վրացախոս հայ մանուկներին մայրենի լեզվի դասեր է փոխառնում Թբիլիսիից հրավիրված հայոց և գրականության ուսուցիչը, բայց հայ մնալու համար առօրյա պայքարի կարիքը կա և որքան էլ փարօրինակ հնչի, փրկի միջնակարգ դպրոցի փոփոխումը իրեն իրավունք է վերապահել դպրոցից վարելու սպառնալիքով ահաբեկել այն մանուկներին, ովքեր կհանդգնեն սովորել կորսված մայրենին:

Բայց, սուրամցի հայերը իրենց մայրենին վերագրելու հարցում հաստատական են ու վճռական և հուսանք՝ հեռու չէ այն օրը, երբ սուրամցի հայերն էլ ոչ միայն հոգով, այլև լեզվով կմիանան մեզ...

*Մամելի Կարապետյան*  
«Նայաստանի Նանրապետություն»  
16 հունիս, 1995, № 147(1267), էջ 6

№85

## ՍՈՒՐԱՄՅԻ ՆԱՅԵՐԸ ԱԶԳԱԿԻՅՆԵՐԻ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐՔԻ ՈՒՆԵՆ

*Ընդամենը 2 փարի առաջ սուրամցի հայերը երկարատև պայքարից հետո հասել էին նրան, որ վերաբացել էին փրկի Սր. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցին: Ծաբաթական մեկ օր Թբիլիսիից հրավիրված Տեր Եղիշե ավագ քահանան այդ եկեղեցում հայերեն ժամերգության ծես էր կատարում, իսկ հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչը նույն եկեղեցու կամարների տակ մայրենի այբուբենն էր ուսուցանում գյուղի վիրախոս հայ մանուկներին:*

Ուրախալի այս իրողության մանրամասներին «Չարթոնք վրացախոս հայերի շրջանում. Սուրամ» վերնագրով մի ընդարձակ հոդվածի («Նայաստանի Նանրապետություն», 1995 թ., թիվ 147, 16 հունիս) միջոցով իրագեկ դարձավ ողջ հայությունը:

Այդ ժամանակից արդեն անցել է գրեթե երկու փարի: Բնականաբար կարևոր էր պարզել, թե անցած ժամանակամիջոցում ինչ չափով էին կարողացել հաղթահարել այն բազմապիսի դժվարությունները, որոնք ծառացել էին նրանց առջև: Չէ՛ որ փ-

դի հայոց դպրոցը փակվել էր սրբալիյան ծանր ռե-  
ժիմի օրերին, իսկ հիշյալ եկեղեցին էլ գործել էր  
մինչև 1957 թ.: Բացի այդ, վիրախոս հայ մանուկնե-  
րի մասնակցությունը հայերենի պարապմունքնե-  
րին բոլորովին էլ դուր չէր եկել րեղի միջնակարգ  
դպրոցի ազգությամբ վրացի փնթեռներին, որն էլ իրեն  
իրավունք էր վերապահել մինչև իսկ դպրոցից  
վարարելու պայման առաջադրել այն աշակերտնե-  
րին, որոնք կմասնակցեին հայերենի պարապմունք-  
ներին:

Անշուշտ, որևէ երևույթ ինքնահոսի թողնելը  
դժվար թեղրական արդյունքի հասցնելը, և սուրամ-  
ցի հայերն էլ թեև վերաբացել էին ազգային եկեղե-  
ցու դռները, իսկ մանուկներին էլ սկսել էին սովորեց-  
նել կորսված մայրենին, ինչպես և սպասելի էր,  
հանդիպեցին մի շարք դժվարությունների:

**ՍՈՒՐԱՄՆԻ ՀԱՅԵՐԸ ԱՉՈՒՄԻՆԵՐԻ ՕՊԵՐԱՏՈՐՅԱՆ  
ԿԱՐԻՔԸ ՈՒՆԵՆ**

*Քննարկում է 2 տարի առաջ հայերի հայրեր և երեխաների պայտախից հետո հասել էին նրան, որ վերադառնալիս լինեին  
Ար Գրիգոր Լուսավորչի կենտրոնը: Հարցարկում մեկ և՛ Թիֆլիսի և՛ Երևանում Տեղից հայտնաբերված առ  
հնարավոր էր համարվում ծանրագույն ծնունդը և կառուցում, իսկ հույսը թողնել էր ցրտահարած ուսուցիչը մտածելով  
հայրենի սակ մայրերի պայտախից և ուսուցանում գրողի վերադառնալու հայ մանուկներին*

Կարևոր էր հարկել և՛ Թիֆլի-  
սի, և՛ Երևանի և՛ Երևանի և՛ Երևանի  
կառուցողականության մասին  
ուսուցիչների նկատմամբ և  
անհատական կարգի ու բնույթի  
ստիճակը և պայտախից

Կարևոր էր հարկել և՛ Թիֆլի-  
սի, և՛ Երևանի և՛ Երևանի  
կառուցողականության մասին  
ուսուցիչների նկատմամբ և  
անհատական կարգի ու բնույթի  
ստիճակը և պայտախից

Կարևոր էր հարկել և՛ Թիֆլի-  
սի, և՛ Երևանի և՛ Երևանի  
կառուցողականության մասին  
ուսուցիչների նկատմամբ և  
անհատական կարգի ու բնույթի  
ստիճակը և պայտախից



Թիֆլիսից շուրջ 120 կմ հեռավորություն ունե-  
ցող Սուրամը առաջին հերթին կարիք ուներ պար-  
բերաբար գյուղ այցելող հայ հոգևորականի (թե-  
կու՛՞ շաբաթը մեկ անգամ), սակայն պարզվում է,  
որ այն հազիվ մեկ ամիս է րեղել, իսկ հեղտ «Նոր-  
հիվ» թեմական առաջնորդ Գևորգ Մերայդարյանի  
սեփական հոգիի նկատմամբ րաժամ անասհման  
անարարբերության, դադարել է վերջնականապես:  
Մայրենի լեզվի ուսուցումն էլ պարզվում է, կարճ  
ժամանակ անց դադարել է, ըստ ամենայնի ինչպես  
ուսուցչի ճնեղկայանալու (նա ևս քահանայի հեղ-  
գալիս էր Թիֆլիսից), այնպես էլ րեղի միջնա-  
կարգ դպրոցի վրացագրի րնթեռների ահաբեկումնե-  
րի հեղանաբով և անմար մնացած կայծը, որ թվում  
է արդեն պարբասր էր վերածվելու թե՛ կրակի,  
համարարած անարարբերության պայմաններում  
կրկին սկսեց ծխալ:

1997 թ. հունվարին իր գործունեության համար  
վրաց պարբիարք Իլիայից րեղ սրացավ Բաթու-  
մից հեռացված, ազգությամբ վրացի մի «քահանա»  
Մամա Սրբեփանեն (հայր Սրբեփանե): Նույն ամս-  
վա կեսերին նա բռնությամբ գլխավորեց հայոց Սբ.  
Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու բարձր բեմի (որ բնո-  
րոշ է հարկապես հայոց եկեղեցիներին) քանդման  
աշխարանքները: Չնայած րեղի վիրախոս հայերի  
բողոքիմությանը, վանդալիզմը, ճկանիավեց և ընդա-  
մենը երկու շաբաթվա ընթացքում եկեղեցու բեմը  
բիմնավորապես ոչնչացվեց ու փոխարինվեց վրաց  
եկեղեցիներին հարուկ փայրամածով: Եկեղեցու  
վրացացման աշխարանքներին իր ներդրումն ունե-  
ցավ հարկապես Սուրամի գյուղապետը, որն ա-  
միսներ առաջ րեղի դպրոցի րնթեռների հեղ ահաբե-

կում էր հայերենի դասընթացներին մասնակցող  
վիրախոս հայ մանուկներին:

Բանը հասավ այնրեղ, որ հունվարի 20-ին  
վրաց պետական այրերի մասնակցությամբ եկեղե-  
ցին օծեցին վրաց եկեղեցու ծեսով Ծմինդա Գիորգի  
անվամբ: Դրանից անմիջապես հեղտ գյուղի հայե-  
րին հայրարարվեց, որ այդուհետև մոռանան եկե-  
ղեցու հայկական ծեսով մկրտվելու մասին:

Այո, սրարվեց նաև Սուրամի Սբ. Գրիգոր Լու-  
սավորիչը: Ընկճված ու վրողված են այժմ սու-  
րամցի միայնակ ու լքված հայերը, իսկ նման իրա-  
վիճակը անխուսափելի է այնքան ժամանակ, քանի  
դեղտ հողի առջև ծառացած խնդիրները իր հոգսը ճի  
համարում նրա հովիվը, նաև քանի դեղտ հայ իշխա-  
նավորները ճեն մրահողվում Վրասրանում բնակ-  
վող մեր հայրենակիցների ճակարագրով: Սա  
կարևոր խնդիր է, և պետք է լուծվի միջպետական  
մակարդակով:

*Մամվել Կարապետյան*  
RAA. Երևանի գրասենյակ, «Մոլորակ»,  
13 մայիս, 1997, № 77 (195), էջ 5

№ 86

Ես՝ Միխայիլ Մանուկովս ճնվել եմ Սուրամ ա-  
վանում: Մայրս՝ Եվգենիա Մանուկովան հավա-  
րացյալ կին էր: Երբ դարձա 7 րարեկան, մայրս ա-  
մեն կիրակի րանում էր րեղի հայոց «Գրիգոր Լու-  
սավորիչ» եկեղեցի:

Ես մասնագիտությամբ ինժեներ եմ: Որոշ ժա-  
մանակ մասնակցեցի նշված եկեղեցու շինարարա-  
կան աշխարանքների ընթացքին (դա 1983-84  
թվերին էր) մասնավորապես կրուրի թիթեղա-  
պարմանը:

Յավոք, այսօր փոխեցին եկեղեցու հայկական  
անվանումը:

Ես, որպես սուրամցի, հուզվում եմ, որ պա-  
րահեց այդ անհասկանալին:

*Մ. Մանուկով*  
20.02.97

**ՆԱՍՇԻՐԳՈՐԱ**

(րեղ XXXV էջի լուսանկարները)  
№ 87

**ՎՏՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՎՐԱՅԱԿԱՆԱՅՈՒՄԸ**

Թիֆլիսից ոչ հեղու, Մցխեթի շրջանում  
գրնվող Նախշիրգորա գյուղի եկեղեցին, պարզ-  
վում է, միայն վերջերս է կորոզման պարովակով  
վրացականացվել և այդ ընթացքում ոչնչացվել են  
հայոց եկեղեցիներին բնորոշ մկրտարանի ավագա-  
նը, քանդել ու հողին են հավասարեղել բարձր բե-  
մը, իսկ հարավային մուրքի հայերեն շինարարա-  
կան արճանագրությունը ոչնչացնելով՝ րեղում ա-  
գուցել են բոլորովին կոր մի արճանագրություն  
(բնականաբար միայն վրացերենով):

Այժմ, փոքր-ինչ՝ Նախշիրգորայում հասարակ-ված հայերի և հիշյալ եկեղեցու մասին:

Տեղում փոքրաթիվ հայերի հասարակման արույզ թվականը հայրենի չէ, բայց ըստ ամենայնի, դա եղել է 18-րդ դարի ընթացքում: Վիճակագրական այնպիսի աղբյուրներ, ուր մասնավորապես ցույց է տրված գյուղի հայ բնակչության թվաքանակը, ավելի հաճախակի հանդիպում են 1840-ականներին: Այսպես, օրինակ՝ 1849-ին գյուղում բնակվում էին 6 ընտանիք հայեր (76 շունչ): 1857-ին նրանց թիվը 98 շունչ էր, 1900-ին՝ 101, 1908-ին՝ 135 (14 ընտանիք), իսկ 1912-ին՝ 206 շունչ:



Նամանայն եկեղեցու հարավային մուրքի բա-րավորին 8 րոտով փորագրված և 1982-83 թթ. ոչն-չացված արձանագրության այն կառուցվել էր 1835 թ. և օձվել Սր. Ասրվածածնի անվամբ: Իր ժամա-նակին (1980 թ.) կարարված մի լուսանկարից վեր-ծանված արձանագրության բովանդակությունը հետևյալն է:

ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՆՆՋՄԱՆ Ս(ՈՒՐ)Բ  
Ա(ՍՏՈՒԿ)ԾԱԾՆԻ ԿԱՌՈՒՅԱԲ Ի ԿՆԵԱԶ  
ՎԱՍԻԼ, ԴԱԲԻԹ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐԾ  
ԲԵՆԲՈՒՐԵԱՆՅԷ, Ի ՅԻՇԱՏԱԿ  
ՇՆՈՂԱՅ ԻՐԻԲԱՆՅ Ն(Ա)ՆԳՈՒՅԵ(Ա)Լ  
ՊՈՒԿՈՎՆԻԿ ՅՈՎԱԵՓԱՅ ՄԻ-  
ՆԻՇԿԱԲԱՇԷՈՅ ԵՒ ԱՄՈՒՄՆՈՅ  
ՆՈՐԻՆ ՄԱՐԻԱՄԱՅ, Ի 1835 ԱՄԻ:

Մինչև խորհրդային կարգերի հասարակումը Սր. Ասրվածածնիը գործել է իբրև ծխական եկեղե-ցի Նախշիրգորայի հայ ծխականների համար, իսկ այնուհետև մնացել է անխնամ ու անայի: 1982 թ. վրացական իշխանությունները ձեռնամուխ եղան եկեղեցու վերանորոգման գործին: Աշխարհաբնե-րը գլխավորեց հայր Վասիլ Մթալաշվիլին: Հոգևո-րական փարաջայի ներքո ծափված հենց այս վան-դալի գլխավորությամբ ոչնչացվեց եկեղեցու հայե-րեն շինարարական արձանագրությունը: Միաժա-մանակ վրացերենով փորագրվեց նոր վիմագիր և ազուցվեց ճիշտ այն տեղում, ուր առաջ 1835 թվա-կյիբ հայերեն արձանագրությունն էր:

Թարգմանություն վրացերենից՝ «Նախշիրգո-րայի Ասրվածածնի եկեղեցին կառուցվել է 12-րդ դարում սրբաբաշտ քարից, վերանորոգվել է 1835 թվին՝ աղյուսով: 1981- 83 թվերին եկեղեցին վերա-կանգնվել է նույն գյուղի բնակիչների ջանքերով»:

Թե ինչ կարևոր փվյալներ են լուրջան մարն-վել, ու թե ինչ է կեղծվել այդ վիմագրում, ակնհայտ է ու որևէ մեկնաբանության կարիք չունի:

Այն, որ Նեջման Սր. Ասրվածածինը, Բե-րույան րոհմի միջոցներով կառուցված լինելուց գալը, հերքագայում էլ եղել է նույն ազնվական րոհմի հոգածության ներքո, երևում է 1878 թ. հետևյալ հաղորդումից. «...Տփղիսաբնակ իշխանու-հի Վառվարէ Թարխանեան Բեքութեանցն ի յիշա-րակ իր ընծայեամ իրեանցակառոյց Նախշիրգո-րոյ սուրբ Ասրուածածնայ եկեղեցոյն Հայոց մի ոս-կեգօծ արծաթապար Անտարան...» («Արարար», 1878, էջ 357):

Նախշիրգորայում էր գրնվում Վ. Թ. Բեքրույ-յանի կաթնասնասնապահական համալիրը: Դրա բարձրորակ կաթնամթերքը իր ժամանակին հայր-նի էր ողջ Թիֆլիսում ("Новое обозрение", 1902, թիվ 6249):

Անա այս է իրականությունը: Մա է Նախշիր-գորայի Հայոց եկեղեցու ճակարագիրը: Եվ ահա, թե ինչ եկեղեցի է որմնակարագարողը նկարչուհի Դալի Անթիմեն, որը օտարվեց ու համարեց վերջին րարիների ընթացքում Վրաստանի Հանրապե-րության ողջ րարածքով մեկ վրացականացվող հայոց եկեղեցիների շարքը:

Մամվել Կարապետյան  
«Հայոց Աշխարհ», № 60, շաբաթ,  
6 սեպտեմբեր, 1997

**ԼԻՍ**

(տես XXXV էջի լուսանկարները)  
№88

**ԳԱՐԴՄԱՆԱԿԱՅԵՐԻ ՍՊԻՏԱԿ ԶԱՐԴ-ԼԻՍՈՒՄ**

Լիս գյուղը գրնվում է Վրաստանի հանրապե-րության Սցխեթի շրջանում, Թբիլիսիից հագիվ 7-8 կմ արևմուտք: Գյուղը հին պատմություն ունի, և դրա վկայությունն է պահպանված 800-ամյա եկե-ղեցին, սակայն XIX դարի սկզբներին, երբ այնտեղ հասարակվել են բրազրեցի և ոսկանապարցի 5-6 ընտանիք հայ գաղթականներ, Լիսը միանգամայն անմարդաբնակ էր: Գյուղատեղն ու հարակից հո-ղերը պարկանում էին վրաց թավաղ Թարխանու-վին, որին և հայ գյուղացիները րասանորդ վճարե-լու պայմանով հասարակվում են գյուղում: Ամբողջ XIX դարում և XX դարի սկզբներին Լիսի բնակ-չությունը կամաց-կամաց աճել է, բայց միաժամա-նակ մնացել որպես գուր հայաբնակ գյուղ: Օրի-նակ՝ 1885-ին համագյուղացիների թիվը կազմել էր 21 ընտանիք. «... 21 րուն անխառն ընդ վիրս բուն հայկական բնակչովք իրովք գաղթեցելովք ի սահ-մանէն Գանձակայ ի գեղէն Գանձակայ ի գեղէն Բրաջոր, Ոսկանապար կոչեցեալ...»:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Լիսում հաս-րարված հայերը գրնվում էին գուր վրացական միջավայրում և մինչև այդ թվականը դեռևս երբևէ չէին ունեցել ոչ ազգային եկեղեցի և ոչ էլ դպրոց, այնուամենայնիվ կարողացել էին անմոռաց պահել մայրենի լեզուն. «... բնակիչները բոլորը հայախոս



Ղարաբաղի վիճակի գանազան գիւղերի գաղթականներ են և չնայած նոցա նախնեաց բնաբնոր ջերմնառնդութեանը դէպի եկեղեցին և կրօնը, իրանք շրջակայ հայաբնակ գիւղերով եկեղեցի չունենալով և գուրկ մնացած ամենայն հոգեկան միխթարութիւններէից շարերը մինչև անգամ մոռացել էին երեսը տեսնագրել...»<sup>4</sup> 1889 թ. մի վկայութեամբ լիւցիցի հայերը փրապետարան էին մայրենի լեզվին. «... բաղկացած է 116 հոգի հայախոս հայերից, այսբան ժամանակ գրկուած է եղել թէ՛ եկեղեցուց և թէ՛ քահանայից»<sup>5</sup> 1896-ին Լիս գյուղի մասին ականաբար գրել է. «Населено это селение исключительно армяно григорианами, которые когда-то переселились сюда из Шушинского уезда...»<sup>6</sup>

Ժամանակի հետ եկեղեցի ունենալու խնդիրն ավելի յուրջ կերպարանք առավ. «В 1886 году группа лиц, видя, что крестьяне-армяне, живущие в селении Лиси, за неимением церкви, переносят сотни мытарств приезжая то в Тифлис, то в другие соседние села для совершения церковных треб, порешили собрать деньги и выстроить церковь...»<sup>7</sup>

Առանձին բարեգործ անհատներ եկեղեցին կառուցելու համար 100 սամենից ավելի հողամաս նվիրեցին,<sup>8</sup> նախագիծը ձրիարար պապրասարեց ճարտարապետ Ն. Գրիգորյանցը,<sup>9</sup> իսկ Թ-իֆլիսի Նիկոլանսկի ուսումնարանի տնտես Պողոս Բաթանյանի հայրարարութեամբ և հորդորներով իրականացվեց հանգանակություն շինարարության

**Գարդմանահայերի ստիսակ ջարդը Լիսում**

Մեր քաղաքի Լիս գիւղում, նախկին թոթոթայի վայրում, 1914-1915 թթ. ժողովրդիկ զորքերի կողմից կատարվեց հարձակում և ստիսակ ջարդը, որի արդյունքում զոհվեցին մեծ թվով անմեղ անհատներ։

Մահացածների անունները հետևյալն են։

1. Բաթանյան Գրիգոր	2. Բաթանյան Գրիգոր	3. Բաթանյան Գրիգոր	4. Բաթանյան Գրիգոր
5. Բաթանյան Գրիգոր	6. Բաթանյան Գրիգոր	7. Բաթանյան Գրիգոր	8. Բաթանյան Գրիգոր
9. Բաթանյան Գրիգոր	10. Բաթանյան Գրիգոր	11. Բաթանյան Գրիգոր	12. Բաթանյան Գրիգոր
13. Բաթանյան Գրիգոր	14. Բաթանյան Գրիգոր	15. Բաթանյան Գրիգոր	16. Բաթանյան Գրիգոր
17. Բաթանյան Գրիգոր	18. Բաթանյան Գրիգոր	19. Բաթանյան Գրիգոր	20. Բաթանյան Գրիգոր

Մահացածների անունները հետևյալն են։

Մահացածների անունները հետևյալն են։

ժախտերը ծածկելու նպատակով։ Շինարարությունը սկսվեց, բայց դրամի պակասի պատճառով չամբողջացավ. «... եկեղեցու պարերը արդեն կառուցված են. բայց ծածկի համար կարևորություն կայ օժանդակութեան...»<sup>11</sup> Դրամական հանգանակությունները կազմակերպվեցին ոչ միայն Թ-իֆլիսում, այլև Բաքվում<sup>12</sup> և այդուհանդերձ դեռևս 1896 թ. եկեղեցու կառույցը թերավարք էր։ Հայրենի է նաև, որ օրինակ 1914-ին գյուղն ուներ 40 փուն բնակիչ ու եկեղեցի, բայց չունեի քահանա և դպրոց։<sup>13</sup> Միայն 1915-ին հոգևոր կոչման մեջ ընդունելով հովհաննես համբարյանին, նրան հոգևոր պաշտոնակատար էին կարգել Լիս և հարակից գյուղերի վրա։<sup>14</sup>

Անցան փարիներ, փասնամյակներ։ Եկեղեցին գործեց մինչև 1930 թ.։ 1931-ին փանիքը քանդեցին, բայց պարերն այդպես էլ մնացին։ 1951-ին գյուղացիները դիմեցին շրջկոմ, ակումբ կառուցելու խնդրում օգնության ակնկալիքով, բայց պարզվեց, որ այդ թանկ հաճույք էր և սրիաված եղան եկեղեցու

ցու կիսավեր շենքը նորոգել ու հարմարեցնել՝ ակումբի։ 1989-ին ակումբը փակվեց։ Դա համընկավ Ջ. Գամսախուրդիայի կողմից իրականացվող հայախալած գործողությունների այն շրջանին, երբ ամբողջ Վրաստանով մեկ ծայր էր առել վրացախոս հայերի՝ հայկական ազգանունների բռնի փոփոխման, վրացացման գործընթացը։

Մասնավորապես Լիս գյուղում, Առաքելյանները բռնությամբ դարձան Մախինաշվիլի, Մեհարբյանները՝ Մերաբիշվիլի, Օգանեզովները՝ Գիորգանե և Կախինաշվիլի, Ներսեսովները՝ Գաբաշվիլի և Ջեգաձե։<sup>15</sup>

Ինչ վերաբերում է Լիսի հայոց ծխական եկեղեցուն, ապա այն իր ծախսով վերանորոգեց Կախինաշվիլիների ընտանիքը (նախկին Օգանեզով-հովհաննիսյան), որն էլ վրաց եկեղեցու ծեսով օծվեց 1996 թ. օգոստոսի 28-ին հողի փակ թողնելով հարություն հարությունյանի հայագիր փաստաթուղթը։

Ահա սա փաստի ցավալի վախճան ունեցան իսաբնակ միայնակ ու անօգնական մի բուռ, ծագումով գարդմանցի վրացախոս հայերը։

- ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**
1. Татьяна Квеселава, Одна из многих, "Вестник Тбилиси", 18 сентября, 1991 г., էջ 3:
  2. «Մշակ», 1914, № 157, էջ 3:
  3. ՏՊՊԿԱ, ֆոնդ 53, ցուցակ 1, գործ 3330, թ.6:
  4. «Արձագանք», 1893, № 73, էջ 3:
  5. «Նոր-Ղար», 1889, № 117, էջ 2:
  6. "Черноморский вестник", 1896, № 202:
  7. "Тифлиссский листок", 1896, № 192, էջ 3:
  8. ՏՊՊԿԱ, նշվ. վավերագիրը:
  9. «Արձագանք», 1893, № 73, էջ 3:
  10. «Արձագանք», 1893, № 88, էջ 4:
  11. «Տարագ», 1893, № 28, էջ 450:
  12. «Նոր-Ղար», 1895, № 114: «Արձագանք», 1893, № 29, էջ 1, № 73, էջ 3:
  13. Կար. Ղազարեան. Լիս գիւղը, «Մշակ», 1914, № 157, էջ 3:
  14. «Ղարաբաղ», 1916, մայիս-հունիս, էջ 326:
  15. Նոր ազգանուններ պարտադրելիս՝ վրաց «կնքահայրերը» դիմում էին ամենափարբեր խարդավանքների։ Այսպես, օրինակ՝ Ներսեսովներին՝ Գաբաշվիլի փարբերակը առաջարկելիս համոզել են, թե Գաբաշվիլի ազգանունով հայտնի կալվածատեր է եղել և «դեռ պարծանք պիտի համարեի ընդունել այդ ազգանունը»:

Մասնիկ Կարապետյանի «Գարդմանք» հայրենագիրական ամսագրի, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1996, № 3, էջ 7, 16:

**ԳՈՐԻ**  
(տես XXXVI էջի լուսանկարները)  
**№ 89**

По сведениям моей мамы Анны Артемовны и ее сестры Ашхен Артемовны Погосьяновых в г. Гори были следующие армянские церкви: Ваңк (Большой и малый), Квирацховели (Фомино Воскресение), Сурб

Амбарцман екегеци (Амаглеба), Сурб Ге-  
ворк, Сурб Степанос и Норашен (Ахали  
Сакдари).

К сожалению, вышеуказанные памят-  
ники были разрушены землетрясением  
1920 года (полностью или частично), кроме  
Норашена, который был взорван в 30-ые  
годы. Очевидцем этого разрушения яв-  
ляюсь я сама: будучи ученицей IV кл. III  
школы, ежедневно идя в школу проходила  
мимо этой церкви.

*Նա և՛ սալ շրջը մոլ յոսրոյն Լաւոյսի շրջը  
Ղեկն, զո՛ր և՛ ղէ քերսւղենի աւան, և՛  
շեղծ զարկիւն քուլտուրի, Գործի և՛ քրո-  
սեցիւնի և՛ Գրիցի (նո յեւտելոյս աւանի  
կոյն Կոթորիկի Լաւոյսի Արաբի)*

*Լորոզեւա Լոյսի Կոստիֆոնա Ղ. Բ. 1922  
Զաւ. ղեղոց Գրիցի, քեր. քենսիոն  
քերսւղենի  
3. III. 1998 թ.*

Ванкская церковь была расположена  
напротив католической церкви, в садике за  
нашим домом (ул. Б. Джугашвили 3-5 Малая  
из них была расположена ближе к кре-  
пости, где были погребены священнослужи-  
тели (надгробные камни сохранились до  
сих пор). Около этой церкви был дом свя-  
щенника Тер-Егише.

По моему мнению церкви эти должны  
были называться "Ковлад Цминда", а не  
Квели-Цминда, т. к. они были построены в  
честь Пресвятой Матери Божьей. Во дворе  
этих церквей была "похоронена" моя "ру-  
башка", в которой я родилась. Таким обра-  
зом посвятила себя служению Матери  
Божьей.

Престол этой церкви бывал в день Ус-  
пения Богородицы.

В ансамбль Ванкских церквей входила  
и армянская школа (семилетка), существо-  
вавшая на пожертвования состоятельных  
армян.

Церковь св. Георгия - "Горис. Джврис  
ниши" стояла на территории Горийской  
крепости, во дворе Андрониковых, развали-  
ны которой сохранились по сей день.

Церковь Сурб Амбарцман была распо-  
ложена на поляне около нового здания ар-  
мянской школы, ныне не существующей.

Сурб Степанос стоял во дворе одного  
армянского имения, напротив православной  
церкви "Окона" (в честь Богородицы).

Норашен или Ахали Сакдари стояла  
под крепостью недалеко от Сурб Степанос,  
так же напротив православной церкви  
"Окона", расположенной в садике, где по-  
том был открыт музей легендарному Камо.  
Ныне музея нет.

Что касается церкви св. Воскресения,  
она была расположена в пригороде "Гарет-  
Убани" недалеко от крепости, по дороге к  
Цхинвалу, на берегу речки "Пшани", около  
мельницы Сухитовых (ныне Сухиташвили).

Потеряли церкви, ну Бог с ними... но  
все равно не вычеркнуть из истории то, что  
сделали армяне для Грузии, начиная с Мес-  
ропа Маштоца, полководцев и т. д. Доба-  
вим, что и сам город был построен Давидом  
Строителем, для им же переселенных ар-  
мян, в целях развития культуры, торговли и  
просвещения в Грузии (по свидетельству  
армянского историка Матеоса Урхасеци).

Торозова Люся Иосифовна, г. р. 1922

Засл. геолог Грузии, перс. пенсионер  
республиканского значения  
3/III 1998 г.

## ԿԱԹՈՂԻԿԵ ՍՔ. ԳԵՎՈՐԳ №90

### ՆԵՐՈՒՆ ՆԱՍՏԿ ՍՔ. ԳԵՎՈՐԳ ԵՎԵՂԵՅՈՒՆ

Վրաստանի մայրաքաղաքում հայոց ե-  
կեղեցիների վրացականացման աշխարհաբ-  
նեքը բուն կերպով շարունակվում են: Խո-  
րիև ցավով պիտի արձանագրենք, որ Նախա-  
րանում քրիստոնեության ընդունման 1700-  
ամյակը փոխառաջ համայնքը, ամենայն  
հավանականությամբ, կդիմավորի առանց  
ազգային սեփական եկեղեցու գոյության, հա-  
կատակ որ՝ դարասկզբին 30-ից ավելի հայոց ե-  
կեղեցի ունեցող Թիֆլիսում տակավին վեր-  
ջերս էլ (այն է՝ մինչև 1988թ.) դեռևս կանգուն  
էին 16 եկեղեցի:

Ձևափոխությունների ճանապարհով (վերա-  
նորոգման անվան փակ) արդեն յուրացված եկեղե-  
ցիներն՝ Սք. Բերթեհեմ, Սք. Ասրվածածին (ճու-  
ղորթը թաղամասում), Սք. Սյրեփանոս Զարափի,  
Սք. Գևորգ եկեղեցիներին (Մոլոկանում), Հորաբաշի  
Սք. Գևորգ և Շամբորեցոց Սք. Ասրվածածին եկե-  
ղեցիներին (Նավաբարում) վերջերս միացավ նաև  
Նորաշենի Սք. Ասրվածածինը: Թվարկված բոլոր  
եկեղեցիներում հայերեն վիճակի բոլոր արձանագ-  
րությունները, մկրտարանների ավագանիները, խաչ-  
կայներն ու բարձր բեմերը, զանգակապներն ու եկե-  
ղեցիները հայկականությունը ապացուցող մնացած  
մանրամասներն ավերելուց հետո, «վերանորոգո-  
ների» ձեռքերը հասան նաև Նորաշենի Սք. Ասր-  
վածածին: Այսպես էլ հայ մշակույթի ու պարմութ-  
յան հիշարկները անհերացնող ձեռքերը շար-  
քան քանդեցին (վրաց Տարիել քահանայի գլխավո-  
րությամբ), չխնայեցին նաև մեծարժեք որմնակար-  
ներն ու շինարարության մասին պարմող արձա-  
նագրություններով խաչքարերը, որոնք բոլորն էլ  
անդարձ կորստյան մարմնեցին և ահա հող է նա-  
խապարարաստվում հերթական, նաև գործող՝ Լ-  
պիսկոպոսանիստ Սք. Գևորգ եկեղեցու նույնա-  
կերպ «վերանորոգման»-ը: Բանն այն է, որ վերևում

### Շերքը հասավ Սր. Գևորգ եկեղեցուն

Վրաստանի մայրաքաղաքում հայոց եկեղեցիների վերականգնման ուղևորությունը բոլոր հնդկական շրջանակներում է: Ինչպես շատերը հայտնաբերեցին, որ Հայաստանում բոլորովին բացակայում էր հնդկական շրջանակների կողմից հայոց եկեղեցիների վերականգնման համար անհրաժեշտ ֆինանսական աջակցություն: Բայց հայտնաբերվեցին հայտնաբերվեցին հնդկական շրջանակներում հայոց եկեղեցիների վերականգնման համար անհրաժեշտ ֆինանսական աջակցություն:



Սր. Գևորգ եկեղեցու վերականգնման համար հնդկական շրջանակների կողմից հայոց եկեղեցիների վերականգնման համար անհրաժեշտ ֆինանսական աջակցություն:

հիշված յուրաքանչյուր եկեղեցու վրացականացման աշխատանքները սկսելուց առաջ, նախ վրաց մամուլում հայտնվում էին նյութեր, ուր փորձ էր արվում ապացուցել, թե Կոստանտնուպոլիսի սկզբնական վրացական էր եղել, իսկ հայերը վրացիներից միայն գնել կամ, մի այլ կերպ ձեռք գցելով, փրկացել էին: Եվ ահա այս փարի, բոլորովին վերջերս, հիմնահատակ ավերելով Ջորաբաշի Սր. Գևորգ եկեղեցին Հավլաբարում և ձևափոխություններով վրացականացնելով Նորաշենի Սր. Աստվածածինը վրաց հոգևորականությունը հուշարձանների պահպանության գլխավոր վարչությանն այս համաձայնությունը արդեն ծանոթ սցենարով միտք ունի փրկանակ նաև Վրաստանում հայոց եկեղեցու թեմական կենտրոն, առաջնորդանիստ Բերդի Սր. Գևորգ եկեղեցուն: Այո, ոմն Թամազ Թիբալա «Կավկասիոնի» օրաթերթում (26.08.1995) հայտնում է բազմիցս ծեծված ու ծանոթ այն կեղծ միտքը (որպիսիք փրկագրվել են բոլոր արդեն վրացականացված հայոց եկեղեցիներից յուրաքանչյուրի համար), թե «Կալուստրանիում Վախթանգ Գորգասալի հրապարակին կից փեղադրված գմբեթավոր եկեղեցիների շարքին, որին ուշ շրջանում հայոց համայնքը փրկացավ...»:

Դե ինչ, չեն հասցրել սպիանալ Նորաշենի նկարումնր գործադրված արարքի հեղինակներով փոխհասանելիությանը հասցված վերբերը, երբ արդեն նոր՝ այս անգամ գործող հայոց եկեղեցին յուրացնելու ցանկություն է դրսևորվում:

Ի դեպ, փարոքինակ է, թե ի՞նչ «ուշ շրջանի» մասին է բարբաջում Թիբալան, երբ մարտնակիր աղբյուրներից և վիճակիր արձանագրություններից հայտնի է եկեղեցու հայ իշխանների կողմից 1251թ. հիմնադրված լինելու պատմությունը:

Յուրաքանչյուր նմանօրինակ հողվածին հեղինակ են Կոստանտնուպոլիսի «վերանորոգման»-յուրացման աշխատանքները: Հուսանք, որ հայերս կկարողանանք օտարումից գերծ պահել գոնե այս եկեղեցին:

ԲԵՐԴԱՂՇԻ  
«Նայթ», 196(523), 19.10.1995

№91

### ՍՐ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՂԵՆԱՆՊՈՒՐՑ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐԻ ԱԿՍՄԱ ՆԱՆԳՐՎԱՆ

Վերջին 8-9 փարիներին համայն Վրաստանում մեկ ծայր առած հայ մշակույթի բազմաբնույթ հուշարձանների համապարած ու նպաստակալին ոչնչացումը հանգեցրել է ոչ միայն համաշխարհա-

յին քաղաքակրթության գանձարանում իրենց ուրույն արդյուն ունեցած հայ մշակույթի հուշարձանների մի նշանակալից մասի անդարձ կորստյան, այլև խորապես ընկճել է անգործության գագաճումը



### ՍՐ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՂԵՆԱՆՊՈՒՐՑ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐԻ ԱԿՍՄԱ ՆԱՆԳՐՎԱՆ

Սր. Գևորգ եկեղեցու վերականգնման համար հնդկական շրջանակների կողմից հայոց եկեղեցիների վերականգնման համար անհրաժեշտ ֆինանսական աջակցություն:

համակված փեղի հայ համայնքին: Առօրյա ու համապարած վանդալիզմի շարք ականապեսներ բավարարվում են ստակ ողբարով, որոշներն արդեն, կարծես, հաշտվել են իրենց պարարդված ճակատագրի հետ, բայց ոմնք էլ, այնուամենայնիվ, փորձում են վանդալների ձեռքից ինչ-որ բան փրկել:

Այդպիսիներն իրենց խղճի թելադրանքով, սեփական կարողությանն ապավինած հերևում են կործանվող կամ յուրացվող եկեղեցիներին և ավերակույտից կամ «չինաղբի» միջից դուրս բերում արձանագիր քարեր, խաչքարեր, մկրտարանի ավազաններ, գմբեթներից ու գանգակարանից պոկված մեքսաղյա խաչեր և այլն ու փոխադրում հայոց մասունքների համար վրաց հողի վրա դեռևս ապահով վայր համարվող Մեդալի Սր. Գևորգ գործող եկեղեցու (առաջնորդանիստ) բակը:

Վերջին մի քանի փարիների ընթացքում այդ եկեղեցու շրջապատը համարվել է Թբիլիսիում և մերձակա գյուղերում ավերված կամ վրացականացված մի շարք հայոց եկեղեցիներին պարկանած մեծաթիվ բեկորներով, այդ թվում Վերա թաղամասի Սր. Խաչ եկեղեցու (այժմ օծված վրաց ծեսով՝ Սր. Պանարեյմոնի անվամբ) մկրտարանի ավազանը, Նարիդալա ամրոցի ավերակ եկեղեցու պեղումներից գտնված արձանագիր խաչքարը, պարկերաբանդակ և արձանագիր մի շարք բեկորներ՝ փոխադրված Հավլաբարի կենտրոնում 1989 թ. ապրիլի 13-ին պայթեցված Շամբրեցոց Սր. Աստվածածին եկեղեցուց, մի շարք արձանագրություններ, մարմարյա խաչկալի բեկորներ և մկրտարանի ավազան Կուսանաց Սր. Սյրեփանոս եկեղեցուց (վրացականացված 1989-91 թթ.), մեկ այլ մկրտարանի ավազան Թիբալի մեքսաղյա խաչից: Բայց ինչպիսիք շրջափակ մեքսաղյա կրճար գուրի Օրյա

Յավոք, այն, ինչ փրկվում է վերջնակորստից Սր. Գևորգի բակը հասցնելով՝ միայն մի չնչին մասն է ամեն ժամ ոչնչացվող հայ մշակույթի նմուշների, իսկ Սր. Գևորգի պարերի փակ ապաստան գրկող մշակութային արժեքների թիվը համարվում է օրրստորե և, որն արդեն սկսել է մրախոզել նաև թեմի առաջնորդ-արքեպիսկոպոսին, որը փարոքինակ

կերպով ավելի ու ավելի է դժկամում հանգրվանի թույլություններն արդյունաբերության և առևտրի (փոխանակ խրախուսելու և աջակցելու այն սրբա-  
ցավ անհատներին, որոնք, փրկությունը գտնելու դրա-  
նում արհեստավոր, մեծ դժվարություններով եկեղեցու  
բակ են հասցնում ճարտարապետական բեկորներն ու  
պարսպանության թանկագին հիշարարները):

*Մամվել Կարապետյան*  
«Նայոց աշխարհ», №128, էջ 8,  
12 դեկտեմբերի, 1997

## ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ №92

ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵԼԱԿԵՐՈՂ

### ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԾԱԿԱՏԱԳԻՐԸ

Թիֆլիսի Նավթար հայաբնակ թաղամասի վերջում, որտեղից սկսվում է այսպես կոչված «Շա-  
վտսիլի» թաղամասը, իր շքեղությամբ վեր էր խո-  
յանում և աչք գարնում հայոց Սուրբ Գրիգոր Լուսա-  
վորիչ եկեղեցին: Բնի կողմից էլ, բարափի վերջա-  
վորության եզրին համահնչյուն ակորդ էր կազմում  
և եկեղեցիների մի ամբողջ երրորդություն: Բարա-  
փի սկզբում «Մեդեիսի» ուղղափառ եկեղեցին էր,  
մեջքերդում «Կարմիր Ավետարան» էր (կամ Շամ-  
խորեցին), որը իր կազմվածքով և ճարտարապե-  
տական խրոխտությամբ երևում էր քաղաքի բոլոր  
կողմերից ինչպես փարոս:

Տեղեկություն. Գրիգոր Լուսավորիչը «նահա-  
պակվեց» սրբափայլան բռնությունների ահավոր  
փորձերին, իսկ Կարմիր Ավետարանը 1989 թվին,  
երբ սկսվեց ազատության արհեստով «ոգեշնչված»  
խռովությունները և արվեց այն, ինչ պետք է լինե՛ր  
պայթեցրին...

## ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԾԱԿԱՏԱԳԻՐԸ

### Վրացական գործելակեր

Թիֆլիսի Նավթար հայաբնակ թա-  
ղամասի վերջում, որտեղից սկսվում է  
այսպես կոչված «Շավտսիլի» թա-  
ղամասը, իր շքեղությամբ վեր էր խո-  
յանում և աչք գարնում հայոց Սուրբ  
Գրիգոր Լուսավորիչ» եկեղեցին: Բնի  
կողմից էլ, բարափի վերջավորության  
եզրին համահնչյուն ակորդ էր կազմում

և եկեղեցիների մի ամբողջ երրորդ-  
ություն: (Թարափի սկզբում «Մեդեիսի»  
ուղղափառ եկեղեցին էր, մեջքերդում  
«Կարմիր Ավետարան» էր (կամ Շամխո-  
րեցին), որը իր կազմվածքով և ճարտա-  
րարական խրոխտությամբ երևում  
էր քաղաքի բոլոր կողմերից, ինչպես  
Փարոս):

Տեղեկություն. «Գրիգոր Լուսավորիչը»  
նահատակվեց սրբափայլան բռնությու-  
նների ահավոր փորձերին, իսկ Կար-  
միր Ավետարանը 1989 թվին, երբ սկս-  
վեց ազատության արհեստով «ոգեշնչված»  
խռովությունները և արվեց այն, ինչ պե-  
տք է լինե՛ր պայթեցրին...

ցու բախում:  
Եկեղեցին ծառայում էր թաղամա-  
սի կողմերից ինչպես փարոս:

Մի կողմից մտածում ես, թե ինչու՞ ...

Չէ՞ որ մենք այսպես ասած դարավոր եղբայր-  
ներ ենք: Մյուս կողմից էլ ասում ես. Տո, լավ էր  
քանդեին ժամանակին բոլոր հայոց եկեղեցիները,  
բան թե հիմա մեր աչքի առաջ լկրիաբար փրիս-  
նային և հայրաքարերին ուղիղտով և հեռուսարապե-  
տությամբ, իբր վրացիները կառուցել են հայերի հա-  
մար, և քանի որ մեր հողի վրա է կառույցը, ուրեմն և  
մերն է: Առանց ամոթի ճարտարապետ Թեոֆիլ  
Կվիրկելիան իր մի շարք գործյակներում գրում է.  
«Մենք մի քանի եկեղեցի նվիրեցինք կամ վաճառե-  
ցինք Թիֆլիսի հայ համայնքին»:

Ինչպիսի՞ սրբաբաց և ձեռքը բաց ազգ էր եղել:  
Ուր՞ էիք դուք այն ժամանակ, երբ Թիֆլիսը  
միշտ էլ հայերի ձեռքն էր եղել: Շարք հեղափոխի է  
ինչու՞ էիք ուրիշների (հայերի) համար կառուցում,  
Ձեզ համար կառուցեիք, Ձեզ համար, անբաններ:

Նիշում եմ Գրիգոր Լուսավորիչը, արամվայր  
հենց առջևով էր անցնում և ինչպես վերը հիշեցի,  
«Շավտսիլի» թաղում էր ապրում մայրիկիս փա-  
րը Մարթան: Շուր-շուր էինք գնում նրանց փուն,  
որովհետև նախ սեփական էր և ապա ուներ այգի՝  
պղղարու ծառերով:

Նիշում եմ, որ Մարթա փարս ասում էր. «Վա՛յ  
քա, զանգը փվեց, ես պիտի գնամ Գրիգոր Լուսա-  
վորիչ ժամ համբուրելու և մոմ վառելու»: Մինչև հի-  
մա այն խեղճ զանգակների ձայնը ականջներումս  
է, չնայած անցել է ավելի քան 60 փարի: Նիշում եմ  
այն էլ, թե ինչպես գալիս էին սայրերով վրացախոս  
հայերը Կախեթից և այլ վայրերից, քանի որ խոս-  
տացած ունեին, իսկ գիշերն էլ մնում էին եկեղեցու  
բակում:

Եկեղեցին ծառայում էր թաղամասի «Դուա-  
բարի», «Շուն թաղի» և «Կույրերի դպրոցի»  
շրջակայքի հայության համար:

«Գրիգոր Լուսավորիչ»-ը հիմնովին քանդեցին  
Թիֆլիսի մի շարք հայկական հուշարձանների հեպ-  
միասին այն դաժան փորձերին: Բակի գերեզմա-  
նաքարերը ներվեցին Բուռը, այդ թվում նաև վա-  
ճառական Բարսեղ (Վասիլ) Բարխուդարյանի շիր-  
մաքարը, որն էլ կառուցել ու ավարտին էր հասցրել  
եկեղեցու շինությունը: Պարիսպը բոլորովին վերա-  
փոխվեց. չի համապարասխանում հնից մնացա-  
ծին:

Ի՞նչ անենք, երևի մեր հայերիս ճակատագիրն  
է այդպես, մտաբեր քրիստոնեական «եղբայր»  
հանրապետությունում: Շարք բանի ենք դիմացել և  
դիմանում ենք, որովհետև ունենք մեծ համբերու-  
թյուն: Չարմանում ենք մի փաստի առջև, որ մեր դա-  
բավոր թշնամու՝ Թուրքիայի Սրամբուլ քաղաքում  
կան և գործում են բոլոր եկեղեցիները:

Իսկ այսպե՛ր...

Կարծես բախարի բերմունք էր՝ 3 փարի սրանից  
առաջ փորել էին և նոր ճանապարհ էին շինում դե-  
պի «Գոգիլո» կոչված բաղնիքը և ի՞նչ երևում էր  
«Գրիգոր Լուսավորիչի» հիմքը: Շարքայեցի ինձ  
շարք մտք յուսանկարից Ռաֆայել Նակոբյանի մտք  
ու խնդրեցի շրապ յուսանկարել արեսաձա: Նա  
չնեղեց և կարարեց խնդիրքս. ահա և հեղբու:

Գ.Ա.Ո

№93

Ես Ասյա Արշակի Միրզոյանս ծնվել եմ Թիֆ-  
լիս քաղաքում 1910 թ. հունվարի 1-ին Նավթար-  
բում (Շան թաղում): Մեր տնից ոչ հեռու կանգնած  
էր Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: Այդ եկեղեցում  
միշտ լիքն էր ժողովուրդ: Բակում կային գերեզմա-  
նաքարեր, որոնցից մեկը Արշակինն էր, որպես բա-  
հանայի մեծը հայր: Արշակը ապրում էր դիմացի  
փանը, որը իր սեփականն էր: Եկեղեցին շարք  
փայլավորիչ էր իրեն զարդարանքով: Եկեղեցու բա-  
կում կար հոգևորականների փուն: Նախքան քան-  
դելը, միջից դուրս բերեցին, ու սկսեցին քանդել:

*Այս կետը կարող է հասկանալի չլինել  
կառուցման և կառուցման գործընթացի  
շարժման և շինարարական աշխատանքների  
կատարման և համապատասխանության  
տեսիլի փոխանակման և փոխանակման:*

Մեր բոլորի վրա ժամի քանդելը ազդեց:  
24/6-95թ. Միրզոյան

**№94**

Ես՝ Գասպարյան Աշխեն, ծնվել եմ Շավսուփեի թաղում: Մեզնից ոչ հեռու Զոհի ձորի գլխին կանգնած էր Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին ուսման փարիներին (1940 թվին) եկեղեցին արդեն չէր գործում: Բայց իր ներսում ապարդ դահլիճ էր (ի դեպ, ես էլ այդտեղ մասնակցել եմ բանկերոսի խաղերին), քիչ ուշ շրջանում սկսեցին քանդել այդ եկեղեցին (քանդում էին պայթուցիկներով): Բակի գերեզմանաբարերը ներեցին Զուր: Այդ առթիվ փողի ժողովուրդը ծանր ապրումներ ունեցավ: Այդտեղ ապրողներին բռնեցին Դուրբաբուրի թաղը այսօր փրկում

*Ես փաստացիս թաղում (1940-1945) ժողովրդի հետ  
մասնակցեցի և շինարարական աշխատանքներին  
և փոխանակման գործընթացին (1945-1948) եկեղեցին  
կորցրեց և այժմ փոխանակման գործընթացին  
ապրողները փոխանակում են (փրկում, ես էլ այս  
պեղ ժամանակ չէի եմ փրկվել, այլ փրկվե  
լիք փրկեց ուշ շինարարական աշխատանքներ  
ուշ 1948-1950 (քանդում) և այսպես*

որ կառուցում են քար և բենզինի վաճառման փող:  
Տնարարքիք է ինչպես պերք է վայելեն, որ գրադեցրեցին սուրբ փողը:  
16IV1997թ

**ՇԱՎՍԱՐՅԱՆ Թ. ԳԵՎՈՐԳ**  
**№95**

1960-ական թվերին ես ազար ժամերին հաճախ էի լինում Թիֆլիսի արվարձաններում, հարկապես գրավիչ Շավսարադի Մր. Գևորգ ուխարա-

*Վերջինս հայրսն էր, որ շրջանային  
տեղակայություն էր բերել ևս (Վրացի  
և իրենց հետք բերած քանակը ու ծերով  
հասնեցին ու քարած:*

*Շինարարական աշխատանքներ*

փրկում: Տարակ հիշում եմ եկեղեցու զանգակարան արևմտյան պարի մարմարե սալիկը, գեղե-

ցիկ արձանագրությամբ (գրությունը հուշում էր որ զանգակարանը կառուցել էր վաճառական և հայոց բարեգործական ընկերության անդամ Գ. Բալանդուրյանը 1888 թվին): Յավոք, 1976 թվին, երբ կրկին այցելեցի այդ սրբավայրը արդեն պոկել փարել էին նշված քարը: Ես մի պահ քարացա փրկում, վշտացած և հուզված դիմեցի փողի պահակին: Վերջինս հայրսն էր, որ շրջանային ղեկավարությունից էին եկել սև Վոլգայով և իրենց հետք բերած բանվոր ուժերով հանեցին ու փարան:

Անիթիսանյան Վազգեն  
26.07.97 թ.

**№96**

**ԵՎՍ ՄԻ ՕՏԱՐՎԱԾ ՆԱՅՈՑ ՈՒՒՍՏԵՆԻ**  
**ՇԱՎՍԱՐՅԱՆ Թ. ԳԵՎՈՐԳ**

Ներկայիս Վրաստանի Տանրապետության փարածքում մեծաքանակ հայկական հուշարձանների շարքում այնքան էլ բազմաքանակ չեն հայրսի ուխարափողիները:

Այնպիսի ուխարափողիներ, որոնց հոջակր փարածված էր մինչև իսկ Անդրկովկասի սահմաններից դուրս բնակվող հայերի շրջանում, Վրաստանում հիշարակելի են թերևս միայն 4-ը: Թեև Մր. Գևորգը, Փոքր Բուխիսի Ս. Գևորգը, Կրծանիսի Ծիբանավորը (Մր. Գեղարդավանք) և Շավսարադի Մր. Գևորգը: Ի դեպ, փաստանյայտներ շարունակ այդ ուխարափողիներից սրացված եկամտությունը իր գոյությունն է պահպանել Թիֆլիսի մեծաուսն «Ներսիսյան» դպրոցը:

Թվարկված հայկական բոլոր այս ուխարափողիները, մինչև իսկ բոլշևիկյան կարգերի հաստատման սկզբնական դժուրակ փարիներին ու սրայինյան բարնապետության, օրոք մնացել են իրենց օրինական փրկելի ձևերը և անգամ նորոգվել են, իսկ ահա վերջին փարիներին, սկսած 1989-ից, մեկը մյուսի հետևից բռնագրավվել, նորոգումների անվան ներքո՝ ձևափոխվել ու յուրացվել են վրաց հոզնոր ու պերական իշխանությունների կողմից համարվել իրականացված գործողությունների միջոցով:



Պարբերական մամուլի միջոցով հայ հասարակությունն արդեն փրկոյակ է, թե միայն վերջին փարիներին Թիֆլիսիում և այլուր քանի-քանի հայոց եկեղեցիներ են վրացականացվել: Ինչ վերաբերում է մեծահոջակ հիշյալ 4 ուխարափողիներին, որոնք անխորի կերպով վրացականացվել են վերջին փարիներին, ապա դրանցից մեկի, այն է Թեև-

թի Սր. Գևորգի մասին բոլորովին վերջերս մի ըն-  
յարձակ նյութով արդեն ներկայացրել ենք նրա ա-  
վերման-ձևափոխման գործողությունների մանրա-  
մասները («Առերեսում» ամսաթերթ, թիվ 21), իսկ  
ահա այժմ սույն շարադրանքով կփաստենք իր  
համբավով Թեյլթի Սր. Գևորգին բնավ չզիջող  
Շավնաբադի Սր. Գևորգ ուխտարեղիի վրացակա-  
նացման մանրամասները:

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ. Շավնաբադի Սր. Գ-  
ևորգ ուխտարեղիի գրքովում է ներկայիս Գարդա-  
բանի շրջանում, Կուր գետի հարավային (աջափն-  
յակ) կողմով ձգվող լեռնաճյուղի 798 մ (ծովի մա-  
կերևույթից) բարձրություն ունեցող փոքրիկ գա-  
գաթներից մեկի վրա: Վայրը համահավասար չա-  
փով (2 կմ) հեռու է ինչպես Կուր գետից (ղեպի հա-  
րավ), այնպես էլ Թեյլթ գյուղի համանուն ուխտա-  
րեղիից (ղեպի արևելք): Ի դեպ, չնայած իր ոչ այն-  
քան բարձր դիրքին, այնուամենայնիվ, վերելքը  
զգալի է գետի կողմից: Կուրը վանքասարի ստորո-  
պում հոսում է ընդամենը՝ 370 մ բարձրության վրա:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԿՆՔ: Շավնաբադի Սր.  
Գևորգ եկեղեցին կառուցվել է Բուրթլիկյանց րոհմի  
միջոցներով: 1885 թ. Տեր Նովիանները նորոգել է  
ուխտարեղի սենյակները: 1888 թ. պրն. Բայան-  
դուրյանցը ձեռնամուխ է եղել մինչև 2000 ռ. ծախս-  
ով զանգակարան կառուցելու գործին: 1902 թ.  
թիֆլիսեցիներ Սոֆիա Չիթախյանցն ու իշխանուհի  
Մարիամ Բեգթաբեկյանցն իրենց ծախսով կառու-  
ցել են Շավնաբադի եկեղեցի րանող ճանապարհը:  
1912-13 թթ. նոր րարվա գիշերվա ուժեղ փոթորկից  
վնասված եկեղեցու ծածկն ու ուխտավորների սեն-  
յակները նորոգվել են Միքայել վարդապետ Դավթ-  
յանցի նախաձեռնությամբ: 1926 թ. հուլիսին կառա-  
վարության որոշմամբ եկեղեցին փակվել է, բայց  
շնորհիվ մերձակա քահանա ու միաժամանակ ուխ-  
տարեղիի վանահայր Գևորգ Տեր-Ղազարյանի  
ջանքերի՝ 1927 թ. հոկտեմբերին եկեղեցին վերա-  
բացվել է: 1944-45 թթ. Վրաստանի Նայոց Նոզևոր  
հորհրդի որոշմամբ Շավնաբադի վանքում կա-  
րարվել են վերականգնողական աշխատանքներ:

ՈՒՆՏԱՏԵՂԻԻ ՕՏԱՐՈՒՄԸ: 1989-91 թթ. ըն-  
թացքում վրաց հոգևոր իշխանությունները Շավնա-  
բադի հայոց Սր. Գևորգ ուխտարեղիում, առանց  
Վրաստանի թեմական հայոց առաջնորդին րեղե-  
կացնելու և թույլտվություն սրանալու, իրականաց-  
րին խիստ ինքնաբերական «վերանորոգումներ»: Արդ-  
յունքում՝ հնամենի եկեղեցին գրկվեց հայոց եկեղե-  
ցիներին բնորոշ բոլոր էական հարկանիշներից  
(մկրտարանի քարակերպ ավազանը, խորանի  
բարձր բեմը, պատերում ազուցված խաչքարերն ու  
արձանագրությունները): Քարակերպ սալահատա-  
կը փոխարինվեց հասարակական բաղնիք հիշեց-  
նող մեղրախով (շախմատաձև շարվածքով): Տե-  
ղահան արվեցին ու ոչնչացվեցին նաև ուխտարե-  
ղիի բակի հայագիր շիրմաքարերը: Այդ ամենից հե-  
րո եկեղեցին օձվեց վրաց եկեղեցու ձևով ու այլևս  
սկսեց գործել իբրև վրացական:

*Մամուլել Կարասյեպյան*  
*«Նայոց աշխարհ», № 70*  
*20 սեպտեմբերի, 1997 թ., էջ 8*

Ծնվել են Թեյլիսի քաղաքում (1927թ.) և միշտ  
ապրել են Սուրբ Մարգարի եկեղեցու մոտ: Փոքր հա-  
սակից իմ ծնողներս հաճախում էին Ս. Մարգարի ե-  
կեղեցին, իսկ ես սովորում էի Ս. Մարգարի ծխական  
դպրոցում (եկեղեցու բակում էր գրքովում) և հաճախ  
ես՝ զասարանի աշակերպուհիս, մտնում էի եկեղե-  
ցի, բարձրանում էի պարզգամբը և լսում երգչախմ-  
բին, և րենում էի եկեղեցական պարարագները:

Մի ցավոք օր՝ 1937-38 թթ. րեսա, որ քանդում  
էին եկեղեցին: Շար րհաճ բան էր դա: Ինչպես այ-  
սօր հիշում են, որ քանդելու ժամանակ երկու անձ-  
նավորություն գոհվեցին (վայր ընկան բարձրությու-  
նից), մեկը հայ էր, մյուսը՝ եզեղ: Մարդիկ աղաղա-  
կում էին. «Աստված պարծեց այդ քանդողներին»:

Նախ ասեմ, որ Ս. Մարգարի եկեղեցին շար  
բարձր էր, ներսից՝ շար գեղեցիկ: Ես որպես երեխա  
հաճախ եկեղեցու պարզգամբից նայում էի բեմին և  
հիանում նկարներով:

Եկեղեցին սկսեցին քանդել գմբեթից, համար-  
յա թալան էր, բայց ոչ ոք չէր կարողանում ձայն  
հանել, որովհետև այդ ժամանակ ձայն հանողը  
կորչում էր (եկեղեցու բակի դպրոցը րեղափոխվեց  
Օրթաճալա № 79 րունը, դպրոցի դիրեկտորը  
դարձավ Արևհար Նովսեփյանը):

Եկեղեցու ծխական դպրոցը այսօր գործում է  
որպես կանանց կոնսուլրացիա: Ի պարիվ Ս.  
Մարգարի եկեղեցու՝ անցյալում փողոցը կրում էր  
Սուրբ Մարգարի անունը (սլ. Сурб Саркисская):

Գմբեթները հանելուց հետո զկարողացան եկե-  
ղեցին ամբողջությամբ քանդել և սրիաված մի  
հարկի բարձրությամբ թողեցին և դարձրին բնակե-  
լի շենք, որը և կանգուն է այսօր:

*Ներսիսայն Մանան Սրեփանի*  
*14/III - 95 թ.*

**ՃՈՒՂՈՒՐԵԹԻ ՍՐ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ**  
**ԵԿԵՂԵՅԻ**  
**№98**

*ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՎՈՒՄ ԵՆ, ԹԵ՛*  
*ՅՈՒՐԱՅՎՈՒՄ*

Այս եկեղեցին կառուցել են երևանցիներ Պա-  
պին և Յակոբ Քոչարովները՝ 1807 թ.: 1853 թ.  
նկության պարճառով փակ մնալով՝ մեկ րարի  
անց նորոգումից հետո վերաբացվել է: Խորհրդային  
րարիներին եկեղեցին ճառայել է նախ որպես պա-  
հեստ, ապա՝ ակումբ («Молодеж Грузии»  
5.12.1984):

Սր. Աստվածածին եկեղեցու յուրացման աշ-  
խարանքները սկսվել են դեռ 1980 սկան թթ. կեսե-  
րից: Նախ՝ 1984-ին եկեղեցու բակից դուրս րարվեց  
Գևորգ Միրիմանյանցի արձանագիր շիրմաքարը  
(1857 թ.), ապա՝ 1989-ից սկսված եկեղեցու, իբր վե-  
րանորոգման աշխարանքներն, ավարտվեցին

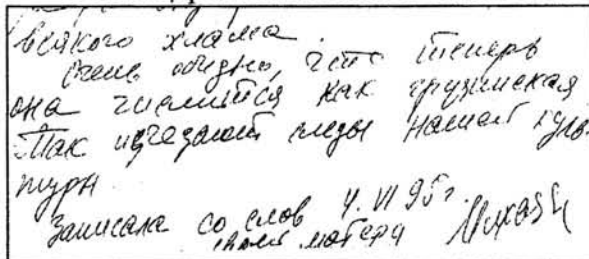


1991թ. հունվարի 26-ի օժտումով: Սր. Աստվածածին հայոց եկեղեցին Վրաստանի Հանրապետության Գև նախագահ Զվիաղ Գամսախուրդիայի ներկայությամբ համայն Վրաստանի պապրիարք Իլիա 2-րդը այդ օրը վրաց եկեղեցու ձևով վերստին օժեց Սր. Նինոյի անվամբ: Նույն օրն իսկ եկեղեցում մի վրացի ընտանիք պատկառովեց («Վրաստան» 1991, հունվարի 31): Դրանով ճուղուրեթի (այժմ Նինո Չխեիձեի փողոց) եկեղեցին րասնամյակներ փակ լինելուց հետո սկսեց գործել որպես վրաց եկեղեցի:

**№99**

Я, Илхазян (урожд. Григорян) Ашхен Владимировна приблизительно волею судьбы попала в Тифлис в 1911 г. Жила в районе Чугурет на ул. Водоподъемной – 2 в доме Криворучко. В этом районе жили много моих соотечественников, беженцев из Карса, Какизмана, Вана и др. р-ов б. Армении. Недалеко от нас находилась церковь Богоматери. Попом был отец моей подруги.

В этой церкви я венчалась 4 янв. 1924 г.



(Я училась в 4 кл., когда хоронили великого армянского поэта Ов. Туманяна. Нас брали из школы на похороны.) Далее долгое время эта церковь была закрыта, а внутри был склад всякого хлама.

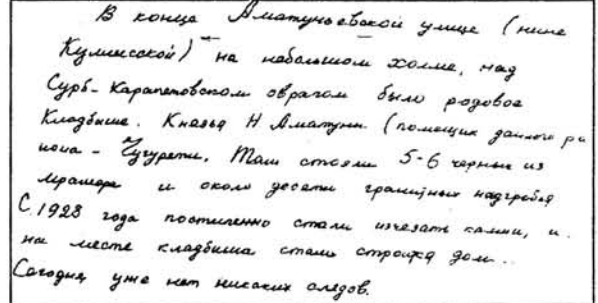
Очень обидно, что теперь она числится как грузинская. Так исчезают следы нашей культуры.

Записала со слов своей матери  
4. VI 95 г.  
Илхазян

**№100**

В конце Аматауньевской улицы (ныне Кулинской) на небольшом холме, над Сурб-Карапетовском оврагом было родовое Кладбище Князя Н. Аматауни (помещик дан-

ного района-Чугурети). Там стояли 5 - 6



черных из мрамора и около десяти гранитных надгробий. С 1928 года постепенно стали исчезать камни, и на месте кладбища стали строить дом...

Сегодня уже нет никаких следов.  
Мкртчян (Зулумян) Рачик Мисакович  
1923 г. рождения (Родом из Харберта)  
03.09.94

**ԶԳՐԱՇԵՆԻ ՍՐ. ԱՎԵՏՅԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ  
№101**

«ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՆ ՏԵՂՅԱԿ Է»

«Երևեսլյան օրերի» խմբագրությունը ուղարկված այս գրերն բաց նամակի հեղինակը մեր թիֆլիսարևակ հայրենակցուհի Եկատերինա Կարապետյանին է: Նույնը, որ վեհարանին ինչ-որ պատասխան կգրվի՝ խմբագրության միջոցով փաստին տեղյակ մեր ընթերցողներին բավարարելու համար: Ոչ այնքան խիճռայից կշեևք, որ այժմ թոշակատու տիկին Եկատերինա Կարապետյանից ընդամենը թույլենք եև պահանջվում հանդիսելու Ճևարդևաձեի կամ վրաց Իլյա կարթողիկոսի հետ, մինչդեռ Գարեգին Ա-ին այս և հարակից հարցերով հանդիսելը միակամայն սևհեարին է եղել՝ սևգամ 1 լրիվ օր սպասելուց հետո:

ՆԱՄԱԿ ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ՎԵՏԱՓԱՌԻՆ  
Անարբերության է մարմնվում այն, ինչը մեր գույն է, մեր շունչը, մեր անձնագիրը: Չենք կարող չըմբոստանալ դրա դեմ, քանի որ այն արվում է անգամ յուրայինների ձեռքերով, ու չկան ո՛չ դար, ո՛չ դարարան և ո՛չ էլ օրենք, որոնցով կարես այս ձեռքը: Դրա համար էլ մենք մեր ոգու ճիչը շարադրեցինք այս կերպ: Վերջերս ավանդական է դարձել մամուլում կարդալ Վրաստանի րարածքում հայկական որևէ հուշակոթողի ավերման փաստի կամ էլ յուրացման ու վերափոխման մասին, բայց էլ ավելի դաժան է, երբ «հովիվն է հոտը գայլի բերանը րալիս...»:

Վայկական ժողովրդական սասցվածքը հուշում է. «Եթե գողը րնից է, եզն երդիկից էլ դուրս կգա»:

Թբիլիսին հայրնի է իր հին ու գեղեցիկ, պարմական թաղամասերով, որոնք էլ ավելի են գեղեց-

կացնում փարբեր ժամանակներում, փարբեր ժողովուրդների կառուցած հուշակոթողներով: Կողք-կողքի գործում են հայկական եկեղեցին, պարսկական մեջեթը, հրեական սինագոգը, վրացական եկեղեցին:

Այդպիսի մի գեղեցկություն է ներկայացնում Նարիզական, որը հին Թբիլիսիի սիրտն է և իշխում է ողջ քաղաքի վրա ու նախկինում քաղաքի պարիսպն է եղել: Նեոս այդպեղ արդեն 10 փարուց ավելի վերանորոգման շինարարական աշխատանքներ էին ընթանում (հարկանշական է, որ շինարարությունը չի դադարեցվել անգամ, երբ 1992 թ. քաղաքացիական կռիվներ էին անմիջականորեն կողքի թաղամասում՝ Մոլոյակում): Գովելի է և բոլոր թիֆլիսցիների համար նաև ուրախալի, որ մեր հայկերը քաղաքը ևս մեկ եկեղեցով է հարստանալու: Այսօր շինարարությունը համարյա թե ավարտին է մտնել, բայց՝ զանգ չկա: Իսկ սույն թվականի փետրվարի 21-22-ին շինարարության հովանավոր պ-ն Ռոման Գվենցաձեն (նախկին ՆԳ նախարար) երևացել է հայկական Սբ. Գևորգ եկեղեցում,



հանդիպել սրբազանին (այսպես կոչված թեմի առաջնորդին), նաև փիկին Ռուզանային: Ներքո փարածվեցին շուկներ, որ պ-ն խմբագիր՝ Վ. Բայբուրթի միջնորդությամբ սրբազանը և փիկինը հայկական քանդված եկեղեցուց փրկված զանգը (18-րդ դարի), որը հայ համայնքի ներկայացուցիչները փրկափոխել էին և հանձնել եկեղեցուն, վաճառել են պ-ն Գվենցաձեին: Շուկները կարճ ժամանակում փարածվեցին քաղաքով և հասան Վրաստանում Նայասարանի դեսպանատուն, Վրասարանի պառլամենտը՝ պ-ն Գ. Մուրադյանին (հայ համայնքի ներկայացուցիչ, նախագահ): Գտնվեցին մարդիկ, որ պահանջեցին հարակ պարասխան: Սկզբում լռում էին, սակայն մարտի 9-ին, պարարագից հետո սրբազանը բարեհաճեց բարոզ անցկացնել (ինչը շարքի է պարահում Թբիլիսիի հայ եկեղեցում) և նշեց, որ մարդիկ անգործությունից չարախոսում են իրեն, այնինչ ինքն ամեն ջանք գործադրում է ամրապնդելու հայ-վրացական դարավոր բարեկամությունը, և ի նշան այդ բարեկամության նա մինչ այդ անպերք, նկողում զգված, ճեղքված զանգը նվիրել է քրիստոնեական եկեղեցուն...

Այո, մեծ «բարերարություն» է արել սրբազան առաջնորդը: Բայց այն մարդիկ, որոնք կյանքի գնով գրնում, փրկում, հաճախ ծեծկոտորքի մեջ ընկնելով բերում են փարբեր խաչքարեր, զարդարանդակներ, խաչեր, զանգեր, այսօր հեփարբեր-

վում են՝ իզմ'ր են արել, և Գևորգ արքեպիսկոպոս Մերարդարյանը փրկեկացրել է արդյոք Մայր Աթոռին փրկված մասունքների մասին և սրացել էր արդյոք համաձայնությունը այն նվիրելու մասին: Այլապես փրկվողություն է սրեղծվում, որ այդ զանգը փիկին Ռուզանայի օժիտն էր, և նա կվարվի նրա հետ՝ ինչպես կամենա: Իսկ ա՛զգ, ժողովո՛ւրդ՝ ո՛վ է նրանց հարցնում...

Վեհափառ, բազմիցս դիմել ենք և հիմա էլ կրկնում ենք մեր խնդրանքը. քանի դեռ ողջ ժողովուրդը չի ըմբոստացել և ինքնուրույն դարավճիտ չի կայացրել, քանի որ Ամենայն Տայոց եք, փրկ կանգնեք անհովիվ մնացած հորին...

«Երևույնյան օրեր»  
№ 19, 1997 թ.

## № 102

Эту церковь называли по разному: церковь Благовещения, Джиграшенская Благовещенская, во имя Пресвятой Богородицы, но самое распространенное – Джиграшен.

Возможная дата постройки – конец XVII или начало XVIII века, разобран (именно, разобран, а не разрушен) в 1948 году.

Джиграшен – название армянского происхождения, точно – труднопереводимое. Дословно – означает словосочетание: "Джигра" – "назло" и "шен" – "строение", т.е. "строение назло" (чему?)

Имеется и другой перевод – "церковь Раздора".

На первый взгляд это вызывает недоумение, ибо противоречит общеизвестному положению, что старый Тифлис отличался большой веротерпимостью.

Представители старшего поколения горожан считали "яблоком раздора" католический храм (костел во имя Успения Богородицы), соседствующий Джиграшену, стоящий рядом, как говорится "в одном дворе", но выходящие на разные улицы. При этом, Джиграшен якобы был построен позже, "назло" этому храму. В действительности не этому существующему, а его предшественнику, который стоял дальше, в глубине улицы и по другую ее сторону. Но он после временного изгнания миссионеров (1755 г.) был превращен в православную, а позже ликвидирован. Джиграшен – стоял. Костел (новый) был освящен в 1844 году.

Православное и григорианское духовенство было настроено крайне отрицательно к активной деятельности католической церкви и постоянно боролось против нее, всегда находя поддержку у грузинских царей, позднее у наместника императора

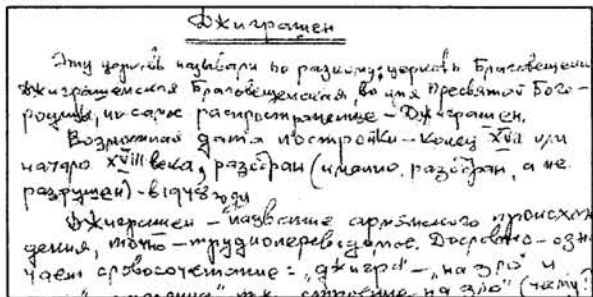


мянского базара (ныне ул. Леселидзе), во втором квартале от нынешней площади Свободы.

Северным фасадом (с продольной стороны) выходил на улицу, чуть отступив во внутрь двора. Торцовая (восточная) сторона (фасад) выходил на Угольную улицу. Это было однокупольное сооружение с колокольной, прямоугольная в плане (24,0 x 14,6 м). Высота купольной части около 22,0 м, высота здания (в коньке) - около 14,0 м. Подкупольный барабан диаметром - 8,0 м, представлял двенадцатигранную призму.

Церковь была ликвидирована, "как не представляющая". архитектурно-художественную ценность, сильно поврежденная, с катастрофическими деформациями и находилась в аварийном состоянии.

Все это возможно при полном отсутствии внимания, ремонтных работ (своевременных) и использовании не по назначению.



Церковь была разобрана, обследована как исторический памятник с инженерной точки зрения (антисейсмические мероприятия, конструкции, материалы и т. п.) и в результате имеется работа Д. М. Мшвенирадзе "Некоторые вопросы строительного искусства в древней Грузии" - 1949 г. (Тбилиси, изд. "Техникада шлома").

После ликвидации Джиграшена, площадка пустовала до начала 50-х годов, начала строительства тбилисского метрополитена: здесь строится невзрачное двухэтажное здание барачного типа со встроенной котельной, исторической дымовой трубой - душевые для метростроевцев. Здание далее используется как административное: в него населяются разные учреждения, в т. ч. прокуратура района им. Кирова. И так до последних 2-х - 3-х лет. Ныне на этом месте стоит здание фирмы "Фокус" (совместная, с известной фирмой "Кодак")

Э. Котоян  
9.12.97 г.

Չնայած գիրական աշխարհին վաղուց էր հայրնի, որ հին Տփղիսի Նարիդալա բերդի ներսում եկեղեցի է եղել, բայց դրա ավերակ հիմքերը ի հայր եկան միայն 1966 թ. Օթար Տղեշելաշվիլու գլխավորությամբ իրականացված հնագիրական պեղումների շնորհիվ («Вечерний Тбилиси», 1990, 12 նոյեմբեր): 1971 թ. րեղում աշխարհներ ծավալեցին «Դավիթ Աղմաշեններելու» անվան ընկերության անդամները: Խոսքը գլխավորում էր Ռոման Գվենցաձեն (հեղափոխում Վրաստանի ՆԳ նախարարի րեղակալ և նշված ընկերության փոխնախագահ):

Պեղումների արդյունքում պարզվեց, որ եկեղեցու միայն 20 րոկոսն էր պահպանվում, բայց գրեթե անհետի քանկությամբ (շուրջ 16 հազար) հնագիրական գանգան իրեր: Եկեղեցու համար կազմվեց վերականգնման նախագիծ (հեղ. Տարիել Կիպարիձե): Նայրնաբերված ճարտարապետական մանրամասների ուսումնասիրությունը ցույց րվեց, որ եկեղեցին 6-7- րդ դարերի շենք էր եղել և հավանաբար ավերվել 8- րդ դարում արարների կողմից («Դիլիս գագեթի», 1997, թիվ 73, 19 ապրիլ):

1979 թ. վերականգնվեցին բերդապարիսպների բայբայված մասերը, իսկ 1980 ականների վերջերին սկսվեցին հիշյալ եկեղեցու վերականգնման աշխարհները: 1990 թ. դրությամբ եկեղեցու պարերը արդեն 3 մետր բարձրացված էին («Տվոբոդնայա Գրուզիայ», 22 ապրիլ, 1997 թ., թիվ 47, էջ 1): Ներագա մի քանի րարիների ընթացքում վերականգնման աշխարհները շարունակվեցին և հաջողությամբ ամբողջացան հիմնականում մոսկվաբնակ գործարար Թեյմուրազ Կվարացիսիլայի ծախսով: Ի վերջո, 1997 թ. ապրիլի 19-ին եկեղեցին օծվեց Տմիլդա Նիկողոզի անվամբ Դավիթ եպիսկոպոսի ձեռքով: Նաջող օրն իսկ, այն է՝ Ծաղկազարդի օրը, եկեղեցուն իր այցելությամբ պարվեց Վրաստանի պարրիարք Իլյա 2-րդը («Տվոբոդնայա Գրուզիայ» նշված համարը): Աղայիսով, Թբիլիսին համալրվեց վրացական մի նոր եկեղեցով ևս: Վար չէ, անշուշտ, և կարծես ոչ մի արարաց բան չկա: Սակայն...

Ղեռնս 1987 թ., երբ ընթանում էին եկեղեցու հիմքերի բացման և պահպանված բեկորների ուսումնասիրման վերջին աշխարհները, մի խումբ թիֆլիսահայերի հեղ գրույցի ժամանակ պեղումների ղեկավար Օթար Տղեշելաշվիլին (միանգամյան հարբած վիճակում) ցույց րալով եկեղեցու բակի երբեմնի գերեզմանարնից գրեթե անկասկածաբար և մարնանշեղով հարկապես դրանցից մեկը, որն իր սրտրին մասում կրում էր երկրող արձանագրություն, ասել էր. «Եթե սրա գինը իմանաք, միլոն

# 1700 ԱՄՅԱԿԸ ԹԲԻԼԻՍԻՈՒՄ ԱՌԱՆՉ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ

## Նարիդալայի բերդամեջի եկեղեցին

ՍՍՍԿԵԼ ԿՐԹԱԳԵՏՅԱՆ, RAA-ի ԵՐԵՎԱՆԻ զՐԱՏԵՆՅԱԿ

գտնված խայտարեղ եւ մասնագիտով հասկալոյն դրանցից մեկը, որն իր ստորին մասում կրում էր երկտող արձանագրություն, ասել էր. «Եթե սրա գինը իմանալ, մի-»

շնայած գիտական աշխարհին մատուցելու համար, որ հին Տիբե-»

պետք է քար, որ ձեզ քամ»։ Նայերն, իհարկե, մի- լիոն չէին կարող վճարել, որ խաչքարերը և հարկապես այդ մեկը, որն արձանագրված էր, իրենց ձեռքը գցեին, բայց միաժամանակ դառը փորձը ցույց էր փվել, որ Վրաստանում պեղումների (կամ ընդհանրապես) ընթացքում հայտնաբերված հայկական հնությունները և առավել ևս հայերեն արձանագրությունները, մեղմ ասած, պահպանման ենթակա չեն, ուստի հենց առաջիկա հանգստյան օրն իսկ մի քանի պարավախնդիր և հայրենի հիշարակներին նախանձախնդիր հայեր կազմակերպում են գոնե այդ մի խաչքարի փոխադրումը՝ քաղաքի Սբ. Գևորգ գործող եկեղեցու բակ, ուր արդեն կուրակված են ողջ Վրաստանով մեկ ավերված հայկական քարերի հնություններից մասունքներ և քարածքը ակամա քարեդարանի կերպարանք է առել։ Նարկ է նշել, որ ձեռնարկը ճիշտ ժամանակին էր իրականացվել, քանի որ օրեր անց մյուս խաչքարերը ևս փրկելու ձեռնարկը, ինչպես, դժբախտաբար պարզվեց, արդեն ուշացած էր։ Ննավայրի քարածքն ամենակարճ ժամանակամիջոցում իսպառ մաքրվել էր հայկականությունը փաստող հետքերից։

Արդ, ի՞նչ եկեղեցի էր Նարիդալայի մեջ գտնվածը և արդյոք այն ի սկզբանե առաքելական (հայոց) չէր եղել։ Նարցն այն է, որ միջնադարում և ընդհանրապես հայ հանգուցյալներին անշուշտ հայոց գերեզմանապարան էին ամփոփում, իսկ հայոց գերեզմանապարանը կարող էր լինել միայն հայոց եկեղեցու բակում։ Ներկում է, որ եկեղեցին (եթե ոչ ի սկզբանե) գերեզմանապարան գոյության ընթացքում (ըստ խաչքարերի ոճական առանձնահատկությունների 9-14-րդ դարերում) գործել է որպես առաքելական, այնինչ բոլորովին վերջերս նրա հիմքերի վրա վերականգնված եկեղեցին օձվեց որպես վրացական, քարածքի հայկական բոլոր հետքերն իսպառ անհետացնելուց հետո։

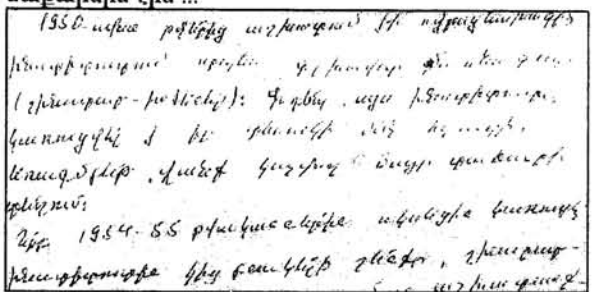
Մամբել Կարապետյան  
RAA. Երևանյան գրասենյակ  
«Մոլորակ», № 92 (210),  
4 հունիս 1997, չորեքշաբթի, էջ 10:

## ՎԱՆՔԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐ (ՆԱՐԱՆՑ ՎԱՆՔ, ՓԱՇՏՎԱՆՔ) №104

1950-ական թվերից աշխատում էի «Վրացախագիծ» ինստիտուտում որպես գլխավոր մասնագետ (շինարար-ինժեներ)։ Ի դեպ, այս ինստիտու-

տը կառուցվել է իր տեսակի մեջ եզակի, եռազմբեթ. Վանք կոչվող Մայր Տաճարի տեղում։

Երբ 1954-55 թվականներին սկսեցին կառուցել ինստիտուտին կից բնակելի շենքը, շինարարները նոր էին սկսել փորման աշխատանքները, երբ մեկը-մյուսի երկից լույս աշխարհ եկան հին գերեզմանների քարայնաքարերը (դրանցից շարերը գտնվելու են եղել զուգարանների փակ)։ Պարզվեց, որ դրանք գտնելու են Տեր-Ղուկասովի, Լազարևի, Մադաթովի, Շելիովիկովի, Ալխազովի քարայնաքարերն էին ...



Դեպքը մեծ հուզմունք առաջացրեց հայկապես հայ բնակչության մեջ, քանի որ բազմաթիվ գանգեր, մարդկային ոսկորներ էին դեստոդեն թափված, որոնք լուր վկաններն էին գերիշխող վանդալիզմի ...

Շարերը չէին կարողանում զսպել արցունքները տեսնելով, թե ինչպես էր ժողովուրդը որպես թանկագին մասունքներ, հավաքում գտնելուների շորերից փոքրիկ կտորներ, ինչ-ինչ իրեր, որպես հիշարակ հայ մեծամուն գավակների։ Ես տեսա, թե ինչպես էր հուզված-վրդովված մեր ինստիտուտի գլխավոր ինժեներ Խազարաձեն. նա նույնպես կարավածը դիտում էր, որպես կովկասեցուն ոչ վայել արարք ...

Փառք Աստուծո, որ հետագա հուզմունքները կանխվեցին քաղաքագլխի ճիշտ որոշմամբ. բոլորի գերեզմանները տեղափոխվեցին Ս. Գևորգ Եկեղեցու բակ և հանձնվեցին հողին։

Վրաստանի վաստակավոր ինժեներ,  
Լևոն Նարությունյան  
4/VI - 96 թ.

### №105

Երբ պետք է քանդեին Վանքը, մեզ բոլորիս նախօրոք ստիպում և հավաքում էին ստորագրություններ, որ իբր համաձայն ենք, որ Վանքը քանդվի ու տեղում դարձ կառուցվի։ Պետք է նշել, որ ով չէր ստորագրում, նրան գիշերով կորցնում էին։ Նայրս Բարեղամ Մարգարյանը, հրաշքով փրկվեց. նա խնդրեց, որ մյուս օրը գան ստորագրելու, ձևացավ, որ իբր հիվանդ է։ Վանքը պայթեցնելով հազիվ քանդեցին, դա քաղաքի ամենագեղեցիկ եկեղեցին էր, իր չափերով նույնիսկ Էջմիածնից մեծ էր։ Եթե օրինակ չքանդեին և այսօր լիներ մեր այդ հրաշք Վանքը, ապա վրացիք դա էլ կխլեին մեզնից, ինչպես շար ուրիշները։

Սիրանույշ Մարգարյան

Я родилась в районе Ванкской церкви в 1922 г. Отлично помню все обряды, так как моя бабушка всегда водила с собой, даже помню как при Пасхе давала красные яички и так ходили в церковь.

В тяжелых тридцатых годах по указу Берия собирали ложные подписи от армян с целью разрушения церкви и на месте построить армянскую школу. К этим вынужденным подписывающимся подверглась моя бабушка (Лиза-жена уста Шакара). И так, варварски разрушили церковь: особенно дико рыли могилы всех исторических великих людей и деятелей. (Манташев, Измайлов, Шаншиян, несколько генералов и т.д.).

Помню, как безбожно доставали из могил выше указанных лиц, грабя с них все драгоценности, многие ценности стали реликвиями в роде фондов местных музеев.

Надо указать еще, что во время разрушительных работ был строго отцеплен весь квартал, т. к. присваивались бесчисленные драгоценности.

Особенно дико рыли могилы всех чебриговских великих людей и деятелей. (Манташев, Измайлов, Шаншиян, несколько генералов и т.д.)  
Помню, как безбожно доставали из могил выше указанных лиц, грабя с них все драгоценности, многие ценности стали реликвиями в роде фондов местных музеев.

Потеря такого чудного неповторимого шедевра сильно расстроила всех армян г. Тифлиса.

До сегодняшнего дня перед моим глазами стоят все три алтаря с красивыми фресками. Очень впечатлительная вся служба в общем.

Пиша эти строки я вспомнила мои детские годы связанные с Ванком.

18 марта 1995 год.  
Давидова (Аник)

№107

С 1955 года я работаю в институте "Грузгоспроект". Приблизительно в этот же период велось строительство административного здания проектного института "Грузгоспроект" на Набережной реки Куры в пределах Ванкского монастыря. В 1956 г. здание было сдано в эксплуатацию, а затем был поставлен вопрос о строительстве второй очереди здания института с его запад-

ной стороны. На месте существовали развалины древней монастырской стены, в пределах которой и было принято решение расширить институт. В процессе производства земляных работ было обнаружено захоронение. В инкрустированном гробу

После вскрытия гроба обнаружены надписи на армянском языке. В гробу находились кости черепа и рук и частично скелетные элементы. Неизвестно кто и где захоронил могилу. Это и было сделано. Так стало нам известно в дальнейшем. В настоящее время не разрешено входить в ограду церкви Сурб-Геворк на Майдане.

был обнаружен скелет. Судя по сохранившимся остаткам дорожного одеяния, это был военный, на что указывали погоны и другие аксессуары присущие военному званию. Естественно, производители работ приостановили дальнейшие земляные работы, т. к. было известно, что данная территория ранее принадлежала армянскому монастырю - было принято решение - обратиться к представителям армянской церкви. Что и было сделано. В результате проведенных обследований было принято решение, что могила и труп принадлежат известному армянскому генералу служившему при Русском царском дворе - Лорис-Меликову. После вскрытия гроба любопытные наблюдатели, в числе которых находился и я - увидели картину, где сохранились кости черепа и рук и частично отдельные элементы костюма. Немедленно было предложено охранять могилу, что и было сделано. Как стало нам известно в дальнейшем было выполнено перезахоронение в ограде церкви Сурб-Геворк на Майдане.

Инж. "Грузгоспроекта"  
Альбион Федорович Картавский  
2/XI - 47.

№108

Не забывается одна история связанная с Ванкским собором (1720 г.)

Мама была единственная верующая в нашей семье. При этом, очень своеобразно верующая: она не придерживалась канонов григорианской церкви, недолюбливала священников, больше тяготела к православным церквям (зданиям) и т.д. и т.д.

Антирелигиозный угар 20-х-30-х годов. Волна разрушений подкатывалась и к Ванку. Хорошо помню этот теплый солнечный нерабочий день, когда и млад и стар были

дома. Наш маленький старый тифлисский двор жил своей тихой жизнью: дети с гомоном играли, взрослые отдыхали. Но эта идиллия и покой были нарушены появлением трех незнакомцев, которые, стараясь не привлекать внимания, начали обходить квартиру за квартирой. Соседка успела шепнуть маме в чем дело. Отец – в полном неведении, сидя на балконе, продолжал читать газету.

Оказывается шел сбор подписей (только среди армянского населения!) на снос всего комплекса Ванкского собора. Взамен – на этом участке воздвигалось здание полной средней школы только для армянского контингента детей.

Разумеется, сбор подписей шел "успешно" – это был злополучный период начала 30-х годов, "Комиссия" дошла и до нашего второго этажа.

На удивление отца, приглашения мамы в помещение гостям не последовало, прямо на балконе, стоя, начался не очень приятный разговор.

Мама говорила своим обычным тихим голосом – она, как верующая, категорически отказалась подписать, никакие доводы не смогли ее убедить.

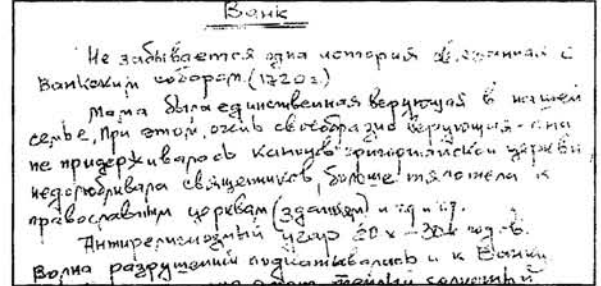
Один из пришедших, потеряв терпение, позволил себе повысить голос, зазвучала скрытая угроза. Отец невозмутимо, сидя, продолжал читать газету.

Кончилось тем, что мама тоже повысила голос (слышал впервые!) и сославшись на Конституцию, объявила, что вопрос исчерпан. Позиция "комиссии" стала невыгодной: на балконах скапливались соседи и она поспешила закруглиться и ретироваться.

Только закрылись дворовые ворота, наш сосед по балкону (дружили семьями) – ярый идейный коммунист – буквально затащил маму в комнату и чуть не кричал: "Ты подумала о муже?" Мама осталась при своем, сосед повернулся к вошедшему отцу: "А ты чего молчал?" Отец спокойно ответил: "Это дело ее совести. Она верующая!" и продолжил: "Потом, Вагаршак, подписью меньше, подписью больше. Ну и что? Все запланировано, дорогой, и будет выполнено!" Нервы у мамы не выдержали и она сквозь слезы выдавила: "Эх, вы! Ничего не поняли?! Здесь же не только вера, религия. Уничтожается национальная культура и память". Армянская средняя школа и сегодня стоит за крытым рынком (на Колхозной площади). В годы войны (1941-45 гг.) в школе размещался один из эвакогоспиталей.

За прошедшие годы было несколько попыток "потеснить", сделать ее смешанной. Удалось только художественной школе

вклинуться, заняв часть первого этажа. А так, при возникновении "угрозы" школе, удивительно дружно сплываясь, вставали (и не раз!) на многодневную круглосуточную "охрану" родители и, особенно, деды и бабушки, у которых из памяти не исчезло чувство некоторой вины, сознания того, какой большой ценой обошлось в свое время плата за эту школу.



Свидетелем разборки Ванка по возрасту не мог быть. Со слов старших особое внимание было обращено соответствующими органами на исключение фактов изъятия и присвоения рабочими из могил драгоценностей и, аналогично – в самых разрушаемых зданиях (в кладке или полах).

О судьбе останков захороненных в ограде Ванкского собора ряда достойнейших, даже исторических, личностей, своей жизнью и деятельностью принесших Тифлису добрую память и славу – данных не имею, за исключением четырех личностей, со слов старшего поколения – "временно" перезахороненных в подворье церкви Сурб-Геворк: графа Лорис-Меликова, генералов Тер-Гукасова, Лазарева и Шелковникова.

Э. Котоян  
9.12.97 г.

## №109

Նիշողութիւնը մեզ համար ժամանակների կապն է: Ներկա պահին մենք ապրում ենք նաև մեզ համար թանկագին մասունքներ դարձած հուշերով: Անավասիկ դրանցից մենք: Ես Կիմա Կարապետի Նակոբյանս, ծնյալ Մակարյան, ծնվել եմ 1929 թվին, Թիֆլիսի մեծահամբավ Վանքի Մայր Տաճարի բակում, ավելի ճիշտ գանգակապարանը կից եղած առաջնորդարանի շենքում: Պապս Բարդուղիմեոսը, առաջնորդարանի պահակն էր: Նարկ է կշել, որ այդ նույն շենքում է ապրել կշանակոր կաթողիկոս Գևորգ Չորեքյանը, իսկ Նովիաննես Թումանյանը այդպեղ եղած կոնսիստորիայում աշխատում էր որպես գրագիր:

Յավոք, վրա հասավ 1938 թվականը, որը ճակատագրական եղավ պարմական այդ հուշարձանի համար: Սև ուժերը Լ. Բերիայի գլխավորությամբ, ադմոն ջրարձաններու նպարակով շինութիւնը սկսեցին քանդել գիշերով: Մոսկվայից հուշարձանը պահպանելու հեռագիրը, ավաղ, սրաց-

վեց սոսկ առավոտյան, երբ արդեն ամեն ինչ կարարված էր: Նայրս, րեդյակ լինելով նման եղենազորությունը, հուզմունքից գիշերը չքնեց, բանի որ այդ ամենը ընդունեց սրտին շար մութ:

Մի փխտը հիշարակ ևս: Բանն այն է, որ Վանքը պայթեցնելիս բեկորներից մեկը թռավ և մնիվեց մեր փան ներսի պարին: Ներաբրքիրն այն է, որ փունը նորոգելիս այդ ակոսը պահպանեցինք որպես Վանքի գոյության փխտը ապացույց:

Բայց չէ՞ որ դրա հետ մեկտեղ ավերվեց նաև Վանքի բակում ամփոփված մեր երևելի մեծերի սրբազան գերեզմանները: Այսօրվա նման աչքիս առջև են գերեզմանները բանդելու ցնցող պարկերները: Այսպես, աշխարհահռչակ նկարիչ Ն. Այվազովսկու եղբոր՝ արքեպիսկոպոս Գաբրիել Այվազյանի աճյունը հարազարները հարկադրված եղան րեղափոխել Մեյդանի Սուրբ Գևորգ եկեղեցու բակ: Նույն րեղը րեղափոխվեց նաև ռուսական բանակի նշանավոր գեներալ Մ. Տ. Լորիս-Մելիքովի աճյունը: Դրա հետ կապված նշենք մեկ մանրամաս: Ինձ վրա շար ազդեց այն, որ երբ հրեշտակներով զարդարված ցինկե դագաղի կափարիչը բացեցին, այդ փառահեղ անձնավորության դիակը վայրկենապես սևացավ: Գերեզման պղծողները առիթը օգտագործեցին և գողացան ոսկե մեղալն ու դաշույնը:

Կարծում ենք, որ հերաբրքրական էր նաև մեծ թարերազիր և րոհմիկ թիֆլիսեցի Գաբրիել Մունդուկյանի աճյունի րեղափոխելը հոջիվանք: Դիակը րեղափոխելիս այն վնասվեց, իսկ իր այնքան սիրած ճրքակոշիկը դուրս ընկավ: Սրբապիղծ ոճրագործները լկտիաբար հափշտակեցին մեծ գրողի սիրած ոսկե մարանին: Որպեսզի այդ ամբողջ բարբարոսությունները աննկար կարարվեին, մեզ մանուկներին, փորձում էին բշել այդ րեղից: Բայց մանկական հերաբրքրասիրությունը մեզ զամում էր րեղում: Այս առնչությամբ պարզ չէր, թե ինչու Մունդուկյանի կնոջ աճյունը թողնվեց րեղում: Ժողովուրդը այդ փաստի հետ կապված հյուսեց իր պարամությունը. «Մարդ ու կին ջահել ժամանակ մի գրոյս կովում էին ու վիճում, բայց միասին էին մնում: Ապրի սովերական իշխանությունը, որ մարդուն կնոջից բաժանեց»:

Երկար ժամանակ է անցել այդ դաժան օրվանից, բայց ես երբեք չեմ կարող մոռանալ Վանքի Մայր Տաճարի այդ խաչված Բրիստոսի անզուգական պարկերը:

*Կիմա Կարապետի Նակոբյան*

## ՆԵՐՄԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑ

№110

Ես՝ Նայկ Գալուստի Ծավոյանս, 1916 թվականից 1924 թվականը սովորել եմ Ներսիսյան դպրոցում և այնտեղ ճանաչել եմ անվանի դասադուներ Արշակ Չամայանին, Արարշտե Աբեղյանին, Գևորգ Ղազարյանին, կրոնուսույց քահանա Արշակ Մինասյանին, Պողոս Նովյանին, Պերրոս Տիգրանյանին, Արշակ Տոնյանին, Սրբեման Լիսիցյանին, Մեղրակ Ավետրյանին, Նակոբ Էլիբեկյանին, Գուր-

գեն Էդիյանին, Իսահակ Նարոթյունյանին, Մամբրե Մարենճյանին, Միքայել Մուջոյանին, Սրբեման Բափանակյանին, Միմոն Շիյանին, Սպիրիդոն Մելիքյանին և այլն:

Ի դեպ ուշադրության արժանի է մի դրվագ. 1919 թ. հայ-վրացական պարերազմի օրերին պարոն Շիյանի դասը (ռուսերեն) շար երկար րեց, բանն այն է, որ վրաց մենշիկյան կառավարական գորամասը, հերապնդելով Նակոբ Էլիբեկյանին, շրջապարել էր դպրոցի շենքը, սակայն այդպես էլ Ն. Էլիբեկյանին չգրան:

Ներսիսյան դպրոցի նոր շենքի գլխավոր մուրքի կամարների փորագրված էր «Ներսիսյան Նոզնոր Դպրոց», որն ավաղ ջնջված (հարթված) է: Նայրենասեր Ալեքսանդր Մանթաշյանը հարուկ բերել էր Նայաստանի Անի կայարանամերձ վայրից համապարասխան րուֆի շինաբար շենքի ամբողջ ճակարամասի համար:

Մեզ՝ աշակերտությանս ներս էին թողնում ոչ գլխավոր մուրքից, այլ կողքում եղած հարուկ մուրքով, բանի որ անհրաժեշտ էր հանդերձարանում թողնել հագուստը, իսկ կոշիկները փոխարինել թաղիքե կոշիկներով:

*Ն. Նայկ Գալուստի Ծավոյան, 1960 թ. սեպտեմբեր 19-ին արթնալ սուղեակ և՛ ներքեյան ջրջոյանի հայրեկ ճանաչել եմ անվանի դասադուներ՝ Արարշտե Աբեղյանին, Արարշտե Աբեղյանին, Գևորգ Ղազարյանին, կրոնուսույց քահանա Արարշտե Աբեղյանին, Մինասյանին, Պողոս Նովյանին, Պերրոս Տիգրանյանին, Արարշտե Աբեղյանին, Սրբեման Լիսիցյանին, Մեղրակ Ավետրյանին, Նակոբ Էլիբեկյանին, Գուրգեն Էդիյանին, Իսահակ Նարոթյունյանին, Մամբրե Մարենճյանին, Միքայել Մուջոյանին, Սրբեման Բափանակյանին, Միմոն Շիյանին, Սպիրիդոն Մելիքյանին և այլն:*

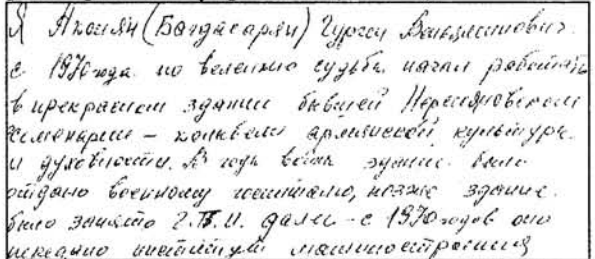
Ֆիսնական թվերին առիթ ունեցա Թիֆլիս այցելելու և կարոտով գնացի դպրոցս նորից րեսնելու, սակայն զիտական ինստիտուտի պահակն արգելեց ներս մրնել և հուսակարուր վերադարձիս նկարեցի ջրի հուք րուֆակերտ երեսապարման վրայով: Մի բարակ խողովակի րեղադրման համար բիրտ հարվածներով ավերել էին մութ կես քառակուսի մեքր երեսապարում: Նոյակերտ դպրոցն ուներ շվեդական մարզական սարթավորումներով կահավորված դահլիճ, իսկ ֆիզիկայի կարիներտ կարարյայ ամֆիթատրոնի րեսք ուներ իր կարարյայ հարմարանքներով: Դպրոցն ուներ կենցաղային հարմարանքներ, ինչպես բաղնիք, զուգարաններ, բոլորի պարերը և օգրագործելիք պարագաները երեսապարված սպիտակ սալիկներով: Դասարանների կառուցվածքը նման չէր ներկայիս դասարաններին: Գրարարարակի և ամբիոնների րարածությունը մի փոքր բարձր էր լարանի հիմնական հարակից:

*Ծավոյան Նայկ Գալուստի, 9.1.96*

№111

Я, Акоюн (Багдасарян) Гурген Веняминович с 1970 года по велению судьбы начал работать в прекрасном здании бывшей Нерсисяновской семинарии - колыбели армянской культуры и духовности. В годы войны здание было отдано военному госпиталю, позже здание было занято ГПИ, да-

лее с 1970-х годов оно передано Институту Машиностроения, где стал работать слесарем в отделе главного механика. Нам помимо нашей работы поручали регулярно следить за физическим состоянием здания (этим мне удалось ближе узнать всю красоту здания). Великолепный вид, который был запечатлен в те годы, до сих пор у меня перед глазами. К сожалению сегодня многое уже утрачено и варварски обезображено. Был убран оставшийся как реликвия колокол, который вовсе никому не мешал. Под предлогом того, что не могут отремонтировать черепичную крышу здания и в добавок виду большого количества цинковой жести стали убирать замечательную "Марсельскую" черепицу (часть была продана, часть украдена). Красиво выполненная надпись о построении здания (на мраморной плите с медными буквами) вмонтированная внутри при входе возле лестницы видимо раздражала главного инженера института - мерзавца Гиви Григорьевича Датешидзе, который приказал убрать ее (1985 г.).



Прекрасно помню все отделения (классы) площадью около 70 кв. м каждый. По распоряжению этого же инженера с этих отделов нас заставили ликвидировать кафедры, расположенные в этих отделах (они, кстати, никому не мешали).

Самый большой из всех залов, который был актовым, ныне служит спортивным залом. Во дворе здания стали сажать деревья, из коих большей частью тополя, специально с целью закрыть обзор привлекающего вида издали. В итоге возвращаясь домой очень часто приходил расстроенный, видя все это варварство. В последний же период после перестройки здание по частям перешло к множеству кооператоров, фирмам и др. дельцам. При входе во двор на стене ограды висит памятная мемориальная доска, будто бы здесь когда-то учился маршал Иловани. С какой же совестью зачеркнуты имена сотен армянских деятелей - выпускников семинарии, иные в одиночестве - будучи пенсионером со слезами и обидой пишу эти строки...

Я представляю как на сегодняшний день выглядело бы это здание, если бы было памятником грузинской культуры...

Апрель 1995 г.

**«ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ» ԹՎԱԳԱՐԱՆ  
№112  
ՆԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՆՄՈՒՇՆԵՐԸ  
«ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԹՎԱԳԱՐԱՆՈՒՄ» ԵՎ  
ԴՐԱՆՅ ՆԵՏԱԳԱ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ**

1867 թ. գերմանացի Գուստավ Ռադեի ջանքերով Թիֆլիսում հիմնադրված «Կովկասի բնապարմական թանգարանը» («Museum Caucassium») իր քրեսակի մեջ մի երևույթ էր ոչ միայն Կովկասում, այլև հարևան երկրամասերում:

Թանգարանում համախմբված գիտնականների խումբը Գ. Ռադեի գլխավորությամբ ամենայն բերախղճությամբ, բժախնդրությամբ և մեծ նվիրվածությամբ ձեռնամուխ եղավ թանգարանի սրբեղծմանը: Կարճ ժամանակ անց թանգարանը վերածվեց գիտահետազոտական եզակի մի հաստատության: Սկզբում անձամբ Ռադեի, իսկ ապա նաև պերական որոշ միջոցների հարկացման շնորհիվ թանգարանն արագորեն համալրվում էր Կովկասի ամենաարբեր ծայրերից հայրենաբերված արժեքավոր նմուշներով, ըստ որում թանգարան էին հասցվում ինչպես բուսական և կենդանական աշխարհին վերաբերող նմուշները, այնպես էլ հնագիտության, պատմության, ճարտարապետության և մշակույթի զանազան բնագավառների ընդգրկող հարուստ կյուրերը:

Սկսած թանգարանի հիմնադրման հենց առաջին տարվանից, կազմակերպվում էին գիտարշավներ դեպի Կովկասի ամենաարբեր անկյունները: Պարմական Նայասարանի տարածքում նույնպես կազմակերպվեցին գիտարշավներ: Այսպես՝ 1867-ին հետազոտվել էր Կուր գետի ակունքի շրջանը Բարձր Նայրում: 1869-ին՝ Արարատ լեռան ստորոտն ու լանջերը ուսումնասիրվել են հարկապես վայրի ոչխարների և բեզոարյան այծերի նմուշներ ձեռք բերելու նպատակով, 1871-ին ուսումնասիրվել էին Արարսի միջին հոսանքի շրջանը, Արարատի արևմտյան մասերը, վերելքով հաղթահարել էին Արագած և Կապույտջուղ լեռնագագաթները: Այսին



թվականի օգոստոսի սկզբին բարձրացել էին նաև Մեծ և Փոքր Մասիսները: 1874-1875-ին հետազոտվել էին Բյուրակն (Բինգյու) լեռներն ու Բարձր Նայրը մինչև Էրզրում: 1876-ին Կուրի ստորին հովիտը և այլն: Յուրաքանչյուր գիտարշավի արդյունքում թանգարանը համալրվել է նորանոր նմուշներով:

Պարմական Նայասարանի զանազան կյուրեր թանգարան հասցնելուն մեծապես օժանդակել են

հարկապես ժամանակի հայ մեծանուն գիտնականները (Ա. Երիցյան, Գ. Արծրունի, Ե. Լալայան, Վրոյր, Ս. Տեր-Ավետիսյան և այլք):

1914 թ. օգոստոսի 1-ից թանգարանի հնագի-  
փական բաժինը գլխավորող կայսերական ակադե-  
միայի անդամ Յ. Վորոնովին փոխարինել է Ս. Տեր-  
Ավետիսյանը (ավագ պահապան): Վերջինիս ջան-  
քերով թանգարանը համալրվել է նաև Արևմտա-  
Վայասրանից փրկված մեծարժեք նյութերով:

Գիտական այդ հիմնարկի շարունակական  
ծաղկումը, սակայն, ընդհատվեց 1918 թ., երբ  
Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը այն  
հռչակեց ազգային թանգարան և աշխարհաբից էլ  
հեռացրեց ազգությամբ հայ, հրեա, ռուս և գերմա-  
նացի գիտնականներին: Նրանց փոխարեն նշա-  
նակվեցին վրացի պատասխանատուներ: Նաշված  
ամիսների ընթացքում փոշիացան փաստանյալնե-  
րի տրեքներով կուրակված ու մշակված թանգա-  
րանային ցուցանմուշները (զգալի մասը թալանվեց  
կամ փչացավ հարկավոր խնամքի բացակայության  
հետևանքով):

Արդեն 1919 թ. մարտին թանգարան փոխադր-  
ված հայկական բաժնի նմուշները Վայասրանին  
վերադարձնելու խնդրով սկիզբ են առնում միջպե-  
րական ամենաբարձր մակարդակի բանակցոթ-  
յուններ, որոնք, ի վերջո, հայրենի պարծառներով  
մնացին անարդյունք:

Խորհրդային տարիների ընթացքում, ցավոք,  
ցուցանմուշները վերադարձնելու ուղղությամբ  
այլևս նույնիսկ փորձ չարվեց, իսկ թանգարանի  
հայկական նյութերը զերեղվեցին տարբեր թան-  
գարանների նկուղներում:

1980-ականների դրությամբ նախկին «Մով-  
կասյան» թանգարանի հայկական ցուցանմուշները  
գրկվում էին գլխավորապես երկու վայրում, մեկը  
Թբիլիսիի Արվեստի պարամության թանգարանում,  
մյուսը «Արմագի» թանգարանում: Առաջինում տեղ  
են գտել հարկապես Վայասրան լեռնաշխարհի  
տարբեր հնավայրերից ժողովված սեպագիր և հա-  
յերեն արձանագրություններ, իսկ երկրորդում  
փաստյակ խաչքարեր ու արձանագրություններ,  
փոխադրված՝ Նին Ջուդայից, Չակամից, Լոռուց,  
Վանից, Անիից և ներկայիս Վրաստանի Հանրա-  
պետության ողջ տարածքից (հարկապես ՎՎ-ին  
սահմանակից պարամական Գուգարքի շրջանից):

Մեզ որևէ կերպ չհաջողվեց սրանալ Արվես-  
տի թանգարանի նկուղներում պահվող հայ մշա-  
կույթի նմուշները տեսնելու թույլտվություն, իսկ ա-  
հա «Արմագի» թանգարանում, ուր այդ հնարավո-  
րությունը ունեցանք բոլորովին վերջերս, ականա-  
տես եղանք ցավալի տեսարանի: Տարիների անխ-  
նամ վերաբերմունքին գումարվել էր շենքի փանիքի  
փլուզումը ուղղակի ցուցանմուշների վրա (օրինակ՝  
փշրանքների էր վերածվել վրաց վերջին արքա-  
յազն Ալեքսանդրի կողակից Մարիամ Մելիք-Աղա-  
մայանի մարմարակերտ շիրմաբարը): Իրապես  
ցավալի էր տեսնել Վայասրան աշխարհի տարբեր  
անկյուններից հավաքված թանկագին կոթողների  
անտեր ու կորստի մարմնավոր վիճակը: Դրանց ար-

դար հանգրվանը Երևանի պարամության թանգա-  
րանն է, թեկուզ և ուշացումով հանրապետության  
համապարասխան մարմինները պետք է բոլոր մի-  
ջոցները ձեռք առնեն (ցանկացած մակարդակով)  
մեր մշակույթի տարագիր նմուշները վերադարձնե-  
լու համար:

Մամվել Կարասպետյան  
«Վայոց Աշխարհ», 16 սեպտեմբերի, 1997, № 66

№ 113

### ՆՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԻ ԲՈՆԱԳԱՂԹ ԴԵՊԻ ԱՆՆԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆ

1867 թվականից ի վեր պարամական Վայաս-  
րանի գանազան հնավայրերից հայտնաբերված և  
Թբիլիսի փոխադրված հայկական հուշարձանների  
ներկա վիճակը պարզապես ողբերգական է: Եր-  
բեմնի «Մովկասյան թանգարանի» ամբողջ հավա-  
քածուի 2/3 մասը կազմող հայ մշակույթի հուշար-  
ձանները թանգարանի ազգայնացումից (1919 թ.)  
հետո ու առ այսօր ճիշդ գերալի կարգավիճակում

Պուգարի մարտի 122  
Հայաստանի թանգարան է փո-  
խադրվել 1919 թ. մարտի 22-23-ին: Բոլոր  
նմուշները էլ բանակցագրո: 3/4-ով  
այնի կերպի 5 ստոր է ուսուցիչ  
գտնելով արձանագրութ է  
ԱՍՏՈՒՆ ԱՍՏՈՒՆԵՆ ԵՍ  
Յ/ԱՎՈՒՄ Կ/ԱՎԿԵՆՅՈՒ...  
ՈՒՄՍՏ ԵՎՐԵՆՈՒՄ  
ՍՏՈՒՄԵՆ ԿՄ ՊԱՅՆ ՍՈՒՆ  
ՊՈՒՆ ԵՆ (1828)

Պուգարի մարտի 280  
Հայաստանի թանգարան է փո-  
խադրվել 1919 թ. մարտի 22-23-ին:  
Գտնված էր 10 թանգարան  
խարան ժամանակ անի  
ներկայումս ենք այդ թան-  
գարանի մի թանգարանի մի  
մասնիկը

ԱՍՏՈՒՆ ԿՄՈՒՄ

### ՆՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԻ ԲՈՆԱԳԱՂԹ ԴԵՊԻ ԱՆՆԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆ

1867 թվականից ի վեր պարամա-  
կան Վայասրանի գանազան հնա-  
գրություն և կորստի պահված: Ին-  
քան ինք շեքի բաժնու: Գրանցից

են և ժամանակ առ ժամանակ բշվում են մի «թան-  
գարանից» մյուսը: Վրացական որևէ թանգարանի  
համար խորթ ու անցանկալի այդ նյութերը յուրա-  
քանչյուր «գաղթից» հետո ավելի ու ավելի են աղ-  
ճապվում: Ավելանում է կորստի վրած ու փշրված  
խաչքարերի, ջարդոտված ու քերված արձանագ-  
րությունների ու գարդաքանդակների թիվը: Իսկ մի  
մասը պարզապես նոր հանգրված չի հասնում, գու-  
ցե ճանապարհին կամ այլ ձևով, անհետացվում են:

Մտք երեք ամիս առաջ մի հրապարակմամբ  
(«Վայոց Աշխարհ», թիվ 66, 16 սեպտեմբերի) ներ-  
կայացրել էինք երբեմնի «Մովկասյան թանգարա-  
նի» հայկական նյութերի մի մասի անմխիթար վի-  
ճակը «Արմագի» կոչված թանգարանում, որի  
սրահներից մեկի փանիքը անտերությունից փլվել  
էր ցուցանմուշների վրա ու փշրել մի մասը: Եվ ա-  
հա, թե ինչ պարկեր ներկայացավ մեզ նույն թան-  
գարանում նույնքան անսին: Երեք բաժնից բաղկա-  
ցած (վրացական, մահմեդական և հայկական)  
«Արմագի» թանգարանի սրահներից միայն հայկա-  
կանը շուրջ 4 փաստյակ խաչքարեր, տասնամաքա-  
րեր, եկեղեցիների ու այլ շենքերի պատերից հան-

ված արձանագիր քարեր և այլն (փոխադրված Վանից, Ջուղայից, Սևանից, Լոռուց և Գուգարքի այլևայլ հնավայրերից) դուրս էին բերված «թանկարանից» որպես ավերորդություն և իրար վրա կիսված, 19ված էին շենքի բակում: Դրանցից շարքի վրա ակնհայտ և փեսաների էին անխնամ փեղաշարժի հետևանքով գոյացած նոր կտրվածքներ, ճաքեր, զարդանախշերի քերված ու փշրված հատվածներ:

Նայրնի չէ, թե բաց երկնքի փակ թափափված այս թանկագին կոթողները դեռևս որքան ժամանակ կմնան այդ վիճակում (ձյուն, անձրև) կամ հերթական փեղափոխության դեպքում ո՞ր թանկարանի նկողները պարզ կսփռան (ի դեպ, «Կովկասյան» թանկարանի սեպագիր արձանագրությունների հավաքածուն ավելի քան 20 միավոր, «պահպանվում» է Թբիլիսիի արվեստի թանկարանի նկողներում), բայց մի բան պարզ է, որ դրանց դեռևս երկար են մնալու անվերություն ու մտաջուրջան մեջ և միայն դրանց հասցեն է փոխվելու, իսկ Նայաստանի Մշակույթի նախարարությունն ու Կառավարությունն առհասարակ, ցավալիորեն, դեռևս որևէ միջոց ձեռք չեն առնում մշակութային արժեքները հայրենիք վերադարձնելու միջոցով վերջնակորարկից փրկելու ուղղությամբ:

Մամվել Կարասպետյան

«Նայոց Աշխարհ», 24 դեկտեմբերի, № 136, 1997

## ԽՆԴԻՆ ԱՌԸՆԶՎՈՂ ԱՅԼ ՆՅՈՒԹԵՐ № 114

### ԵԹԵ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ Է, ՈՒՐԵՄՆ ՎՐԱՑԱԿԱՆ Է...

1984 թ. Թբիլիսիում Լոնգինոզ Սումբաձեի հեղինակությամբ լույս է տեսել «Архитектура грузинского народного жилища дарбазы» մեծադիր ու ընդգրկուն (353 էջ) աշխատությունը, որն ըստ ամենայնի բազմամյա աշխատանքի արդյունք է: Նամակողմանի ուսումնասիրությամբ հեղինակը ապացուցում է, որ հայկական «հազարաշեն» փերի գոյությունից անկախ՝ Վրաստանում գոյություն է ունեցել որոշակի ու էական տարբերություններով և առանձնահատկություններով բնութագրվող գուր ազգային վրացական բնակելի տան հորինվածք «դարբազի»: Գրքի վերջում, որպես հավելված, տրված են բազմաթիվ փերի չափագրությունները՝ հարակազմեր, կտրվածքներ ու ճակատներ: Դրանք էլ ամփոփված են 84 աղյուսակների մեջ: Յուրաքանչյուրի բացատրականում նշված են տան փերոջ, գյուղի ու շրջանի անունները, ուր գտնվում է փվյալ շենքը, բայց ի բացատրություն բոլորի՝ թիվ 78 - 80 աղյուսակներում տան փերոջ անունը չի նշված: Միայն գրված է, որ շենքը գտնվում է Ջավախքի Կոմուրդո գյուղում:

Փոքր-ինչ ուշադիր նայելով «վրացական» այս «դարբազի»-ին հեշտությամբ մրաբերեցի, որ 1989 թ. ինքս հյուրընկալվել էի նույն տանը և բազմաթիվ նկարահանումներ կատարել այնտեղ: Տեսողելով

նյութերս՝ գրա այդ տան լուսանկարները և գրառումները: Եվ այսպես, ինչպես փորագրված է այդ գլխարան բուխարու ճակատին (օջախի քար) կառուցումն իրականացվել է 1898 թ.: Իմ այցելության ժամանակ (1989 թ.) տան տերն էր՝ Մարիբել Վարդանյանը, որի պարմելով տան կառուցողը իր պապն էր եղել՝ Մարտիրոս-աղա Վարդանյանը: Վերջինիս հոր անունն էլ Իսրայել էր, իսկ կառուցող վարպետները հրավիրված են եղել Լոնսպորցի գյուղից (նույնպես՝ Ախալքալաքի շրջանում): Նրանց անուններն էին՝ Մարգիս և Թևոս:

Մտացվում է, որ հայաշեն այս տունը հարգաբաժան Սումբաձեն հանիրավի ընդգրկել է իր գրքի մեջ և ի տարբերություն մյուսների բացատրականում չի նշել այս տան ոչ պարավիրաբան, ոչ կառուցողների և ոչ էլ ներկայիս տանտիրոջ անունները: Ի դեպ, թիվ 78 աղյուսակում նույն տան բուխարու թիվն էլ նշել է՝ 1861, որը ևս ակնհայտ կեղծիք է և տան կառուցման ժամանակը 37 տարով հնացնել էլ երևի հեղատարակել է «գիտական» նպատակներ...

**Եթե Վրաստանում է ուրեմն վրացական է...**



1984 թ. Թբիլիսիում Լոնգինոզ Սումբաձեի հեղինակությամբ լույս է տեսել «Архитектура грузинского народного жилища дарбазы» մեծադիր ու ընդգրկուն (353 էջ) աշխատությունը, որն ըստ ամենայնի բազմամյա աշխատանքի արդյունք է: Նամակողմանի ուսումնասիրությամբ հեղինակը ապացուցում է, որ հայկական «հազարաշեն» փերի գոյությունից անկախ՝ Վրաստանում գոյություն է ունեցել որոշակի ու էական տարբերություններով և առանձնահատկություններով բնութագրվող գուր ազգային վրացական բնակելի տան հորինվածք «դարբազի»: Գրքի վերջում, որպես հավելված, տրված են բազմաթիվ փերի չափագրությունները՝ հարակազմեր, կտրվածքներ ու ճակատներ: Դրանք էլ ամփոփված են 84 աղյուսակների մեջ: Յուրաքանչյուրի բացատրականում նշված են տան փերոջ, գյուղի ու շրջանի անունները, ուր գտնվում է փվյալ շենքը, բայց ի բացատրություն բոլորի՝ թիվ 78 - 80 աղյուսակներում տան փերոջ անունը չի նշված: Միայն գրված է, որ շենքը գտնվում է Ջավախքի Կոմուրդո գյուղում:

Ջավախում հազարաշեն փեր շար կան: Դրանց կառուցողներն են 1829-ից ի վեր Գուգարքի այդ անկյունում հաստատված կապանցի հայ գաղթականները: Յավոք, առ այսօր հայ հեղազորողները դեռևս բավարար չափով չեն ուսումնասիրել երկրամասի «հազարաշեն» փերը, իսկ վրաց «գիտնականը», օգրվելով միայն այն հանգամանից, որ կառույցը գտնվում է ներկայիս Վրաստանի սահմաններում, այն հայտարարել է վրացական:

Մամվել Կարասպետյան  
«Նայաստանի Նանրասպետություն»,  
№ 194, 6 օգոստոս, 1995 թ., էջ 2

## № 115

### АРМЯНСКИЕ ЦЕРКВИ ТБИЛИСИ

История возникновения армянских церквей в Грузии начинается с периода раннего христианства. В столице Грузии - Тбилиси наряду с грузинскими церквями строилось множество армянских, что обуславливалось проживанием в городе значительного числа армянского населения.

К началу XIX века количество армянских церквей Тбилиси, согласно реестру, достигло двадцати четырех. После падения Российской империи в советизированной стране началось повальное разрушение культовых сооружений. Нещадно стирались с лица земли храмы, соборы, церкви, мечети, минареты, синагоги. Эти процессы захлест-



нули также Закавказье. В Тбилиси число снесенных армянских церквей перевалило за десять.



Среди первых снесли церковь св. Георгия - Камоянц на бывшей Дворцовой улице. Если ее снос мотивировал реконструкцией проспекта Руставели, то никак не оправдывался снос некоторых других церквей, в том числе собора Ванк (называемого также Аранц-Ванк или Пашаванк), который являлся крупнейшим соборным зданием старого Тифлиса.

Ванский собор был основан в начале XIV века, располагался на правом берегу Куры, по архитектурной композиции представлял собой трехнефную купольную базилику, а по своим строительным параметрам не имел себе равного в городе. В состав комплекса, помимо собора, входили резиденция настоятеля, жилые помещения, саркофаг Гукасова, трехъярусная колокольня, ограда, ворота.

В 30-е годы была снесена церковь Ходживанк и ликвидировано одноименное древнее кладбище XVI века, где были уникальные архитектурные мемориальные памятники, родовые усыпальницы, саркофаги видных деятелей грузинского государства армянского происхождения (Тумановы, Бebutovy, Аргутинские-Долгорукие, Бектабеговы, Корчановы и др), надгробия с эпитафиями, фиксирующими их историческую давность.

В те же годы подверглись сносу церкви Ованес-Мкртыч, Сурб Саргис, Джиграшен, Грештакапетац, Зркинянц на ул. Грибоедова, Сурб Аствацацин в Кукии.

В 1936 году при невыясненных обстоятельствах рухнула церковь Шамхорецоц (Кармир Аветаран) на Авлабаре. Церковь Шамхорецоц XI века своими размерами и высоким куполом являлась доминантной в силуэте юго-восточной части Тбилиси. В отсутствие этого силуэта обеднела ландшафтная архитектура этой части города.

Но если эти церкви были разрушены, многим из уцелевших нанесен невосполнимый урон. Так, при строительстве Тбилисского метрополитена в районе площади им. Шаумяна при проходке туннеля от вибрационных воздействий пострадало здание церкви Эчмиадзинцев. В стенах появились трещины, много других признаков дефор-

мации сооружения. И лишь благодаря своевременным мерам, принятым церковным советом и городскими властями, опасность повреждения здания была устранена, а в начале 80-х годов выполнены необходимые строительные и отделочные работы.

Церковь Эчмидзинцев построена выходцами из Эчмидзина, приехавшими в Грузию по приглашению царя Ираклия II в конце XVIII века.

В 1976 - 77 гг. был выполнен капитальный ремонт церкви Сурб Геворг (Катохице). Находится у подножья горы ниже крепости Нарикала (поэтому еще именуется Большая крепостная церковь). Эта древнейшая армянская церковь Тбилиси. Построена князем Умэком в 1251 году (ранее об этом свидетельствовала строительная надпись). При реставрации старой части Тбилиси работы на участке, прилегающем к территории церкви, остались незавершенными. Сейчас этот участок имеет удручающий вид: захламлен двор церкви, облепленный по периметру ограды невзрачными ветхими растворами сомнительного назначения. Надо ли напоминать местным властям, что такое соседство для церкви недопустимо? Ведь это - историческое место, где помимо здания церкви находится памятник-надгробие Саят-Новы, памятник Геворку Башинджагяну, ряд других памятников, в том числе военным деятелям Шелковникову, Лорис-Меликову, Тер-Гукасову и др. Это историческое место посещается туристами со всех концов мира...

В 1987 году нами были проведены обследование и обмер территории вокруг церкви с составлением задания на архитектурное проектирование. Сюда входят обновление ограды и входной арки, укрепление подпорной стенки и устройство павильонов, предназначенных для экспозиции и продажи церковных реликвий (взамен находящихся здесь складов-растворов, эти помещения ранее были собственностью церкви).

Церковь Сурб Геворг должна иметь достойный вид, подобающей главной церкви армянской епархии в Грузии.

С недавних пор в Тбилиси развернулась дискуссия вокруг церкви Сурб Норашен. Сурб Аствацацин - церковь Норашен построена в 1787 году и относится к типу "купольная базилика". Фасады здания - с декоративной аркадой над западным фасадом ажурная ротонда колокольни. Интерьер церкви украшен фресками работы придворного художника царя Ираклия II Овнатана Овнатаняна. Многочисленная эпитафика, относящаяся к церкви, исследованная и дешифрованная Паруйром Му-

радяном (Институт Востоковедения НАН РА), убедительно доказывает, что изначально церковь была армянской. Более того, выявлены новые источники, призванные доказать раннюю дату построения церкви (начало 17 в.).

Комиссия, образованная на месте, рассматривала вопрос о церкви Норашен. Не дожидаясь ее выводов, группа недостойных лиц начала внутри церкви производить самоличные переустановки и стирать армянскую эпиграфику, повреждать фрески Овнатаяна, разрушать хачкары. Разумеется, выколупывание армянских надписей - не способ доказывать грузинское происхождение памятника. Встревоженная посольством на армянские церкви, в Тбилиси направилась делегация членов Верховного Духовного Совета Эчмиадзина. По возвращении делегации в Ереван местоблюститель предводителя Араратской епархии архиепископ Гарегин Нерсисян любезно согласился ознакомить нас с результатами поездки.

"Мы решительно осудили переосвящение армянских церквей в грузинские (церкви Куйсаноц, Сурб Хач, Сурб Аствацацин, Петхани, Сурб Карапет и др.), - говорил его преосвященство, - делегация имела ряд встреч с католикосом-патриархом всей Грузии Илией II и спикером парламента Республики Грузии Вахтангом Гогуадзе. Достигнута договоренность о прекращении всяких перестроечных работ по церквям, пока специальная комиссия на научной основе даст соответствующие заключения. Наша точка зрения такова: оставить в стороне конфессиональные разногласия и споры. Здание церкви Норашен предоставить под музей армяно-грузинской дружбы для демонстрации экспонатов, касающихся дружбы двух народов, начиная со времен Айка и Картлоса и до наших дней.

А для богослужения армянской общине возвратить ранее действовавшие армянские церкви Сурб Карапет Тандилянца, находящиеся в районах с компактным проживанием армянского населения Тбилиси".

*Армен Тер-Саркисян,  
член общества "Армения - Грузия".  
"Голос Армении", N38, 20.04.95 г.*

## №116

### ՆԱՅԵՐԵՆ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎՐԱՅՈՒ ԱՂՁԸՆ ԵՆ ՆԱՆԵԼ

Նայ մշակույթի բազմաբնույթ և մեծաբանակ հուշարձանների նկարմամբ համայն Վրաստանով մեկ ծավալված հաշվեհարդարն այլևս գերազանցել է անգամ ամենադաժան վանդալիզմի համաշխարհային պարկերացումներն ու գնահատումները:

Վրաստանի փարածքում հայկական եկեղեցիների, գերեզմանոցների, խաչքարերի ու փապանաքարերի և վերջապես պարմության ամենաարժանահավար սկզբնաղբյուրների վիմագրերի ոչնչացման մասին լուրերն արդեն հնչում են ոչ թե իբրև ահազանգ կամ գույժ, այլ ամենատվորական ու առողյա իրադարձություն: Կարծես այդպես էլ պետք է լիներ և անկախ, թե որ դարի պարմության հուշարձանի մասին է խոսքը, եթե այն Վրաստանում է և հայկական ուրեմն վերջը նույնն է՝ ոչնչացում: Այլևս անիմաստ է թվարկել այն բազմաթիվ Նայոց եկեղեցիների անունները, որոնք ավերվել կամ վրացացվել են վերջին 8-9 փարիների ընթացքում: Շուրջ 3 փասնյակ վրացացված եկեղեցիների որմերից ամենուր անհետացվել են պարմության ամենաթանկագին հիշարակները՝ հայերեն վիմագրերը: Զերված, ջնջված կամ պարզապես անհետացված վիմագրերի թիվն արդեն անցնում է 300-ի սահմանագիծը:



Դրանց ոչնչացումը համարարած է լինի եկեղեցիների կամ այլ շենքերի որմերին, կամ էլ գերեզմանաքարերին ու խաչքարերին: Նամարարած է նաև ծրագրված վանդալիզմի աշխարհագրությունը: Դրանք անհետացվում են սկսած մայրաքաղաք Թբիլիսիից, վերջացրած հեռու և մութիկ շրջանների գյուղերով: Բավական է այցելել մի որևէ հնավայր, որ վերջին անգամ միայն մի քանի փարի առաջ ենք եղել, և վանդալիզմի հետքերն ակնհայտ են ու թարմ: Չափազանց փխտուր, պարզապես սոսկալի փաստ է, որ հայ մշակույթի բնաջնջման գործում թորքերն անգամ վրացիներից միայն սովորել կարող են, քանի որ 1915 թվականից հետո ու առայսուր, հայ մշակույթի եղեռնով զբաղված Թուրքիայում դեռևս թիջ չեն պահպանված հայերեն վիմագրերն ու եկեղեցիները, իսկ ահա Վրաստանում այդպիսիք արդեն հազվագյուտ են: Բայց չէ՛ որ մի փար փարի առաջ Վրաստանը լեցուն էր հայ մշակույթի և պարմության հուշարձաններով, որպիսիք ցանկացած քաղաքակիրթ երկրում ենթակա են պահպանության և վերականգնման:

Այժմ արդեն շար ուշ է, բայց և ոչ անիմաստ խնդրի առթիվ վերջապես պետական վերաբերմունք ցուցաբերելու: Մեր խորին համոզմամբ, անհանդուրժելի է հանուն քաղաքական «ջերմ» հարաբերությունների կայացման սեփական մշակույթի գոհաբերությունը:

*Սամվել Կարապետյան  
«Նայոց աշխարհ»*

*№ 111, երեքշաբթի, 18 նոյեմբերի 1997 թ.*

## ГРУЗИНСКИЕ "ПАТРИОТЫ" И ВОПИЮЩИЕ КАМНИ

В последнее десятилетие тема армян Грузии и созданных ими на протяжении столетий культурных ценностей - одна из излюбленных в грузинской журналистике, а жанр ответа на "посягательства" армянских ученых - один из самых популярных. Нет недостатка и в призывах больше заниматься этим вопросом. К примеру, совсем недавно редакция журнала "Артануджи" (N7, 1998) вновь призвала грузинских ученых отказаться от политики замалчивания и выступать против посягательств армянских историков, обильно снабжающих трудами "сомнительной ценности" и "низкопробного научного достоинства" как зарубежные научные круги, так и проживающих в Грузии армян.

Подвергая критике тех армянских ученых, сфера научных интересов которых так или иначе связана с историей, культурой, этнографией армян Грузии - от покойного академика С. Еремяна, составившего на основе "Ашхарацуйца" карту Армении VII века, до составителей "Словаря топонимов Армении и прилегающих областей", грузинские авторы, как правило, возмущаются и... ограничиваются выводами политического характера.

Особое внимание грузинских арменоводов (и не только арменоводов) в последнее время привлекают издания, подготовленные "Организацией по изучению армянской архитектуры" (RAA). Их крайне возмущает то обстоятельство, что RAA занимается изучением исторических памятников, находящихся на территории Грузии. Вероятно, они просто не знают, что RAA все свои силы и средства направляет исключительно на изучение армянских культурных ценностей, находящихся за пределами нынешней Республики Армении, т. е. на территории исторической Армении, а в Грузии армянские памятники сохранились не только на территории Гутаркской области (гр. Сомхити) исторической Армении, но и в других местах (Кахети, Картли и др.).

В 1995 году RAA, помимо других исследований, издала и карту-справочник "Армянские церкви в Грузии", содержащую краткие сведения о почти 650 церквях. И вот 3 года спустя некий Борис Бохуа в своей статье "Народ, искажают историю!" ("Асавал-дасавали", 1998 г., 27 апреля - 3 мая) возмущается тем обстоятельством, что

в Грузии зафиксировано 650 армянских церквей. Охарактеризовав этот несомненный факт как "великолепный образец фальсификации", он с неуместной иронией пишет: "Наши соседи" обнаружили "в Грузии ни много ни мало 650 армянских церквей, выясняется, что даже в Зугдиди есть армянская церковь (?)".

Признаемся, причины возмущения г-на Бохуа нам непонятны. Тот факт, что о множестве армянских церквей и монастырей, сохранившихся в Крыму, опубликован целый ряд исследований, не только не вызывает возмущения правительства и общественности Украины, но напротив, эта страна изыскала средства для их восстановления (к примеру, монастыря Сурб Хач). В свое время в Индии проживало немало армян, и сегодня об этом напоминают построенные ими многочисленными церкви и кладбища,



которые никак не раздражают ни власти, ни народ Индии. А вот г-н Бохуа никак не может смириться с историческими реалиями. Не знаем - то ли по невежеству, то ли из "патриотизма", но он считает, что число армянских церквей в Грузии преувеличено и что уж где-где, а в Зугдиди армяне своей церкви иметь не могли. К сведению г-на Бохуа, подтверждаем: да, в Зугдиди действительно была армянская церковь. В архивах RAA хранятся документы, свидетельствующие о ее существовании в 1872, 1875, 1882 гг. Оригиналы этих документов хранятся в Государственном архиве истории Армении (фонд N53 "Армянская консистория Грузии и Имеретии" дело 3859, л. 192-193, дело 3866, д. 131-132, дело 2874, л. 147-148).

Сведения, сохранившиеся об армянских церквях в Грузии, исключительно богаты. О большей их части известны самые различные детали: начиная от времени их основания и кончая малейшими подробностями, относящимися к их ремонту или реконструкции (что именно реконструировалось, на чьи пожертвования, сколько средств затрачено и т. д.). Напомним, что все эти сведения можно найти не только в фондах ЦГАИА РА, но и на страницах армянской прессы досоветского периода.

Кстати, богатые сведения по этому вопросу содержат также архивы Грузии и грузинская пресса. К сожалению, грузинские авторы, пишущие на эту тему, не знакомы даже с ними (если, конечно, они не игнорируются намеренно).

Данные о количестве армянских церквей в Грузии можно почерпнуть и из нейтральных источников. Достаточно взглянуть на списки, составленные и опубликованные Министерством внутренних дел России (Министерство внутренних дел. Департамент духовных дел. Иностранцев исповеданий. "Алфавитные списки Армяно-григорианских церквей и магометанских мечетей в империи". СПб, 1886 г.)

Кстати, количество только действующих армянских церквей, упомянутых в этом документе, в границах нынешней Грузии составляет 200 единиц (Ахалкалакский уезд - 57, грузинский часть Борчалинского уезда - 27, город Тифлис и одноименный уезд - 49, Сигнахский уезд - 10, Телавский уезд - 23, Душетский уезд - 4, Ахалцихский уезд - 11, Горисский уезд - 19). Короче говоря, материалов предостаточно, нужно только не пренебрегать ими.

Издание упомянутой карты вызвало гнев в редакции журнала "Артануджи" (1998, №7). Она, обращаясь к карте, на которой указаны места нахождения армянских церквей, пишет: "...охватывает единое чувство удивления и возмущения - возле населенных пунктов Восточной и Южной Грузии не оставлены места для нанесения даже опознавательных знаков грузинских церквей!" Авторам этих строк вынуждены напомнить, что карта-справочник называется "Армянские церкви в Грузии", они и обозначены на карте. Что касается грузинских и других церквей, находящихся на той же территории, то их обозначение не входило в задачу составителей карты.

Редакция журнала уверена (и пытается уверить в этом читателей), что помещенная в том же номере журнала статья Дэви Бердзенишвили имеет "чисто научную нагрузку - грузинскому и русскоязычному читателю предоставляется прекрасная возможность проследить истинную историю Ахалкалаки с древних времен до наших дней". Скажем сразу: статья эта содержит формулировки и утверждения, которые не имеют к науке никакого отношения. Так, Д. Бердзенишвили в отношении северных районов области Гутарк исторической Армении использует топоним "Квемо Картли", намерено избегая широко распространенного в средневековых грузинских источниках названия Сомхит (впоследствии Барчалу). По-

чему? Да потому, что "Сомхит" буквально означает "Армения" и использовать этот топоним опасно и невыгодно, ибо он отражает историческую реальность. Так появилась "Квемо Картли" ("Внутренняя Грузия").

Свою статью Д. Бердзенишвили сопроводил фотоснимками и планом однефной церкви в Ахалкалаки, датируемой 12-13 вв. На них ясно видны чистотесаные камни передней части алтаря, которые свидетельствуют о том, что алтарь явно выше уровня пола зала. Это - особенность, присущая храмам Армянской Апостольской Церкви. Напомним, что в церквях греческого обряда высокий алтарь отсутствует.

Стремясь уничтожить эту специфическую особенность армянских церквей, подтверждающую их несомненную армянскую принадлежность, в последние годы были разрушены или ликвидированы высокие алтари множества армянских храмов в Тбилиси и его окрестностях (Сб. Степаноса, Сб. Карапета, Верийской Сб. Хач. Шавнабадской Сб. Геворга, Телетийской Сб. Геворка, Сурамской Сб. Григора Лусаворича и др.). Не составляет исключения и упомянутая ахалкалакская церковь, высокий алтарь которой во время "раскопок" был также разрушен, но "по небрежности" передние камни алтаря были сохранены. Подобных примеров грузинской "небрежности" масса. Приведем только один пример, также относящийся к Джавахку. Лонгинос Сумбадзе в своей объемистой работе "Архитектура грузинского жилища дарбази" (Тбилиси, 1984) выдает армянские дома с шатровой кровлей в Джавахке за грузинские народные дома. Каждое представленное в книге жилище сопровождается комментарием: адрес дома, имя владельца. Исключение составляет лишь имя владельца дома в таблицах 78 - 80. Здесь лишь указано, что дом находится в селе Кумурдо Джавахка. Намеренно опущены имена построившего дом в 1898 г. Мартироса Варганяна и его внука, нынешнего владельца дома Сарибекка Варганяна, а также армянских мастеров Саркиса и Тевоса из села Ломатурцх. Так армянский азарашен превращается в грузинский "дарбази".

О том, как только за последние 10 лет 200 армянских культурных памятников были превращены в грузинские, рассказывает выходящая на днях книга "Государственная политика Грузии и армянские культурные ценности. 1988 - 1998".

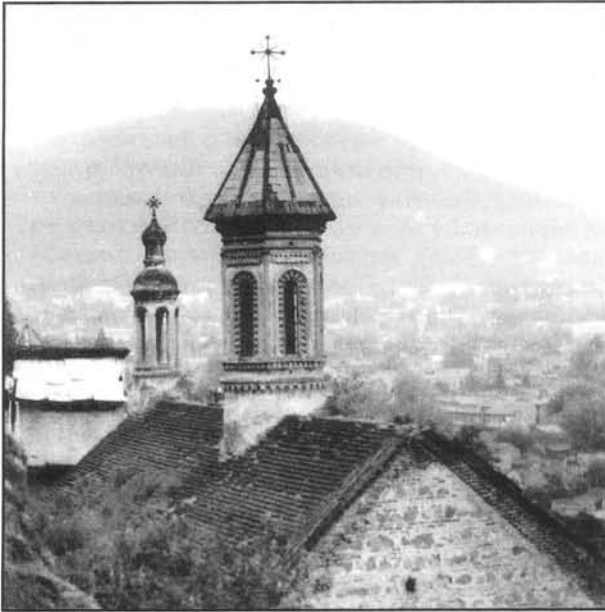
"ГОЛОС АРМЕНИИ", №66, 18 июня 1998 г.,  
Самвел КАРАПЕТИАН

Ереванское представительство РАА

**ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ**

**ФОТОГРАФИИ**

**PHOTOGRAPHS**

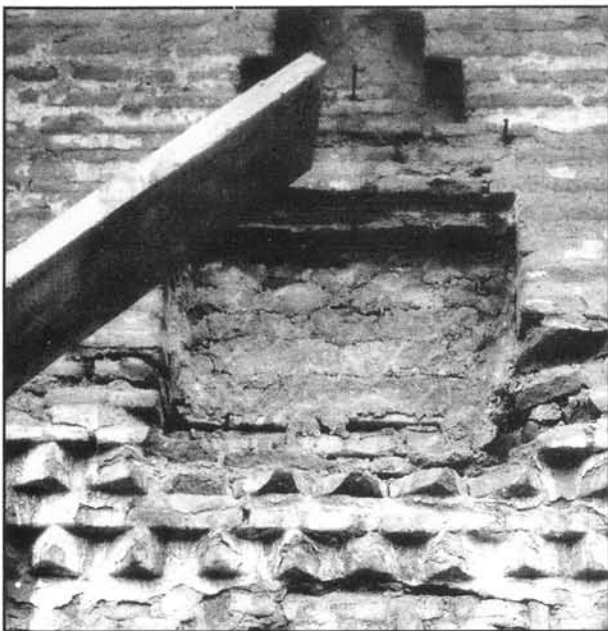
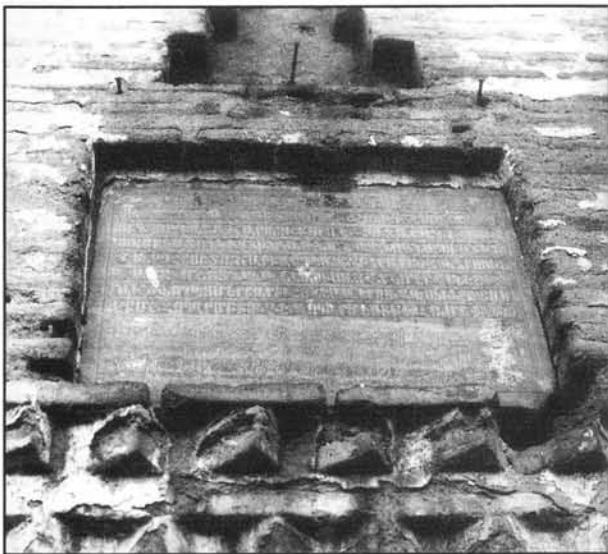


- ▲ Մինչև 1990թ. անվնաս պահպանվել էին գմբեթներին ամրացված մետաղաձուլ խաչերը
- ▶ 1990թ. ապրիլին ոչնչացվեց «հայկական» նկատված խաչերը
- ▼ 1990թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին քանդեցին եկեղեցու բարձր բեմը և մկրտարանը



▲ Եկեղեցու ներսում, հյուսիսային պատի մեջ ագուցված արձանագիր խաչքարը, որն անհայտացվել է 1990-91թթ. ընթացքում

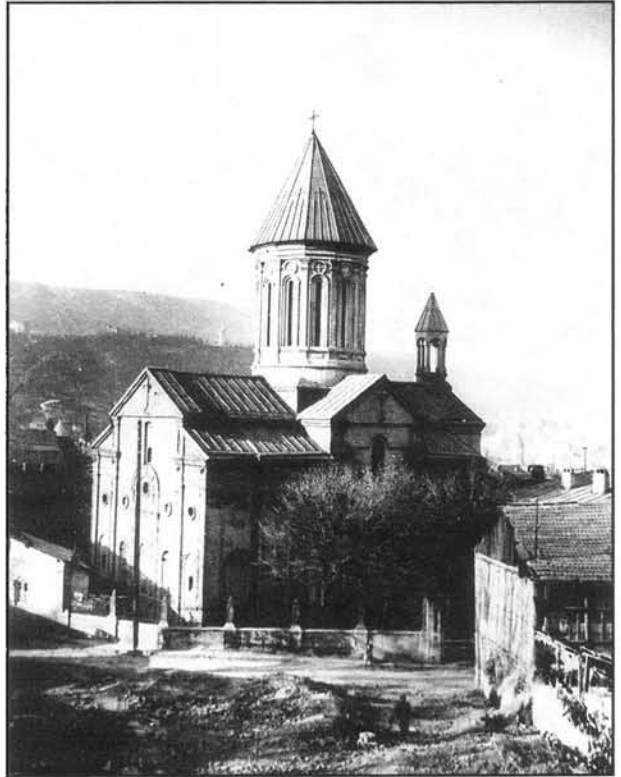
## II ՔԱՐԱՓԻ ՍՐ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ



## ԷԶՄԻԱԾՆԵՑՈՑ ՍՐ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ

◀ Քարափի Սր. Գևորգ եկեղեցին ձևափոխությունների ժամանակ (ներքին տեսքը դեպի արևմուտք)

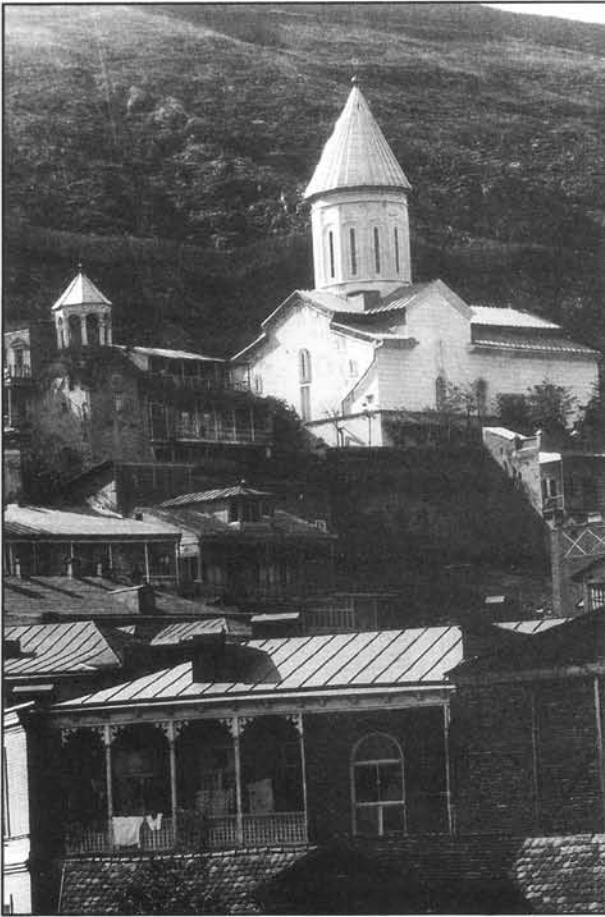
▼ Էջմիածնեցոց Սր. Գևորգ եկեղեցու տեսքը հյուսիս-արևելքից



◀ Քարափի Սր. Գևորգ եկեղեցու հյուսիսային ճակատից բացված մուտքի բարավորի 1753թ. շինարարական արձանագրությունը. ա) իր տեղում. բ) ոչնչացումից հետո (1990թ. վերջ)

▼ Էջմիածնեցոց Սր. Գևորգ եկեղեցուց հազիվ մի քանի մետր հեռավորությամբ բազմահարկ հյուրանոց կառուցելու առթիվ կանգնեցված բետոնե պարսպապատը





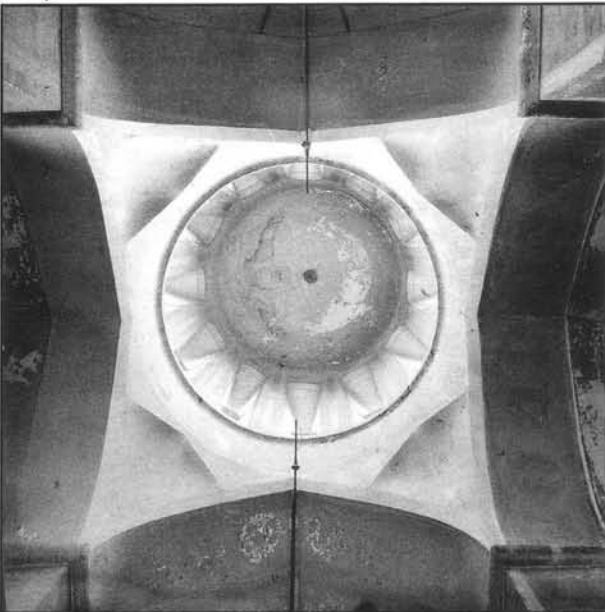
▲ Եկեղեցու տեսքը հյուսիս-արևելքից

▼ Գմբեթարդին Չայր Աստծու որմնանկարը, որը ոչնչացվեց 1990-1991թթ. ընթացքում

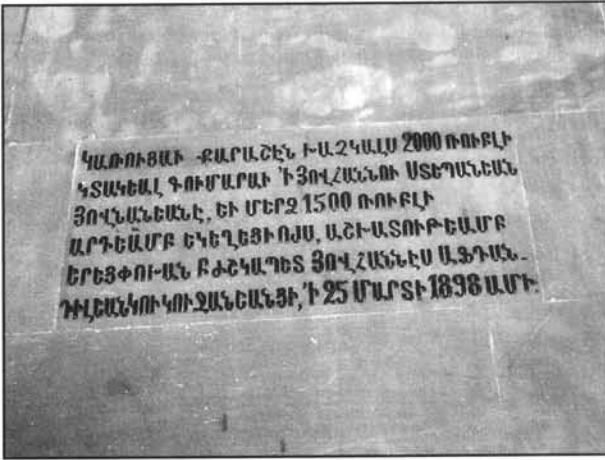


▲ 1990թ. հունվարի 15-ին եկեղեցու գմբեթից վայր գցված խաչը

▼ Եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի արևելք. ա) խորանի կենտրոնում 1898թ. կառուցված խաչկալը (նկ. 1989թ.). բ) ամբողջությամբ ոչնչացվելուց հետո (1990թ. սկզբին)







▲ Ներքուստ հյուսիսային պատի մեջ գտնված մկրտարանի ավազանը. ա) 1989-ին. բ) ավերումից հետո՝ 1990-ի գարնանը

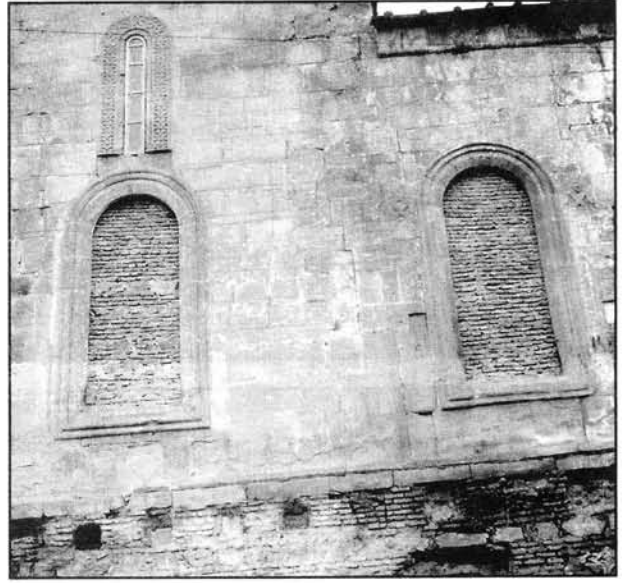
▼ Ոչնչացված խաչկալի բեկորները խառնված շինադրի հետ (1990թ.)



▲ խաչկալի արևելյան պատին փորագրված արձանագրությունը. ա) իր սկզբնական տեղում (մինչև 1989-ի վերջ), բ) 1990-ի սկզբին արդեն փլատակված և ընկած ավերակույտի մեջ. գ) տեղացիների ջանքերով պահպանման նպատակով փոխադրված գործող Սբ. Գևորգ եկեղեցու բակը



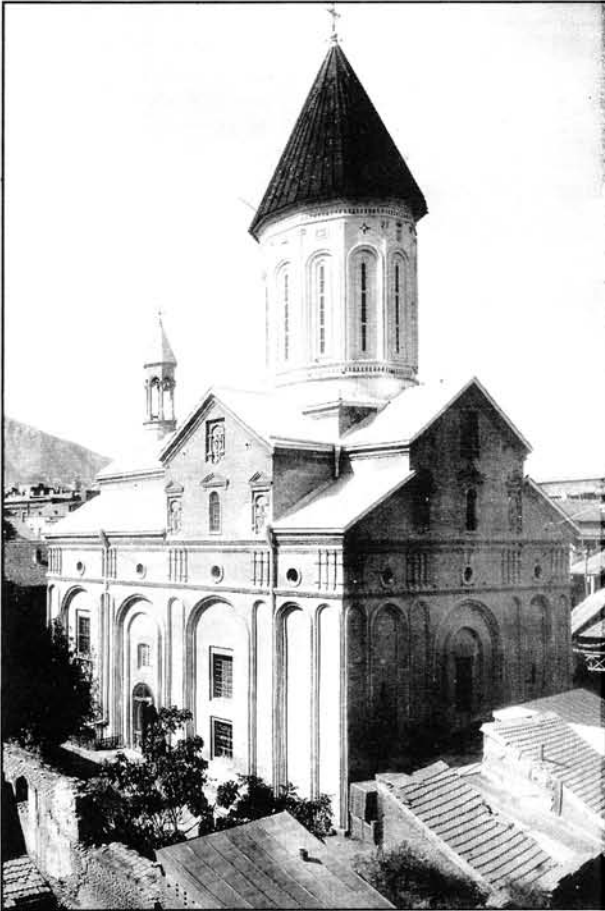
▼ Եկեղեցու ներքին ավերում-ձևափոխումները քողարկելու նպատակով աղյուսով պատված լուսամուտներ



◆ Եկեղեցու հարավային ավանդատան մուտքի աջ կողմում ազուցված արձանագիր խաչքար (XVII դարի վերջ). ա) իր սկզբնական տեղում. բ) 1990թ. զարնանը տեղահան արված, ընկած եկեղեցու մեջ: Ավելի ուշ անհետացված

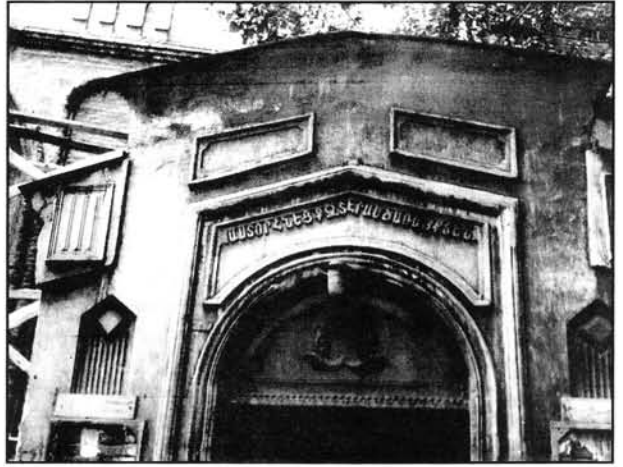


▶ Եկեղեցու հյուսիսային կողմում, ոչ հեռու՝ 1897թ. կառուցված աղբյուրը (նկ. 1989թ.): Այժմ ավերված է, իսկ շինարարական արձանագրությունը անհետացված



▲ Եկեղեցու տեսքը հարավ-արևելքից

▼ Մինչև 1983թ. կանգուն շքամուտքը (հյուսիսային մուտքի առջև), որը նույն թվականին հիմնահատակ ավերվեց



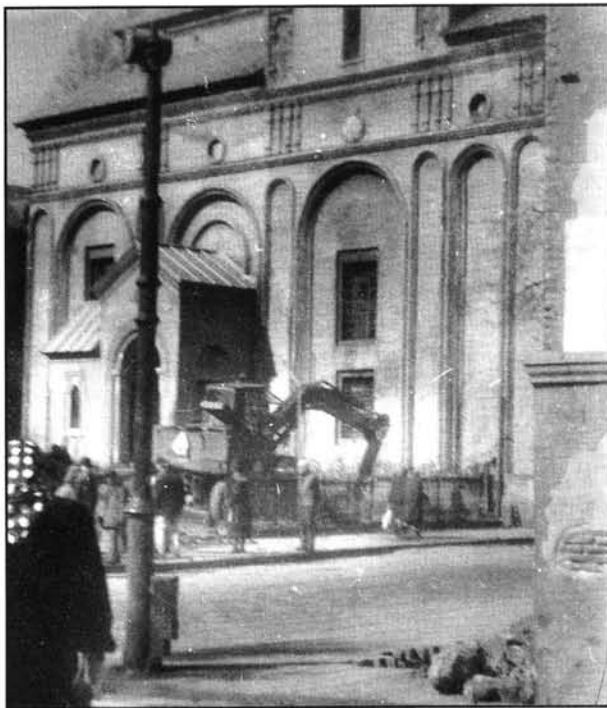
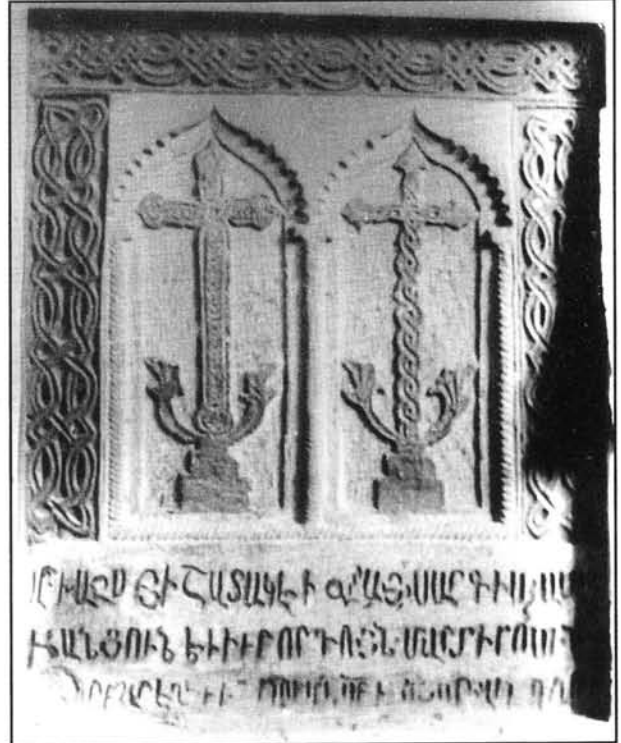
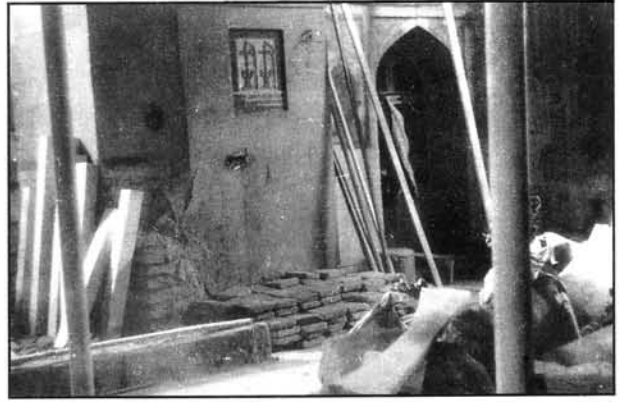
▲ Հատված 1983թ. ոչնչացված շքամուտքից

▼ Շքամուտքը քանդման ընթացքում (1983թ.)



▲ Եկեղեցու արևմտյան կողմում 1983թ. հայտնաբերված և անհետացված (հեռացվել է շինարարական աղբի հետ մեկտեղ) տապանաքարեր





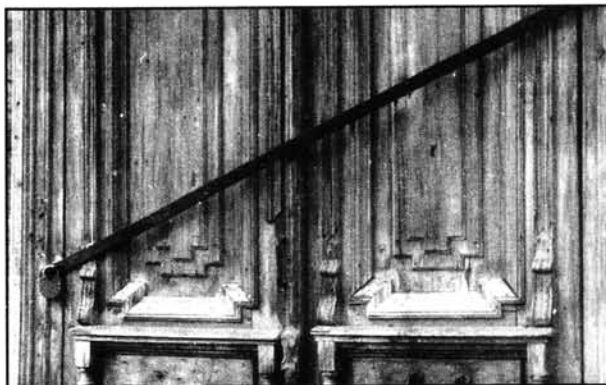
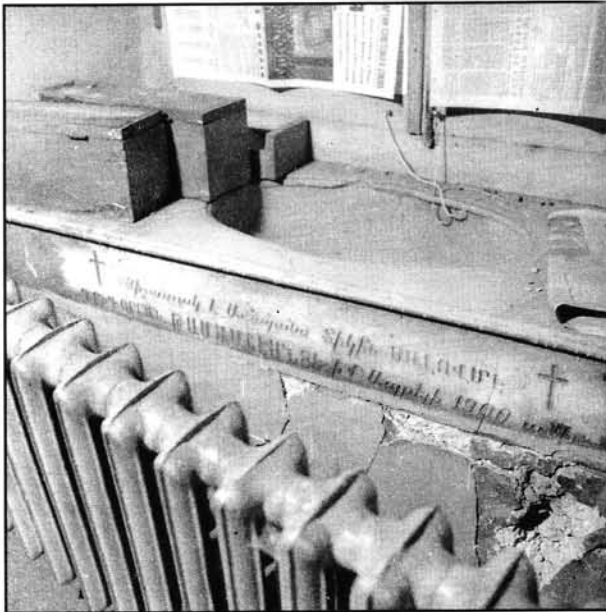
▲ Եկեղեցուց հագիվ մի քանի մետր հարավ շինարարական աշխատանքների ծավալումը (1995թ.)

▲ Ներքուստ եկեղեցու արևելյան պատին ագուցված արծաթափր խաչքարը (XVII դ.). ա) իր նախնական տեղում, մինչև 1995թ., երբ արդեն ավերվել և հողի հետ հավասարեցվել էր բարձր բեմը. բ) խաչքարը. գ) 1995-ին տեղահանված (դժբախտաբար նաև անհեցված) խաչքարի տեղը



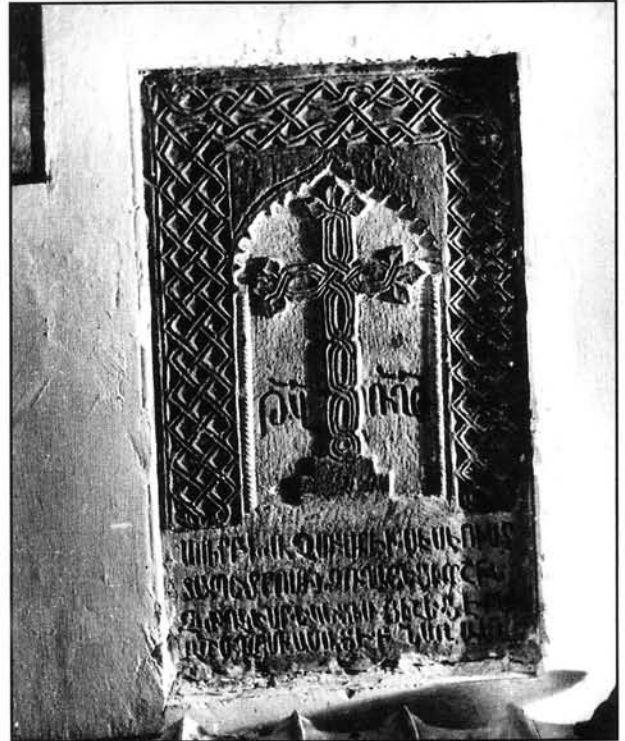
▲ Մի պահ եկեղեցու խորանի բարձր բեմը քանդելուց հետո հունաձես եկեղեցիներին բնորոշ բեմառաջի պատմեշի կառուցման ընթացքից (1995թ.)

▼ Ներքուստ հյուսիսային պատի մեջ գտնված մկրտարանի ավազանը մինչև 1995-ի ոչնչացումը



▲ Եկեղեցու քանդման-ձևափոխման-յուրացման աշխատանքների անբողջ ընթացքում դռները փակ էին հատուկ «հոգածությամբ»

▶ Չին դռները փոխարինվեցին «վրացական խաչով» զարդարված դռներով

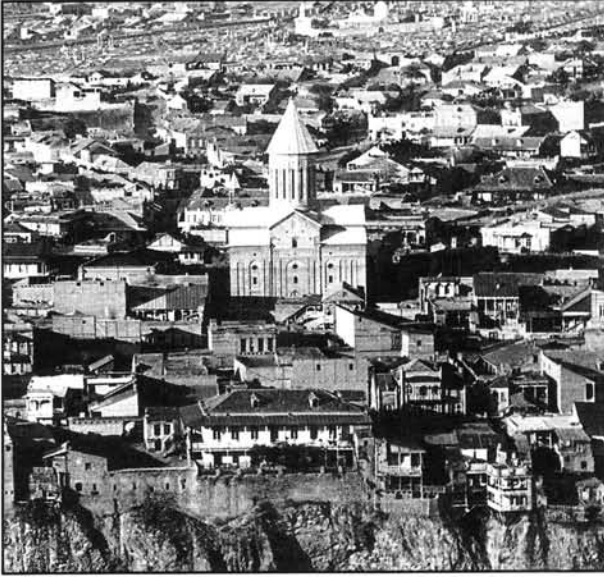


▲ Եկեղեցու ներսում ագուցված խաչքարերից ևս մեկը (1650թ.) ոչնչացված 1995-ին

▼ Եկեղեցու հյուսիսային մուտքի մոտ գտնված և ասֆալտապատված տապանաքար



# ՇԱՄԲՈՐԵՑՈՑ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ (ԿԱՐՍԻՐ ԱՎԵՏԱՐԱՆ) ԵԿԵՂԵՑԻ IX



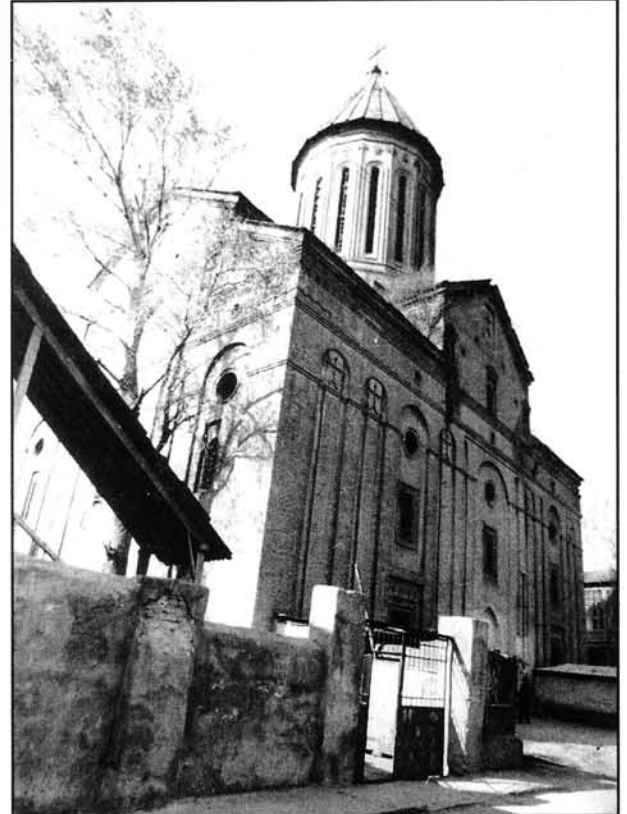
▲ Եկեղեցու տեսքը հարավից (նկ. XIX դ. վերջ)



▲ Հատված թմբուկը բոլորող բարձրաքանդակներից



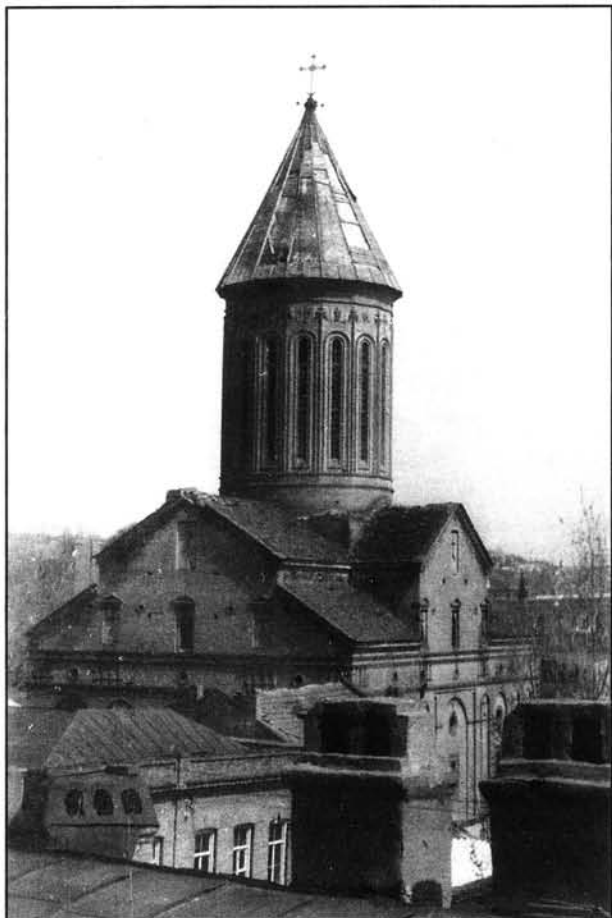
◆ Եկեղեցու տեսքը հարավ-արևելքից, ա) նկ. 1988թ. . բ) տեսքը 1989թ. ապրիլի 13-ի փլուզումից հետո՝ հաջորդ օրը



◆ Եկեղեցու տեսքը հյուսիս-արևելքից, ա) մինչև կործանումը (նկ. 1978թ.), բ) 1989-ի ապրիլի վերջին



**X ՀԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ՍՐ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ (ԿԱՐՄԻՐ ԱՎԵՏԱՐԱՆ) ԵԿԵՂԵՑԻ**



▲ Եկեղեցու տեսքը հյուսիս-արևմուտքից, պայթեցումից առաջ և հետո (1990թ. գարուն)



▲ Եկեղեցու տեսքը հարավ-արևմուտքից (պայթեցումից առաջ և հետո՝ ապրիլի 15-ին)



▶▲ Թմբուկի բարձրաքանդակները փլատակների մեջ





▲ Սեփական մշակույթին նախանձախնդիր առանձին անհատների նախաձեռնությամբ եկեղեցու փլատակներից դուրս բերված և դեպի գործող Սր. Գևորգ եկեղեցի փոխադրվող բարձրաքանդակները



▲ Եկեղեցու հարավային ճակատի արևմտյան հատվածը, որը «անվտանգության» նկատառումներով փլուզեցին եկեղեցու կործանումից շաբաթներ անց

▶ Թմբուկի բարձրաքանդակները փլատակների մեջ



▲ Պահպանման նպատակով Կարողիկե Սր. Գևորգ եկեղեցու բակ փոխադրված բարձրաքանդակներից մեկը



▶ 1995-6թթ. կատարվել են կիսավեր եկեղեցու տարածքի հողաբաժանումներ մասնավոր անձանց համար: Դատավոր, դատախազ, պաշտպանության նախարար, միլիցիայի կապիտան և այլ պաշտոնյաներ լծվել են մասնավոր տների կառուցման գործին





▲ Եկեղեցու տեսքը հարավից (նկ. XIX դ. վերջ)

▼ Տեսքը հյուսիս-արևմուտքից (1989թ.)



▲ Եկեղեցին քանդման ընթացքում (1995թ., հունվար)



▼ 1997թ. հուլիսի 2-ին արդեն իսպառ ավերված Չորաբաշի Սր. Գևորգ եկեղեցու տեղում կատարվեց կառուցվելիք վրաց եկեղեցու հիմնօրհները: Հուլիսի 15-ի դրությամբ վրաց նոր եկեղեցու շինարարական աշխատանքները բուռն ընթացքի մեջ էին



▲ Ներքին տեսքը դեպի արևելք (1989թ.)



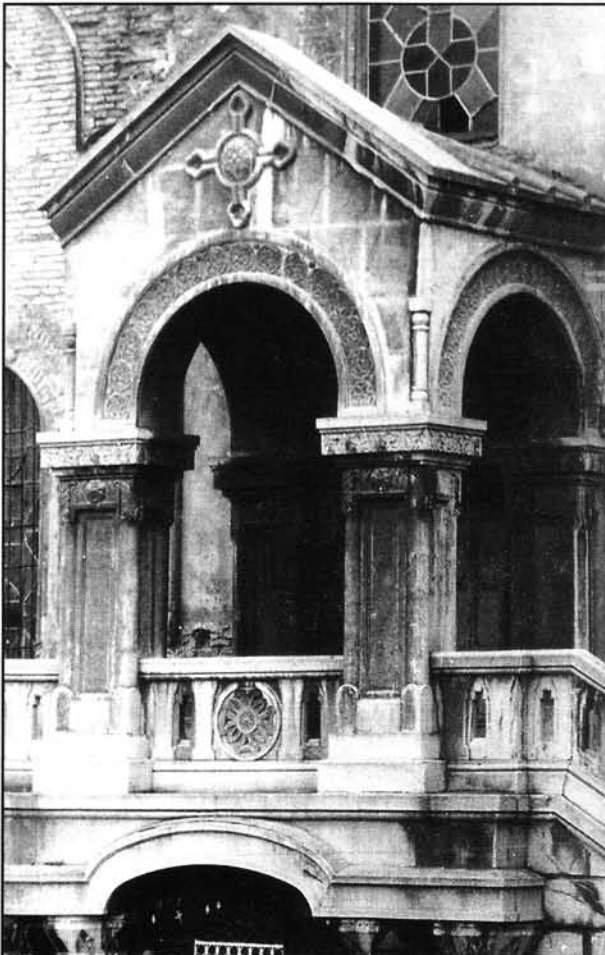
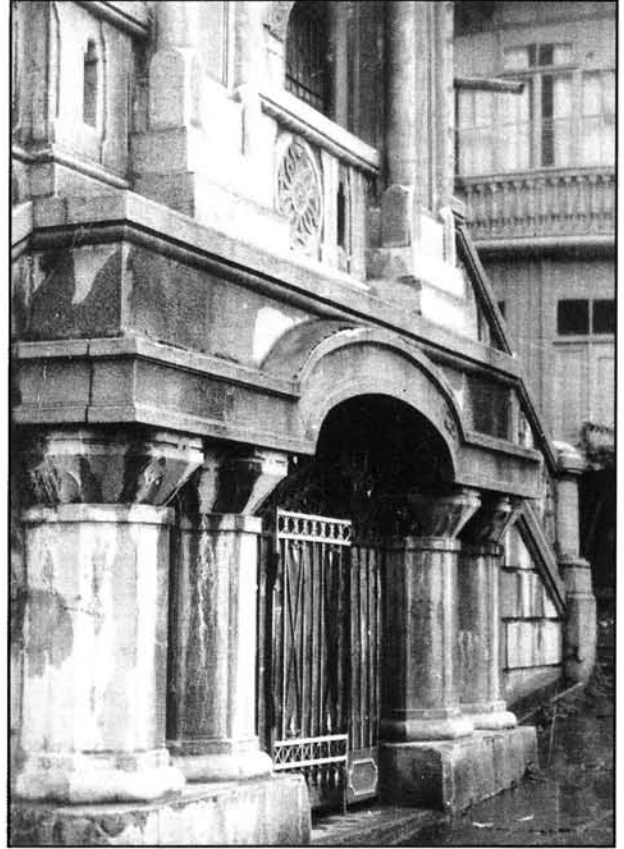
▲ 1884թ. Ալ. Խալաթյանցի նվիրատվությամբ նորոգված մկրտարանը. ոչնչացվեց եկեղեցու քանդման ժամանակ



▲ Եկեղեցու տեսքը հյուսիս-արևմուտքից (1989թ.)

▶ Շքամուտքի առաջին հարկը, որտեղ էր Փեփրոնե մայրապետի դամբարանը (1989թ.)

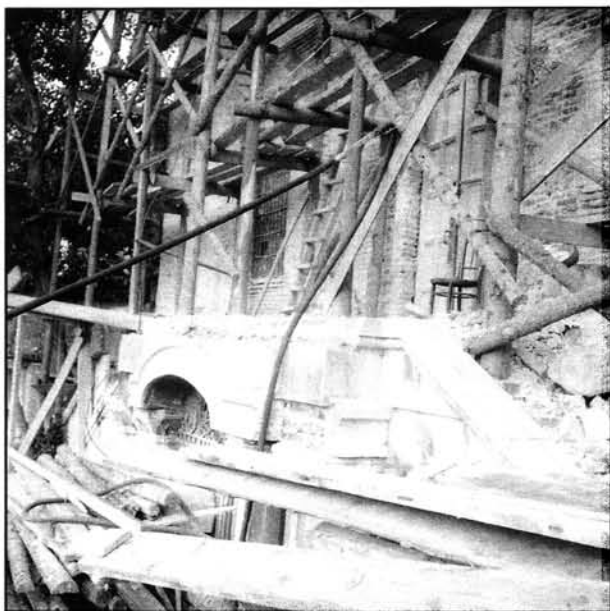
▼ Հատված հյուսիսային ճակատից բացված մուտքի առջև կառուցված կրկնահարկ դամբարան-շքամուտքից



▲ Շքամուտքը բանդման ընթացքում (1990թ.)

▼ Տեղահան արվեցին նաև լուսամուտների երկաթաձուլված մոդակապատ ծաղերը (1995թ.), իսկ լուսամուտները ծածկեցին աղյուսապատով

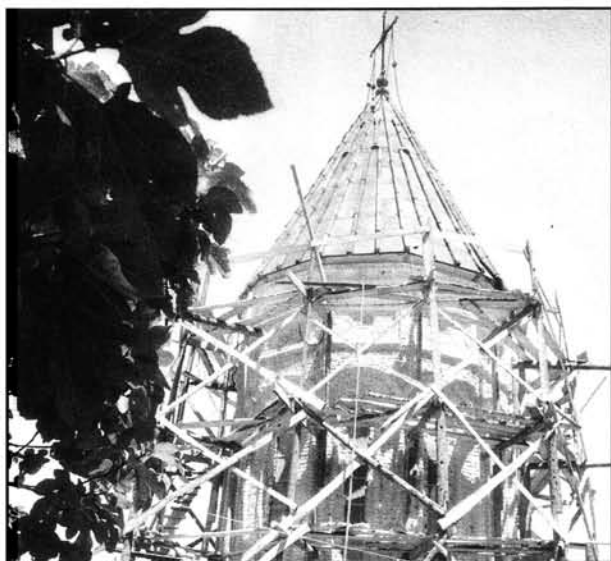




▲ Շքանուտք-դամբարանը քանդման ընթացքում (1990թ.)



▶ Եկեղեցու թմբուկը. ա) մինչև «վերանորոգումը» (1989թ.), բ) «վերանորոգման» ընթացքում (1991թ.), գ) «վերանորոգումից» հետո (1993թ.), երբ քերվել, ոչնչացվել էին թմբուկը բոլորող պատկերաքանդակները, իսկ լուսամուտները աղյուսապատվել

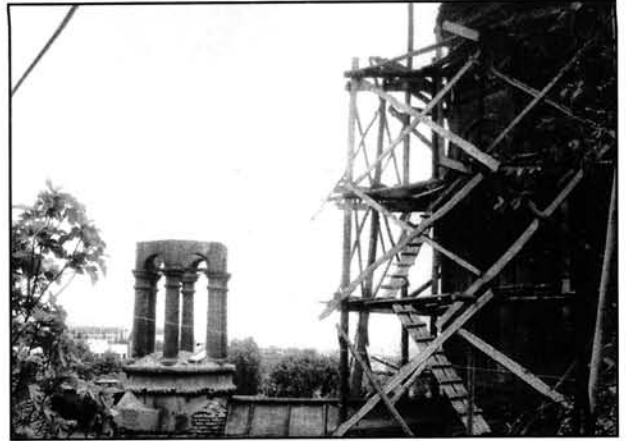


▼ Եկեղեցու թմբուկի շուրջ-բոլորը ձգվող բարձրաքանդակները մինչև վերանորոգման (իրականում յուրացման) աշխատանքների սկսումը (1989թ.)





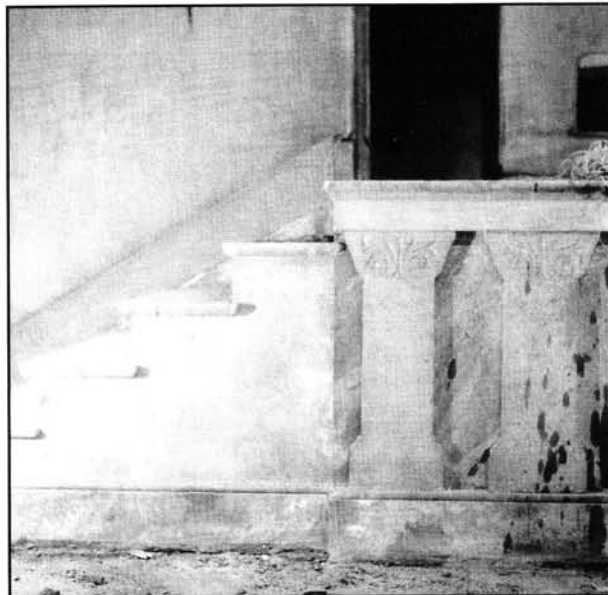
▲ Եկեղեցու արևմտյան ճակտոնի գագաթին կանգնած զանգակատունը, որը պայթեցվեց 1990-ի փետրվարի 9-ին



▲ Զանգակատունը քանդման ընթացքում

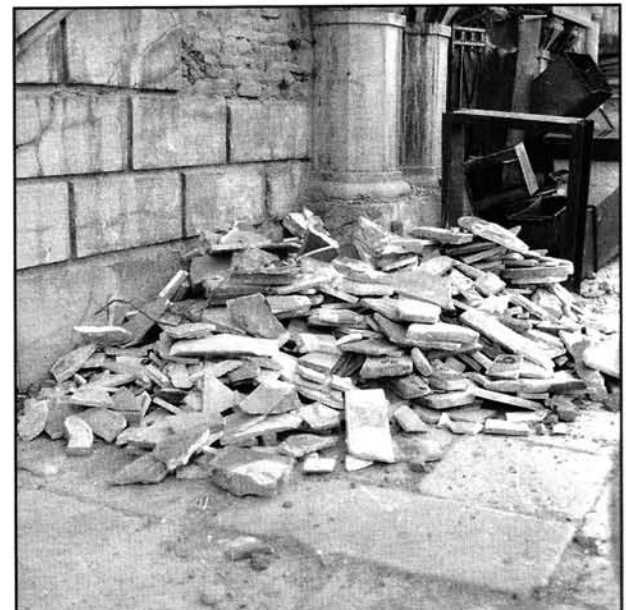


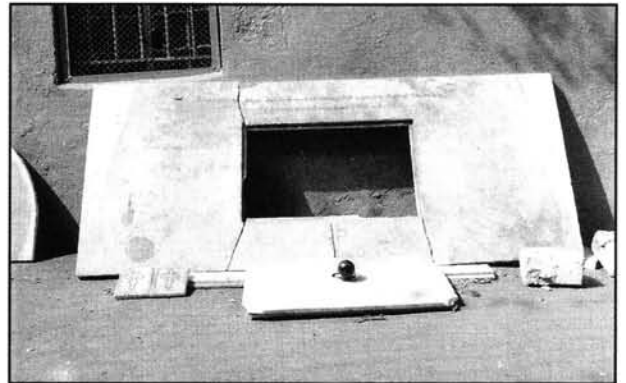
▲ Բարձր բեմի վրա, խորանի կենտրոնում կանգնած մարմարակերտ խաչկալը մինչ ավերելը (1989թ.)



▲ Հատվածներ բեմի մարմարակերտ բարձր ճակատամասից (1989թ.)

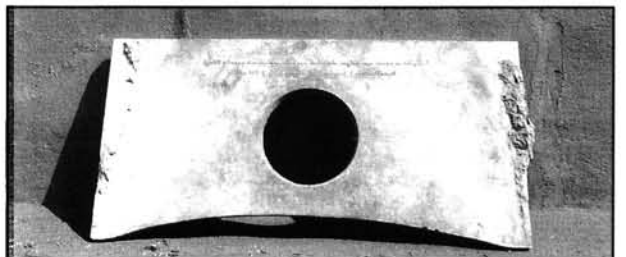
▼ Ոչնչացված և իբրև շինադր եկեղեցու քակում թափված խաչկալի և բեմի մարմարե բեկորները (1990թ.)





▲ Ջյուսիսային պատի մեջ գտնվող մկրտարանի մարմարակերտ ավազանը՝ կափարիչով. ա) տեսքը՝ 1989-ին (մինչև ավերելը). բ) ավերելուց հետո բեկորները փոխադրված Կաթողիկե Սբ. Գևորգ եկեղեցի

▼ Արևելյան ճակատից բացված լուսամուտի մեջ գետեղված մարմարակերտ լվացարանը (1870թ.). ա) նախնական տեղում. բ) փոխադրված Սբ. Գևորգ եկեղեցի

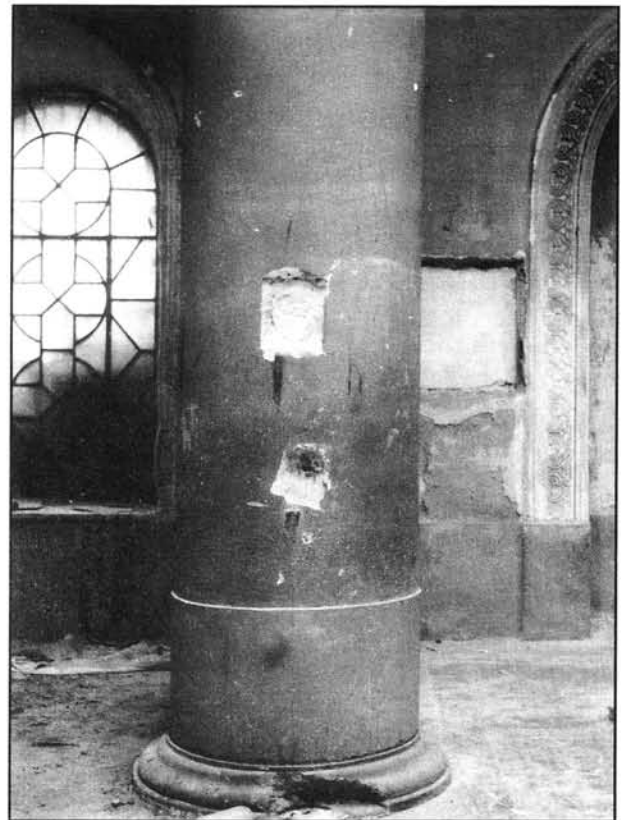
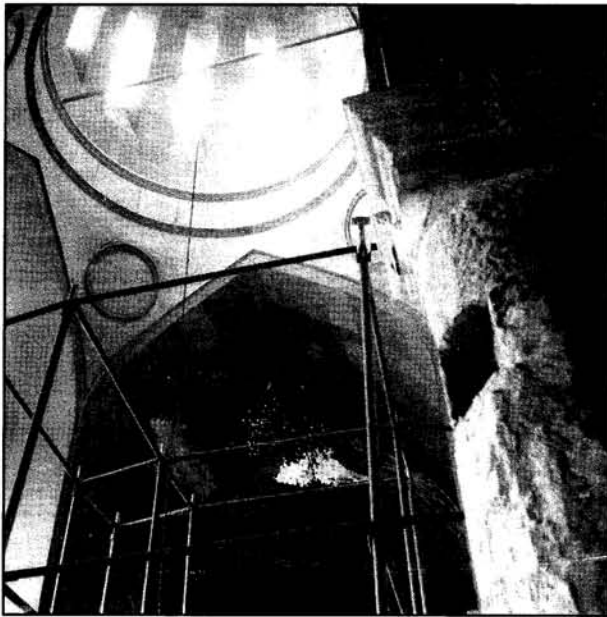


▲ Ոչնչացված խաչկալի գագաթից պոկված մարմարակերտ խաչը, սեղանի վեմբարը (1870թ.) և այլ բեկորներ, 1990-ին պահպանության նպատակով փոխադրված Կաթողիկե Սբ. Գևորգ եկեղեցի

▲ Եկեղեցու բարձր բեմն ու խաչկալը հիմնահատակ ավերելուց հետո (1990-91թթ.)

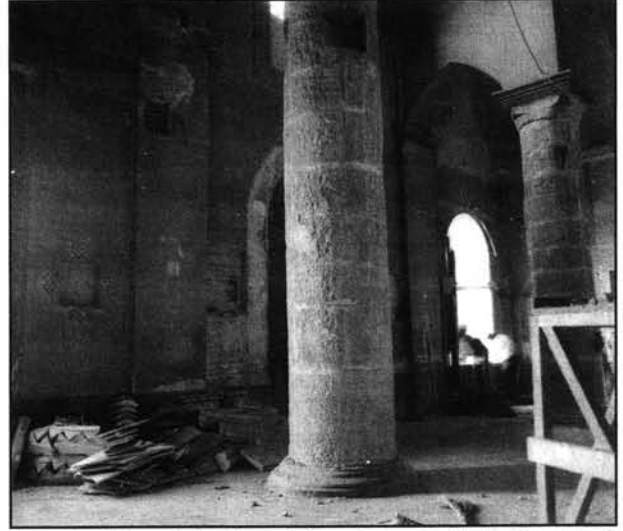


▲ 1885թ. գմբեթի ծածկերը նորոգելու մասին պատմող վիճակագիրը թմբուկի մեջ ներքուստ. ա) 1989թ-ին (մինչև ավերելը). բ) ոչնչացնելուց հետո

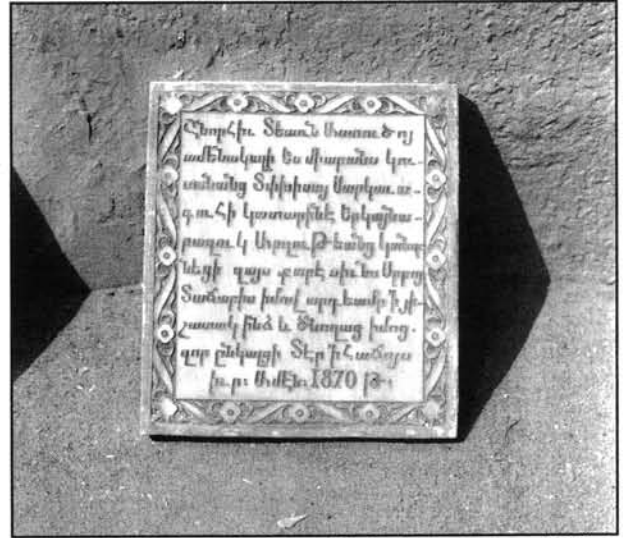


▲ Սարկավագուկի Հռիփսիմե Բեգբաբեգյանցի միջոցներով սյան կանգնեցման (1870թ.) մասին պատմող արձանագիր գրությունը իր նախնական տեղում (1989թ.)

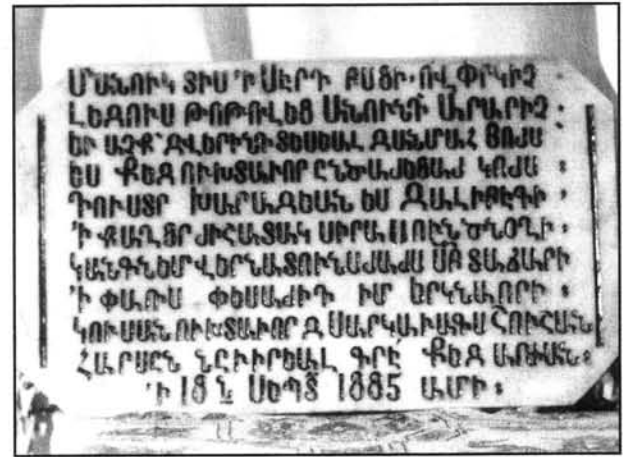
▲ Սարկավագուկի Հռ. Բեգբաբեգյանցի շինարարական գործունեության մասին պատմող արձանագիր մարմարե սալիկը իր նախնական տեղում (1989թ.) և ոչնչացվելուց հետո (1991թ.)



Հայկական նշանները (բարձր բեմ, խաչկալ, մկրտարանի ավազան, վիճագրեր) ոչնչացման աշխատանքների ընթացքում 1990-1991թթ.

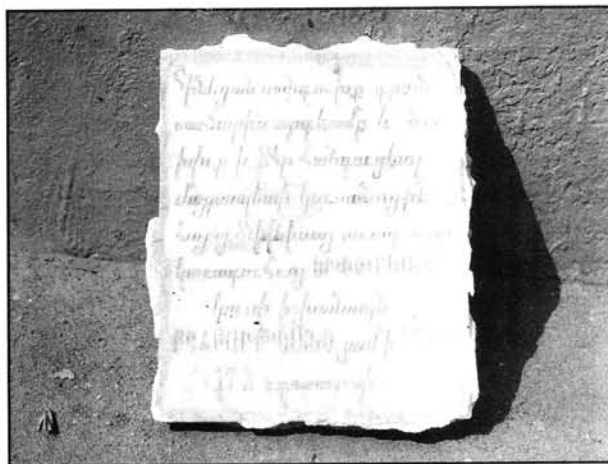
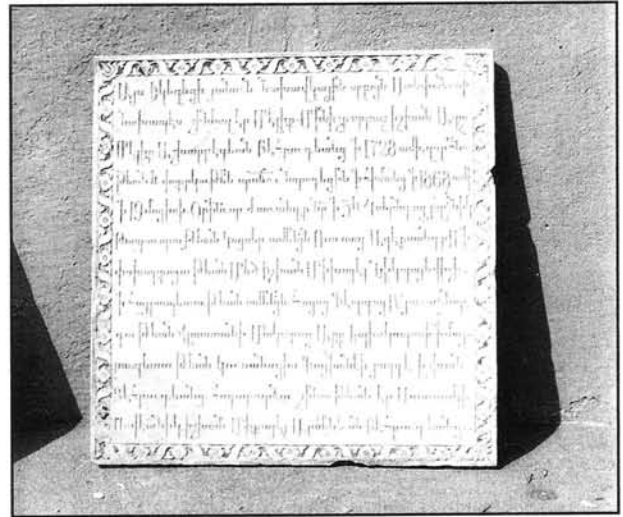


Սարկավազուհի Կատարինե Երկայնաբազուկ-Արղությանցի շինարարական գործունեության մասին պատմող (1870թ.) արձանագիր մարմարե սալիկը իր նախնական տեղում (1989թ.) և տեղահանվելուց հետո պահպանության նպատակով փոխադրված Կաթողիկե Սր. Ղևորզ եկեղեցի



▲ Ուղղութեանց անուսինների շինարարական գործունեության մասին վկայող արձանագիր մարմարե սալիկը, որը 1990-ին անհետ ոչնչացվեց (շինարարի հետ խառնված բեկորների մեջ մեր փնտրտուքը արդյունք չտվեց)

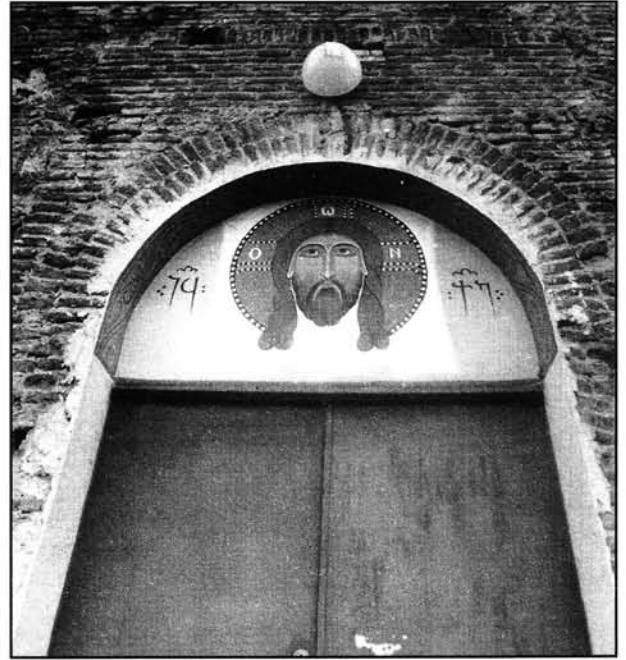
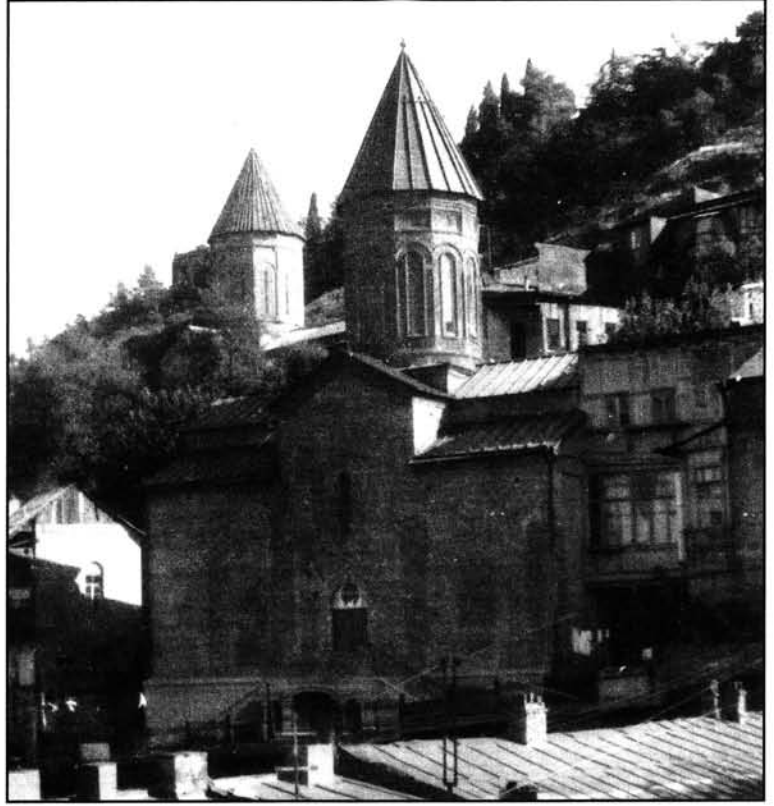
▲ Եկեղեցու վերնատան կառուցման մասին պատմող մարմարե արձանագիր սալիկը, որը տեղահանվելուց հետո ավերակների միջից դուրս է բերել և պահպանելու մտահոգությամբ իր տուն փոխադրել էր Փափազյանը



▲ Եկեղեցու վերնահարկ բարձրացող ոլորապտույտ մետաղյա սանդուղքի 1885թ. ավագ սարկավագուհի Եվփիմյա Բեհրոթյանցի նախածնունդյամբ և ծախսով կառուցված լինելու մասին պատմող արձանագրությունը. ա) և բ) իր նախնական տեղում (1989թ.). գ) տեղահան արվելուց հետո պահպանության նպատակով փոխադրված Կաթողիկե Ար. Գևորգ եկեղեցի

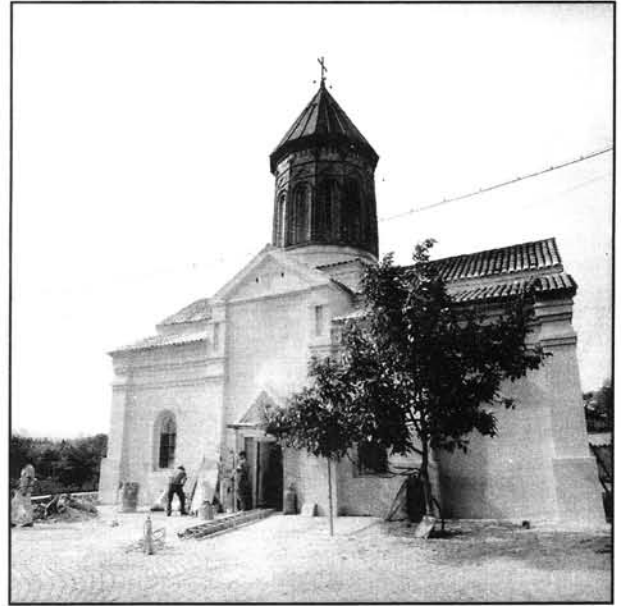
▲ 1990-1991թթ. ընթացքում եկեղեցու հայկական նշանների ոչնչացման նպատակով շինադրի հետ խառնած վիճագրեր, որոնք սեփական մշակույթին նախանձախնդիր առանձին անհատների ջանքերով հայտնաբերվել և պահպանության նպատակով փոխադրվել են առաջնորդա-նիստ Կաթողիկե Ար. Գևորգ եկեղեցի





▲ Եկեղեցու հյուսիսային մուտքի առջև, շքամուտքի տակ գտնվող մայրապետ Յեփրոսիմեն Աբամելիքյանի դամբանատան հիշատակագիրը փորագրված մարմարե սալիկին. ա) իր նախնական տեղում (նկ. 1983թ.), բ) դամբարանի ավերումից հետո (1990թ.) արձանագիր սալիկի բեկորներից միայն երկուսը պահպանման նպատակով փոխադրված Կաթողիկե Սբ. Գևորգ Եկեղեցի

▲ Եկեղեցու տեսքը հյուսիս-արևմուտքից (նկ. 1997թ.). ա) երբ ամբողջապես ավարտվել էին «վերանորոգման» պատրվակով իրականացված եկեղեցու հայկական նշանների ոչնչացման ու անհետացման, ի վերջո՝ վրացականացման աշխատանքները. բ) դամբարան-շքամուտքի ավերումից հետո ձևափոխված հյուսիսային մուտքի բարավորին 1995թ. հունիսին կատարված որմնանկարը



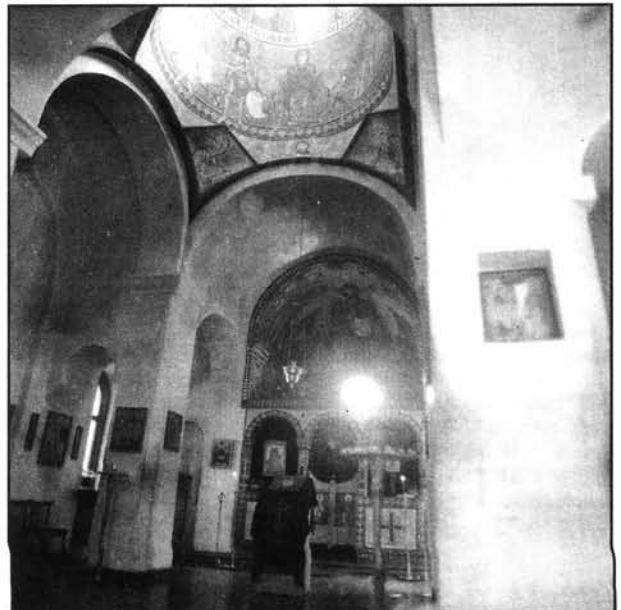
▲ Եկեղեցու տեսքը հարավից. ա) 1989թ. բ) արևմտյան ճակտոնի գագաթին կանգնած զանգակատան ոչնչացումից հետո՝ 1996թ.



◀ Եկեղեցու խորանի քանդման ժամանակ սեղանի վեմ-քարը միառժամանակ դրված էր հյուսիսային կողմում մի ծառի տակ՝ իբրև նստարան, բայց 1991-1993թթ. միջակայքում բոլորովին անհայտացվեց



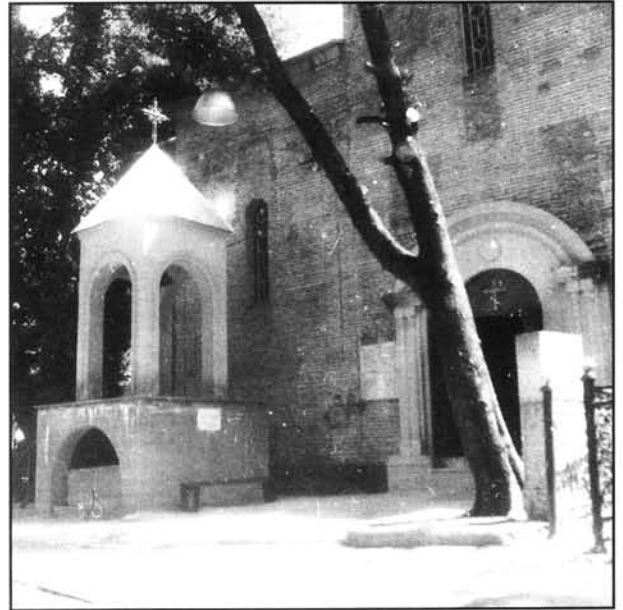
▼ ա) 1990-1996թթ. ընթացքում եկեղեցու հյուսիսային մուտքի առջև հավելվել է նորաշեն մի նախասրահ. բ) նույն ժամանակահատվածում հիմնիվեր քանդել են եկեղեցու բարձր բեմը, ոչնչացրել մկրտարանի ավազանն ու հայերեն վիմագրերը, իսկ որմերը պատել հունածես եկեղեցիներին հարազատ բովանդակությամբ որմնա-նկարներով





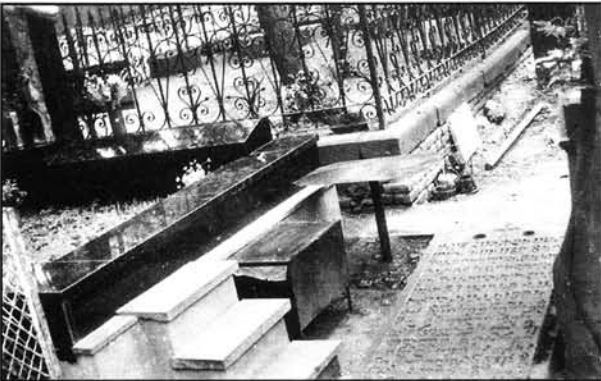
▲ Եկեղեցին «վերանորոգման» ընթացքում

◀ Եկեղեցին 1980-ականների սկզբին (անվճար են շրջակայքի հայոց գերեզմանները, գմբեթին անրացված խաչը)



▲ Յուրացված (1990թ. օծվել է վրաց եկեղեցու ծեսով Սբ. Պանտելեյմոն անվամբ) եկեղեցու հյուսիսային պատից ոչ հեռու, ավերված հայոց գերեզմանի տեղում կառուցվեց զանգակատուն-դամբարան (1996թ.)

◀ Եկեղեցու օտարման աշխատանքները սկսվեցին գմբեթի հայկական խաչի տապալումով

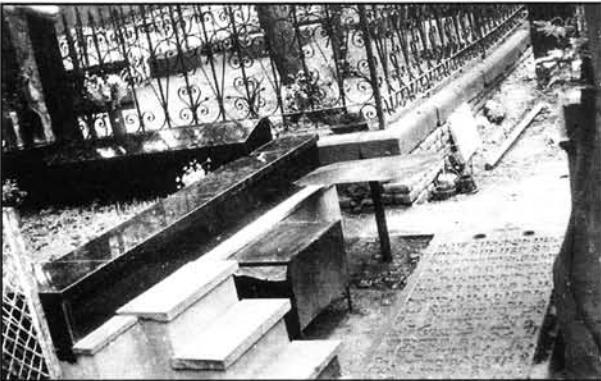


▲ Պետական խորհրդական Հարություն Մարկոսյանի հիշատակին կերտված հուշակոթողը 1990թ. (նախնական տեսքով) և 1996-ին (ավերվելուց հետո)

▼ Գ. Տեր-Աբրահամյանի 1992-94 թթ. ոչնչացված գերեզմանաքարը:



▲ 1990-1998թթ. ընթացքում ավերվել են և շարունակվում են ավերվել հայ հանգուցյալների հիշատակին կերտված բազմաթիվ տապանաքարեր, տեղահանվել և ցրիվ են տրվել հանգուցյալների աշյուններն ու իրականացվել են նոր վրաց թաղումներ



▲ 1990-1998թթ. ընթացքում ավերվել են և շարունակվում են ավերվել հայ հանգուցյալների հիշատակին կերտված բազմաթիվ տապանաքարեր, տեղահանվել և ցրիվ են տրվել հանգուցյալների աճյուններն ու իրականացվել են նոր վրաց թաղումներ



▲ Պետական խորհրդական Հարություն Մարկոսյանի հիշատակին կերտված հուշակոթողը 1990թ. (նախնական տեսքով) և 1996-ին (ավերվելուց հետո)

▼ Գ. Տեր-Աբրահամյանի 1992-94 թթ. ոչնչացված գերեզմանաքարը:





▲ Սր. Աստվածածին եկեղեցու տեսքը արևմուտքից՝ 1989թ. (մինչև «վերանորոգումը») և 1992թ., երբ ավարտվել էին եկեղեցու խորանի, մկրտարանի, հայերեն վիճագրերի ոչնչացման և եկեղեցու՝ Սր. Նինոյի անվամբ վրաց ծեսով վերածծելու աշխատանքներն ու արարողությունը

▼ Պետական խորհրդական Յուրինովի տոհմական դամբարանի շիրմաքարերը տապալված և ոչնչացման ենթակա (1995թ.)

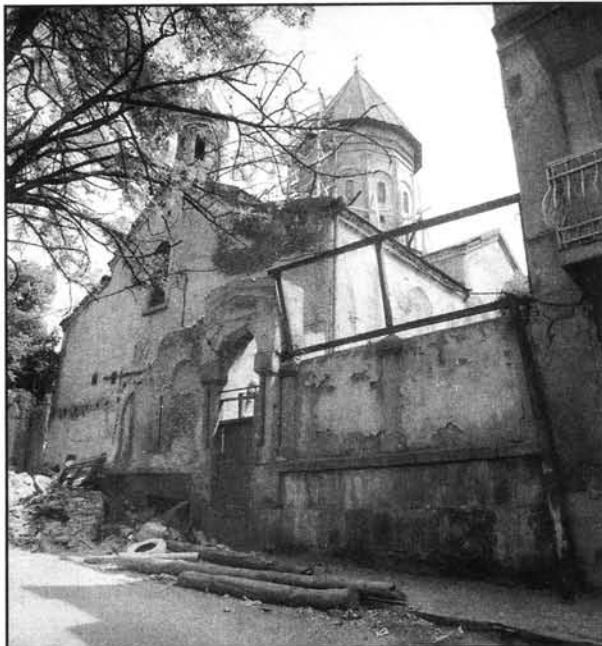


▲ Ոչնչացման ենթակա հերթական այն գերեզմանաքարերը, որոնց հողակտորներն արդեն վաճառված են



▲ Եկեղեցու արևմտյան ճակատին կից նախասրահը՝ մինչև 1991թ.

▼ Նախասրահը՝ 1991թ. մայիսի 12-ին (քանդման ընթացքում)

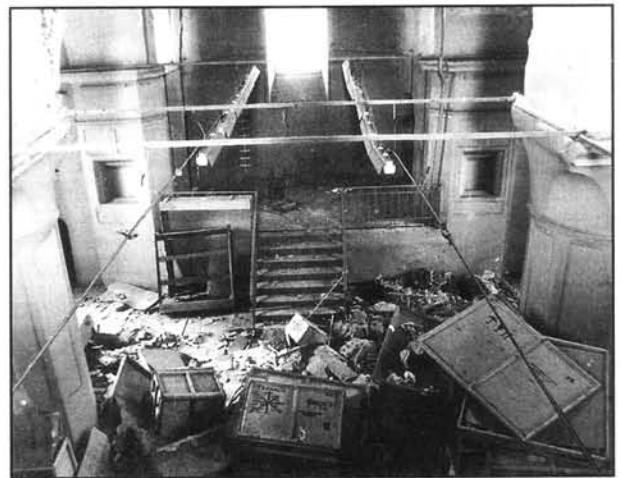


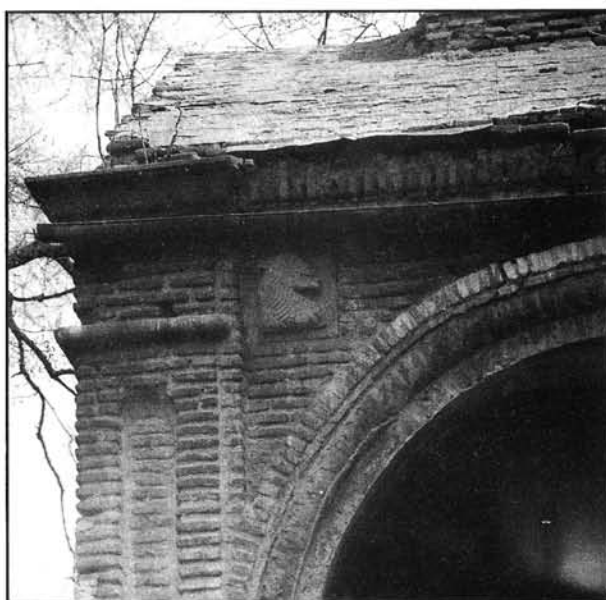
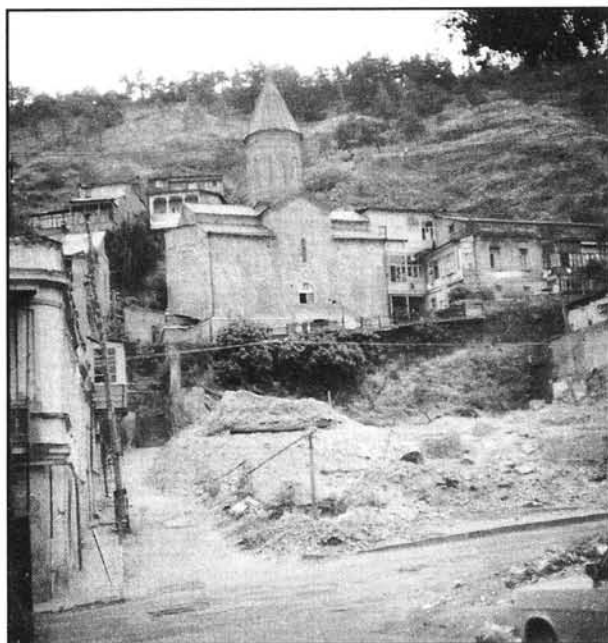
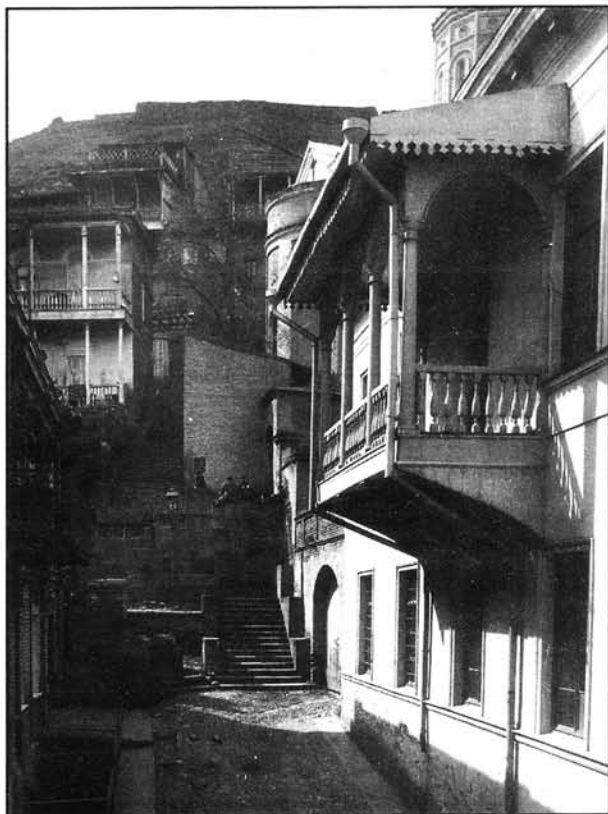
▶ Եկեղեցու տեսքը հյուսիսից (30.ապրիլ.1991): Նկատելի են իրոք վտանգավոր չափերի հասած ճաքեր, որոնք էլ վրաց մասնագետներին հիմք են տվել եկեղեցին իսպառ քանդելու որոշում կայացնել



▲ Եկեղեցու ներքին տեսքը մինչև 1980-ական թթ. կեսերը, երբ այն ծառայում էր որպես ժողովրդական արվեստի քանդարան

▼ Տեսքը՝ 1990-ին, երբ եկեղեցին այլևս քանդարան չէր





▲ Մարիամյան-Հովնանյան ուսումնարանի շենքը XX դարի սկզբին (կանգուն էր մինչև 1990թ.) և քանդելուց հետո (նկ. 1991թ.): Հեռվում՝ Կուսանաց Սբ. Ստեփանոս եկեղեցին արդեն վրացականացված վիճակով

▶ Սբ. Նշան եկեղեցի. ա) հարավային մուտքի առջև կառուցված նախամուտքը. բ) վագրակերպ բարձրաքանդակ ազուցված նախամուտքի վերին մի անկյունում. գ) բարձրաքանդակը տեղահանված և ընկած եկեղեցու պատի տակ (1996թ.)





▲ Խոջիվանքի ընդհանուր տեսքը XX դարի սկզբին

▼ 1938թ. Խոջիվանքի համալիրի (Սբ. Աստվածածին եկեղեցի, զանգակատուն, բազմաթիվ դամբարան-մահարձաններ և հազարավոր շիրմաքարեր) ավերումից հետո բազմաթիվ տապանաքարեր օգտագործվեցին այլ շենքերի կառուցման մեջ իբրև շինաքար: Տապանաքարերով կառուցվեց «Մարքսիզմ-Լենինիզմի» ինստիտուտի և գերագույն խորհրդի շենքերը, դեպի «Դեղա ենա» (մայրենի լեզու) հուշարձան տանող ճանապարհի մայթերի պատնեշներն ու աստիճանները և այլն: Նկարում մայթերի պատնեշի մեջ օգտագործված արձանագիր տապանաքարերից մեկը:



- ▶ Նախկին գերեզմանատան մի լայնարձակ մակերեսի վրա 1995թ-ից սկսվեցին նոր և մեծաչափ եկեղեցու շինարարական աշխատանքները
- ▶ Տապանաքարերից կառուցված «գրոսայգու» հին շրջապարիսպը փոխարինվեց նորով, իսկ շիրմաքարերը շինաղբի հետ՝ որպես թափոն, հեռացվեցին



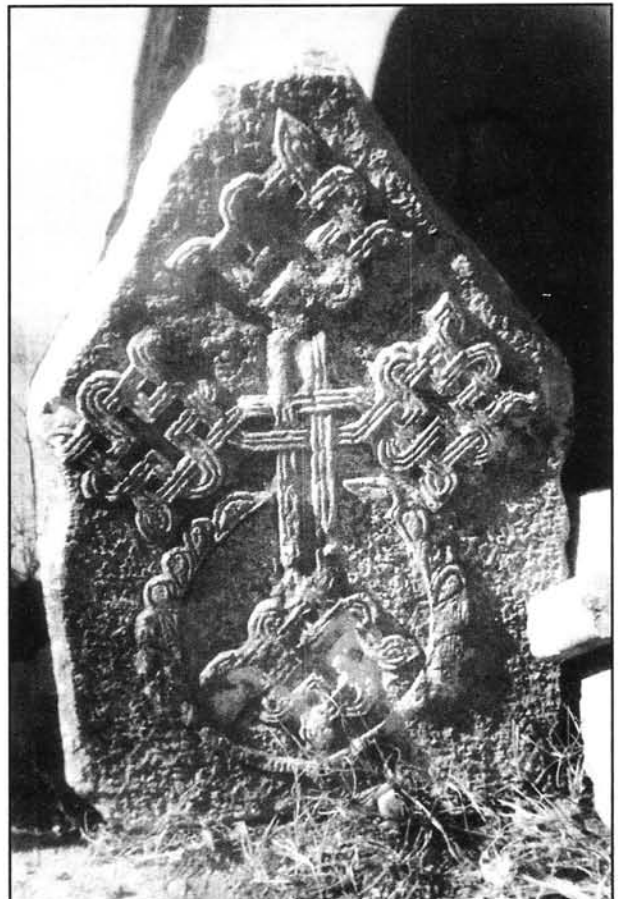
▲ 1995թ. հոկտեմբերի 28-ին նախագահ Էդ. Շևարդնաձեի մասնակցությամբ համայն վրաստանի պատրիարք Իլիա 2-րդը օծեց Խոջիվանքի ավերված և «Բարեկամության» գրոսայգու վերածված հայոց գերեզմանատան տեղում կառուցվելիք վրաց նոր եկեղեցու հիմքը:



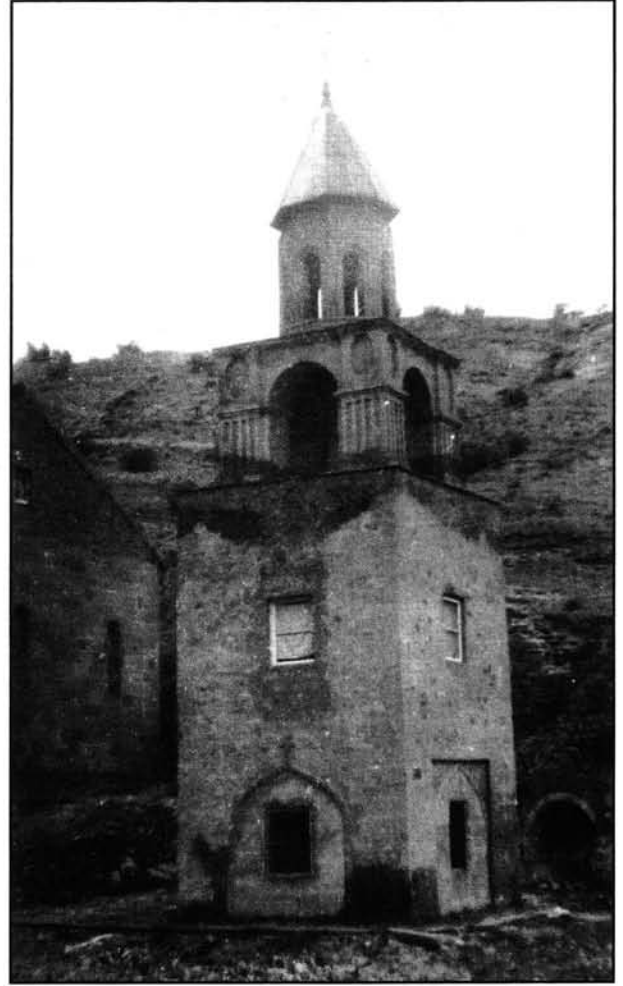
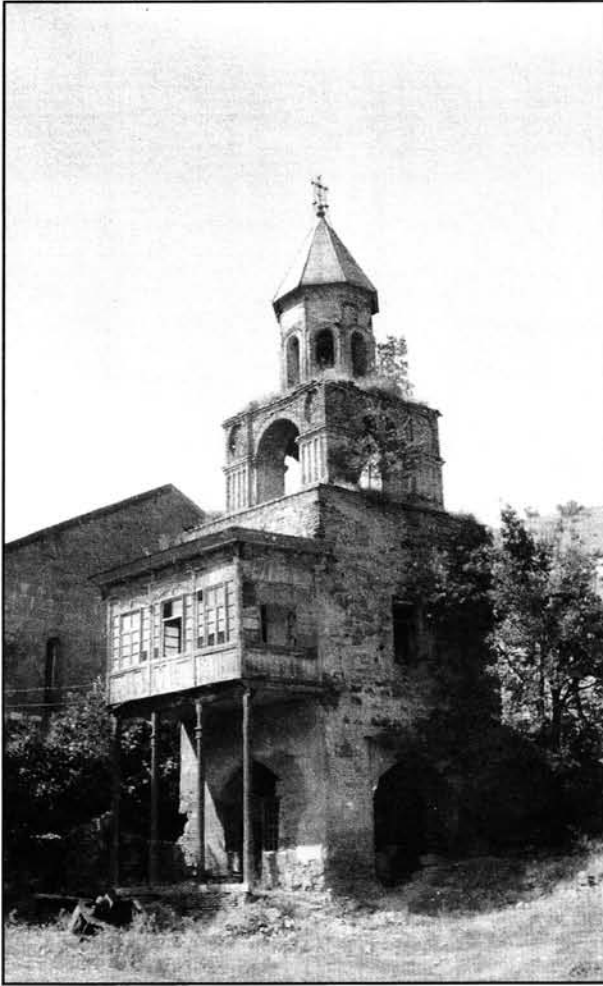


▲ Վրաց նոր եկեղեցու հիմքերի փորման աշխատանքների արդյունքում էքսկավատորներն ու բուլղոզերները դուրս բափեցին հազարավոր շիրիմներ ու շիրմաքարեր: Կառուցվելիք եկեղեցու շուրջ զանգերից ու ոսկորներից գոյացան ամբողջ բլրակներ

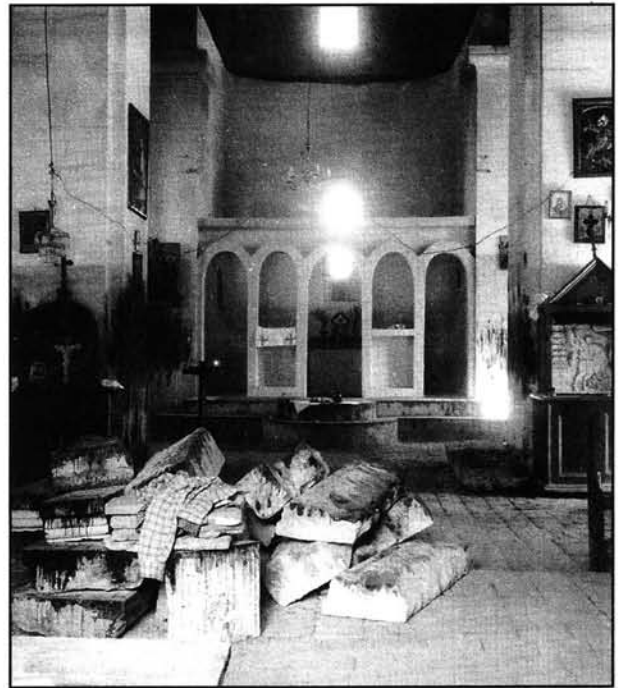
▼ Հողի երես հանված տապանաքարերն ու բեկորներն այդպես մնում էին միայն հաշված օրեր, իսկ այնուհետև շինադրի հետ խառնված՝ անհայտ ուղղությամբ բեռնատարներով հեռացվում «շինիրապարակի» տարածքից



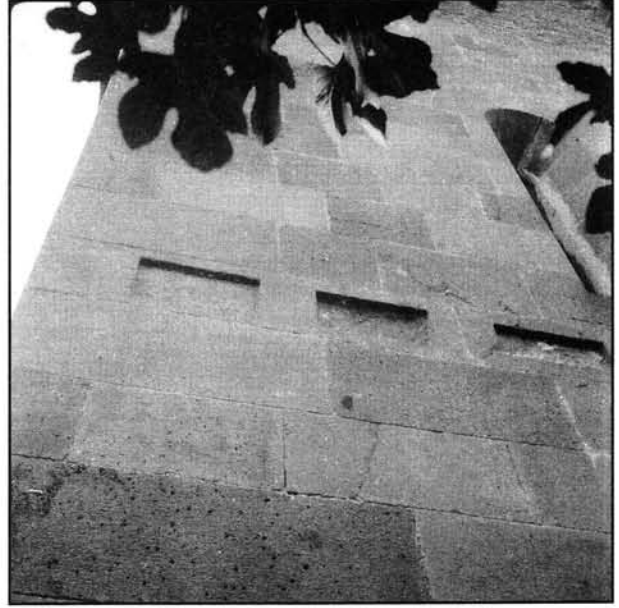
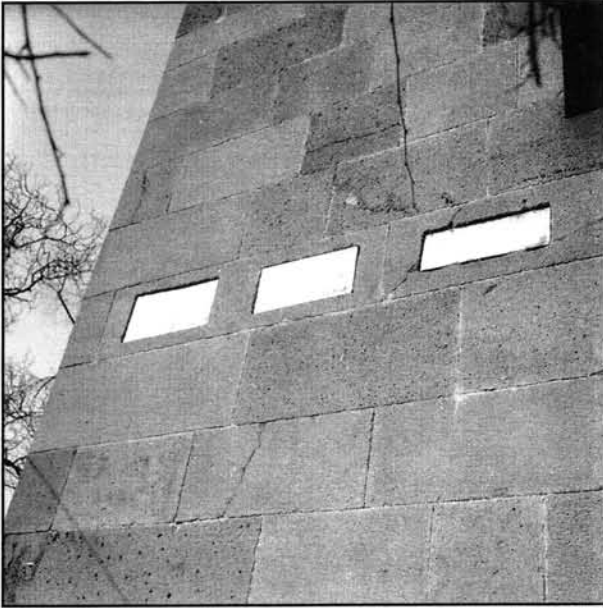
◀▲ Հողային աշխատանքների ընթացքում, 1995թ. դեկտեմբերին, ի հայտ եկած շիրմաքարեր, խաչքար



Թելեթի ՍՐ. Գևորգ վանքի զանգակատունը 1989 և 1995 թվականներին («վերանորոգումից» առաջ և հետո)



Սր. Գևորգ եկեղեցու խորանը՝ բարձր թեմով 1989թ. և 1992թ., երբ այն այլևս զոյություն չուներ: Փոխարենը՝ կառուցվել էր վրաց եկեղեցիներին (հունածես) բնորոշ բեմառաջի կամարաշար պատը



Վանքի Սբ. Գևորգ եկեղեցու արևելյան ճակատում ագուցված մարմարակերտ արձանագիր սալիկները 1988-ին և ոչնչացված՝ 1990-ին

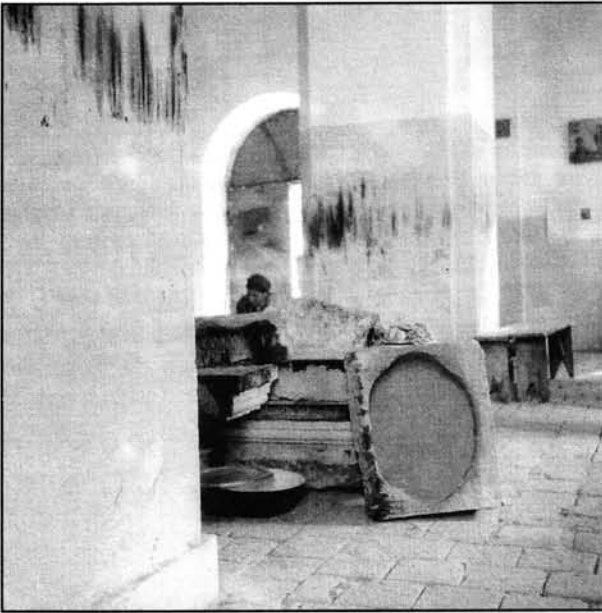
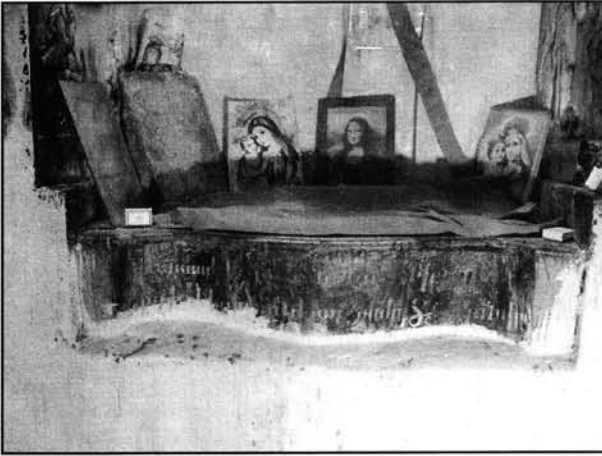


Եկեղեցու արևելյան ճակատում ագուցված վիմագրերից (1834) երկուսը՝ մինչև ոչնչացումը



▲ Եկեղեցու ավերված բարձր բեմի քիվագոտու քարերը հարավային մուտքի առջև՝ հարմարեցված իբրև սան-դուղբներ (1992)

▲ Եկեղեցու ներքին տեսքը մինչև հայկական նշանների անհետացումը (1988): Ամխաթար է հայոց եկեղեցիներին հատկանշական խորանը ծածկող վարագույրը



▲ Քերված արծանագրությամբ տապանաքար Թելեթի վանքի բակում

▼ Տեղահան արված (1990թ.) և անհայտացված (1997թ.) տապանաքար եկեղեցու մերսում: Հանգուցյալն էր վանահայր Տեր-Ներսեսը՝ 1713թ.



▲ Սբ. Գևորգ վանքի եկեղեցու մկրտարանի ավազանը. ա) նախնական տեղում՝ հյուսիսային պատի մեջ (1989). բ) տեղահան վիճակում (1992). գ) եկեղեցուց ոչ հեռու դուրս թափված ուրիշ բեկորների հետ միատեղ (1997)

▲ Եկեղեցու հայկական նշանների ոչնչացման և անհետացման «աշխատանքների» ընթացքում իբրև ոչ պիտանի և ավելորդ մանրամասներ, դուրս են թափել ճարտարապետական զանազան բեկորներ, որոնք, ավելի ուշ, խառնելով շինադրին, հեռացրին վանքի տարածքից



- ▲ 1681թ. Տեր-Չակոբի հիշատակին կերտված խաչքարի արձանագիր հատվածները քերված վիճակում (1997թ.)
- ◀ 1681թ. խաչքար վանքի զանգակատան պատի մեջ մինչ վիճակի հատվածների ոչնչացումը (1992թ.)
- ◀▲ Չանգակատան պատի մեջ ագուցված և հողմնահար արձանագրությամբ մեկ այլ խաչքար



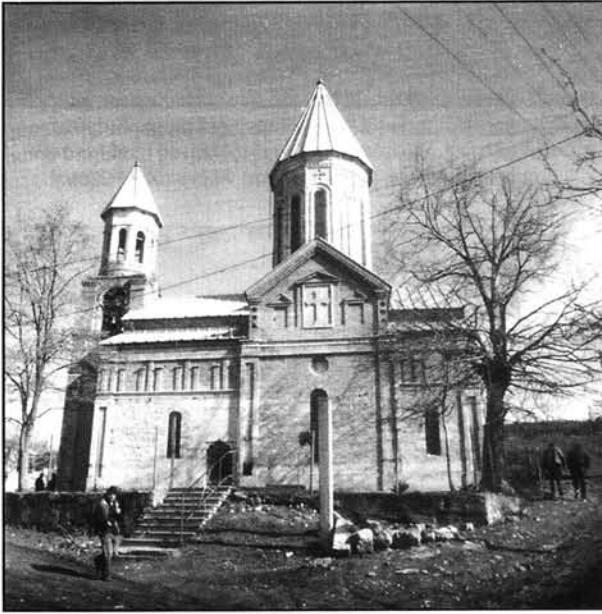
Թելեթի Սր. Գևորգ վանքի Սր. Աստվածածին եկեղեցին 1989-ին և վերանորոգման անվան ներքո՝ վրացացումից հետո (քանդել են բեմը, ավերել բակի գերեզմանոցը)



▲ Ցիսինվալի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին (1718թ.) մինչ վրացականացումը

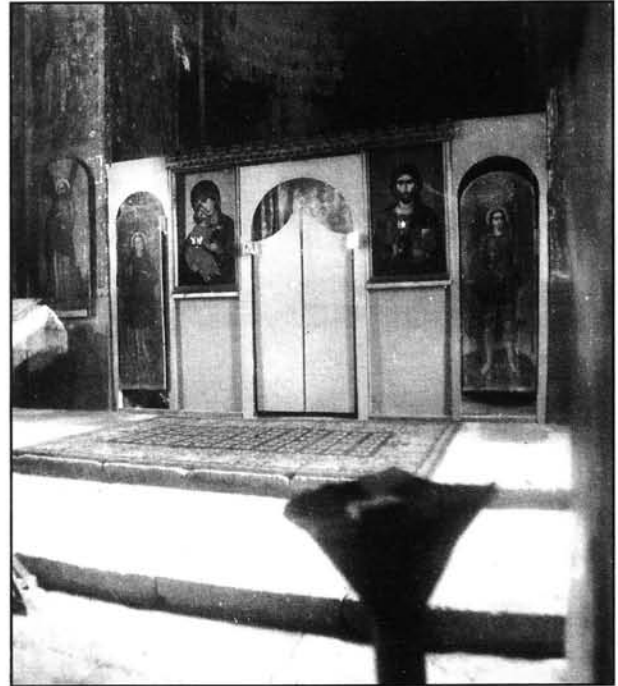


▲ Ախալգորի (Օսիա) Սբ. Աստվածածին եկեղեցին մինչև վրացականացումը



▼ Սուրամի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին (հարավից), մինչ «վերանորոգման» պատրվակով վրացացնելը: 1996-1997թթ. ընթացքում քանդել են եկեղեցու բարձր բեմը, ոչնչացրել մկրտարանը, հայերեն վիմագրերը, քերել՝ որմնանկարները: 1997թ. հունվարի 20-ին եկեղեցին հակառակ տեղի վիրախոս հայերի ընդդիմության օժվել է վրաց եկեղեցու ծեսով Ծմինդա Գիորգի անվամբ:

▼ ա) Սուրամում հաստատված վրացի հոգևորականը անձամբ մասնակցում է խորանի քանդման աշխատանքներին. բ) հայկական բարձր բեմը ոչնչացնելուց հետո փոխարենը այն պատվել է հունաձես եկեղեցիների ընդհանուր բեմառաջի պատնեշով





▲ Նախշիրգորայի Ննջման Ար. Աստվածածին եկեղեցու շինարարական (1835թ.) արձանագրությունը հարավային մուտքի բարավորին (մինչև ոչնչացումը)



▲ Ննջման Ար. Աստվածածին եկեղեցու հայերեն շինարարական արձանագրությունը ոչնչացնելուց և տեղում վրացազիր վկայագիր տեղադրելուց հետո (նկ. 1996թ.)



◀ Ննջման Ար. Աստվածածին եկեղեցին (տեսքը՝ հարավից) 1980թ., մինչ վրացականացումը



▲ Թբիլիսի քաղաքում Վերա Թաղամասի Արագվիյսկայա փողոցի N3 տան պատից 1990թ. փետրվարի վերջին պղծված ցուցամակի տեղը, որը վկայում էր երգահան Արան Խաչատրյանի՝ այդ տանը ապրած լինելու մասին:



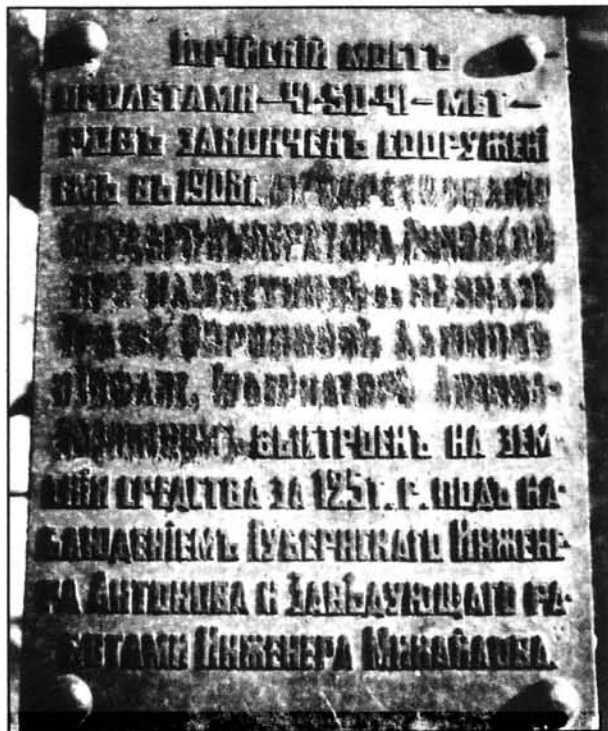
▶ Տեսարաններ Լիս գյուղի հայոց եկեղեցուց. 1981թ. և վրացացնելուց հետո՝ 1997թ.



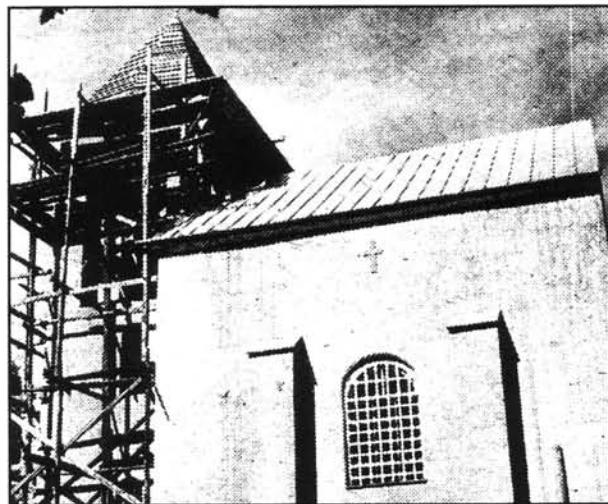


▲ ► Թբիլիսի. Դավիթաշվիլու փողոցում Յ. Թումանյանի ապրած տան ցուցանակը, որը 1982թ. փոխարինվեց նորով միայն այն պատճառով, որպեսզի չեզոքացվեր ցուցանակի հայագիր հատվածը

▼ Գորի քաղաքում, Կուր գետի վրա 1909թ. ինժեներ Ռոտինյանցի նախագծով կառուցված կամուրջն ու այդ մասին պատմող ցուցանակը, որից բերվել է Ռոտինյանցի (Ռոտինով) անվան հիշատակությամբ հատվածը



► Բոլնիս քաղաք. Ծաղկեվանք եկեղեցին 1988ին և 1995ին վրացականացման ընթացքում:



## ОБЪЯСНЕНИЯ К ФОТОГРАФИЯМ EXPLANATION OF PHOTOGRAPHS

- I Церковь "Карапи Сурб Геворг"**  
**Karapı ("on the top of the rock") Sourb (Saint) Gevorg church (Khikho's church)**
- До 1990 г. на куполах оставались невредимыми литые металлические кресты.  
Till 1990 the metallic crosses fastened to the cupolas had been safely preserved.
  - В апреле 1990 г. были уничтожены кресты, усмотренные "армянскими".  
In April, 1990, the crosses—considered as too Armenian—were abolished.
  - В марте-апреле 1990 г. были разрушены алтарное возвышение и крещальная купель (типичные особенности армянской церкви).  
In March-April, 1990, the high altar and the baptistery were destroyed.
  - В 1990-91 гг. из северной стены интерьера церкви был изъят и унесен хачкар с надписью.  
The cross-stone (khachkar) set in the northern wall inside the church disappeared during 1990-1991.
- II Церковь "Эджмиацнецоц Сурб Геворг"**  
**Karapı St. Gevorg church**
- Церковь "Карапи Сурб Геворг" (Св. Геворга на утесе) во время "видоизменений" (вид интерьера на запад).  
St. Gevorg church of Karapı at the time of deformations (the internal view to the west).
  - Вид с северо-востока на церковь "Эджмиацнецоц Сурб Геворг" (Эджмиадзинцевская церковь Св. Геворга).  
The view of Ejmiatsneizotz St. Gevorg from the north-east.
  - Строительная надпись 1753 г. на тимпане северного входа церкви "Карапи Сурб Геворг" на своем изначальном месте и ее следы после ликвидации (конец 1990 г.).  
The construction inscription of 1753 on the tympanum of the entrance from the northern front of St. Gevorg church: a) on its spot, b) after the abolition (the end of 1990).
  - Бетонная ограда, возведенная буквально в нескольких метрах от церкви "Эджмиацнецоц Сурб Геворг" по случаю строительства многоэтажной гостиницы.  
The concrete boundary-wall erected when a multi-storey hotel was built just a few metres away.
- III Церковь "Бетхеми Сурб Аствацацин"**  
**Betghehemi (Bethlehem) Sourb (Saint) Astvatsatsin church ("the church of Our Lady")**
- Вид церкви с северо-востока.  
The view of the church from north-east.
  - Фреска Бога-Отца на конхе. Была уничтожена в 1990—1991 гг.  
The fresco of God the Father inside the cupola: abolished during 1990-1991.
  - Крест, низвергнутый с купола церкви 15-го января 1990 г.  
The cross thrown down from the cupola of the church on 15 January, 1990.
  - Вид интерьера с восточной стороны. Хачкал (малая архитектурная форма для алтаря в центре главной апсиды), возведенный в 1898 г. в центре главной апсиды. Был уничтожен в начале 1990 г.  
The inner view of the church to the east. The khachkal (cross-carrier) in 1898, built in the centre of the sacristy, which was entirely abolished in the beginning of 1990.
- IV Церковь "Бетхеми Сурб Аствацацин"**  
**Betghehemi Sourb Astvatsatsin church**
- Надпись, высеченная на восточной стороне хачкала: а) на своем первоначальном месте (до конца 1989 г.), б) в
- начале 1990 г., побитая, валяющаяся в грудах развалин, в) усилиями местных жителей в целях сохранения была перенесена на территорию двора действующей церкви Св. Геворга.  
The inscription carved on the eastern wall of khachkal (cross-carrier): a) on its initial place (up to the end of 1989); b) at the beginning of 1990 — already ruined and fallen in a heap; c) removed to the yard of Sourb Gevorg, a functioning church, with the purpose of preserving it.
- Крещальная купель в северной стене интерьера: а) в 1989 г. и б) после уничтожения (весна 1990 г.).  
The baptistery font situated inside, in the northern wall a) in 1989 and b) after being destroyed in the spring of 1990.
  - Обломки побитого алтаря в строительном мусоре (1990 г.).  
The fragments of the destroyed khachkal (cross-carrier) in the debris (1990).
- V Церковь "Бетхеми Сурб Аствацацин"**  
**Betghehemi Sourb Astvatsatsin church**
- Южная ризница церкви.  
The church's southern sacristy.
  - Надписанный хачкар (кон. XVII в.), встроенный справа от входа: а) на своем первоначальном месте, б) извлечен из стены весной 1990 г., валяется внутри церкви. Позднее хачкар "исчез".  
An inscribed khachkar set in the right side of the entrance (end of the XVII century): a) on its initial spot; b) removed from its place in spring 1990, fallen in the church. Later disappeared.
  - В северной стороне церкви, неподалеку — построенный в 1897 г. родник, в 1989 г. ныне разрушен, а строительная надпись "исчезла".  
In the north side of the church, not far from it, the spring (1897) built in 1897. Now destroyed, and the constructional inscription disappeared.
  - Окна церкви, замурованные кирпичом в целях маскировки "видоизменений" в ее интерьере.  
Windows covered with bricks to mask the internal destruction and alterations of the church.
- VI Церковь "Норашени Сурб Аствацацин"**  
**Norashen's Sourb Astvatsatsin church**
- Вид церкви с юго-востока.  
The church view from the south-east.
  - Парадная арка (перед северным входом), которая сохранилась до 1983 г. Была разрушена до основания в упомянутом году.  
The portal (in front of the northern door) which was standing up to 1983. Was razed to the ground in the same year.
  - Фрагмент парадного входа, разрушенного в 1983 г.  
A fragment of the portal destroyed in 1983.
  - Парадный вход в ходе разрушения (1983 г.).  
The portal during the process of being destroyed.
  - Надгробные камни, обнаруженные в 1983 г. в западной стороне церкви, а затем, "исчезнувшие" (унесены вместе со строительным мусором).  
Tombstones that were discovered in the western side of the church and "disappeared" (were removed with the debris) in 1983.
- VII Церковь "Норашени Сурб Аствацацин"**  
**Norashen's Sourb Astvatsatsin church**
- Разворачивание строительных работ буквально в нескольких метрах южнее от церкви (1995 г.).  
The development of a construction site scarcely a few metres south from the church (1995).

\* Перевод с армянского Сергея Мкртчяна.  
Translated from the Armenian by Laura Manoukian, edited by Carl Ulbricht.

- Надписанный хачкар (XVII в.) в восточной стене интерьера: а) сохранялся на своем первоначальном месте до 1995 г., когда уже было разрушено и сравнено с землей алтарное возвышение, б) хачкар, в) след, извлеченный из стены в 1995 г. хачкара (к несчастью, также, "исчез").  
The inscribed cross-stone (XVII c.), set in the eastern wall inside the church: a) was in its initial spot till 1995, when the high altar had been already destroyed and razed to the ground; b) the cross-stone (khachkar); c) the spot from which the khachkar was removed in 1995 (and unfortunately has "disappeared").
- VIII Церковь "Норашен Сурб Аствацация"  
Norashen's Sourb Astvatsatsin church**
- Момент возведения арочного иконостаса перед апсидой, характерного для грекообрядных церквей, после разрушения алтарного возвышения.  
A moment from the construction process of the barrier in front of the altar (typical to the Greek Orthodox Church) after the destruction of the high altar of the church (1995).
  - Крещальная купель в северной стене интерьера до ее уничтожения в 1995 г.  
The baptistry font situated in the internal northern wall until its elimination in 1995.
  - Надгробный камень, заасфальтированный около северного входа церкви.  
In the process of the destruction and alteration works of the church the doors were closed with special "care".
  - На всем протяжении искажения-присвоения-разрушения двери церкви оставались закрытыми с особой "заботливостью".  
The old doors were replaced with doors decorated with a "Georgian cross".
  - Вместо прежних дверей были установлены новые двери, украшенные "грузинским крестом".  
Another cross-stone (1650) set in the wall inside the church, later destroyed in 1995.
  - Очередной хачкар (1650 г.) в стене интерьера церкви, уничтоженный в 1995 г.  
A tombstone situated near the northern entrance of the church, which was covered with asphalt.
- IX Церковь "Шамкорецц Сурб Аствацация"  
Shamkoretzotz St. Astvatsatsin (Karmir Avetaran - Red Gospel) church**
- Вид церкви с юга (фото конца XIX в.).  
The view of the church from the south (photograph dates from end of the XIX c.).
  - Вид церкви с юго-востока:  
The view of the church from the south-east.
  - Фото 1988 г., б) вид церкви на следующий день после обрушения 13-го апреля 1989 г.  
In 1988, b) the appearance on the day after the collapse (April 13, 1989).
  - Фрагмент горельефов, охватывающих барабан купола.  
A fragment of high reliefs encompassing the drum.
  - Вид церкви с северо-востока  
а) до разрушения (фото 1978 г.) и б) в конце апреля 1989г.  
The view of the church from the east: a) before the abolition (photograph dates from 1978) and b) at the end of April 1989.
- X Церковь "Шамкорецц Сурб Аствацация"  
Shamkoretzotz St. Astvatsatsin (Karmir Avetaran - Red Gospel) church**
- Вид церкви с юго-запада (до и после разрушения, 15-го апреля).  
The view of the church from the south-west before the abolition and after: April 15.
  - Горельефы купола в горах развалин.  
The bas-reliefs of the drum in ruins.
  - Вид церкви с северо-запада: до и после разрушения (весна 1990 г.)  
The view of the church from the north-west: before the abolition and after (spring, 1990).
- XI Церковь "Шамкорецц Сурб Аствацация"  
Shamkoretzotz St. Astvatsatsin church**
- Были извлечены из гора развалин по инициативе ценителей собственной культуры и перенесены в действующую церковь Св. Геворга.  
High-reliefs taken out from the ruins of the church and removed to the yard of the functioning St. Gevorg church by private individuals who cared for their own culture.
  - Горельефы купола среди руин.  
The high-reliefs of the drum of the cupola in the ruins.
  - Один из горельефов, перенесенный во двор церкви Св. Геворга с целью сохранения.  
One of the high-reliefs removed to the yard of the cathedral church St. Gevorg in order to save and preserve it.
  - В 1995 - 96 гг. был произведен дележ территории полуразрушенной церкви между частными лицами. Судья, прокурор, министр обороны и другие вышестоящие чиновники "впряглись" в дело строительства своих особняков.  
In 1995-96 the partition of the half-destroyed church by private persons. The judge, procurator, Defence Minister and other officials "dedicated" themselves to the work of building their private residences.
  - Западный отрезок южного фасада, который спустя несколько недель после разрушения церкви был ликвидирован из соображений "безопасности".  
The western fragment of the southern facade of the church which was destroyed for "safety" reasons, some weeks after the abolition of the church.
- XII Церковь "Дзорабаш (Гандзакецц) Сурб Геворг"  
St. Gevorg (Gandzaketzotz) church of Dzorabash (at the edge of the gorge)**
- Вид церкви с юга (фото конца XIX в.).  
The view of the church (photograph dates from the end of the XIX c.).
  - Вид с северо-запада (1989 г.).  
The view from the north-west (1989).
  - Восточная часть интерьера (1989 г.).  
The internal view to the east (1989).
  - Церковь в момент разрушения (январь 1995 г.).  
The church in the process of being destroyed (January, 1995).
  - На месте ликвидированной до основания (2 июля 1997 г.) Дзорабашской церкви Св. Геворга было "исполнено освящение" основания новой грузинской церкви. По состоянию на 15-е января строительные работы велись с бурным размахом.  
In 1995, July 2 on the spot of the entirely razed Dzorabashi St. Gevorg church the foundation-blessing of the Georgian church (to be built) was carried out. As of July 15 the construction works of the Georgian church were in rapid progress.
  - Крещальная купель, уничтоженная в ходе разрушения церкви (была обновлена в 1884 г. на средства, пожертвованные Ал. Халатянцем).  
The baptistry font repaired with Al. Khalatiantz's donation in 1884 was destroyed when the church was abolished.
- XIII Церковь "Кусанац Сурб Степанос"  
Koosanatz (Virgins') St. Stepanos church**
- Вид церкви с северо-запада (1989 г.).  
The view of the church from the north-west.
  - Первый этаж портала, где была усыпальница игуменьи Пепронэ (Феврония) (1989 г.).  
The ground floor of the portal where the mausoleum of Mother-Superior Peprone was (1989).
  - Фрагмент двухэтажного портала-усыпальницы, возведенного перед северным входом.  
A fragment of the two-storey mausoleum built in front of the entrance of the northern facade.
  - Портал в ходе разрушения (1990 г.).  
The portal during the abolition.
  - Были изъяты, также, металлические решетки окон (1995 г.), а окна были замурованы кирпичом.  
The iron gratings of the windows were removed, too (1995) and the windows were covered with bricks.

#### XIV Церковь "Кусанац Сурб Степанос"

##### Koosanatz St. Stepanos church

- Портал-усыпальница в ходе разрушения (1990 г.).  
The portal-mausoleum being destroyed (1990).
- Купольный барабан церкви: а) до "обновления" (1989 г.), б) в ходе "обновления" (1991 г.), в) после "обновления": (1993 г.)  
The drum of the church: а) before the "repairs" (1989); б) during the "repairs" (1991), в) after the "repairs" (1993).
- Горельефы вокруг купольного барабана до начала восстановительных (в действительности — присвоительных) работ (1989 г.).  
The high-reliefs stretching all around the drum of the church before the beginning of the repair (in reality: misappropriation) works (1989).

#### XV Церковь "Кусанац Сурб Степанос"

##### Koosanatz St. Stepanos church

- Звонница на щитце западного фронтона. Была взорвана 9-го февраля 1990 г.  
The belfry erected on the top of the western pediment of the church: the former was blown up on February 9, 1990.
- Фрагменты фронтальной части алтарного возвышения (1989 г.)  
Fragments from the high facade part of the altar.
- Звонница в ходе разрушения.  
The belfry during the destruction process.
- На алтарном возвышении, в центре апсиды стоит хачкал (до разрушения, 1989 г.).  
The marble khachkal erected in the middle of the apse (before being destroyed, 1989).
- Мраморные обломки уничтоженного хачкала, валяющиеся во дворе в виде строительного мусора (1990 г.)  
The broken fragments and debris of the abolished marble khachkal (1990).

#### XVI Церковь "Кусанац Сурб Степанос"

##### Koosanatz St. Stepanos church

- Мраморный крест, обломившийся с верхушки уничтоженного хачкала, алтарный камень (1970 г.) и другие фрагменты, перенесенные в 1990 г. в Соборную церковь Св. Геворга в целях охраны.  
The marble cross removed from the top of the destroyed khachkal, altar stone (1870) and other fragments removed to St. Gevorg cathedral church for safety and preservation, 1990.
- Алтарное возвышение и хачкал после полного разорения (1990 — 91 гг.).  
After razing the high altar and the khachkal to the ground (1990-91).
- Ванночка крещальной купели в северной стене с мраморной крышкой: а) вид в 1989 г. (до разрушения), б) после разорения (обломки перенесены в Соборную церковь Св. Геворга).  
The baptistery font which had been in the northern wall, with the marble cover: а) in 1989 (before destruction); б) after being destroyed — the fragments removed to the yard of St. Gevorg cathedral church.
- Мраморный умывальник, помещенный в проеме окна на восточном фасаде (1870 г.): а) на своем первоначальном месте, б) перенесен в церковь Св. Геворга.  
The marble washing-basin (1870) placed in the window of the eastern facade: а) in its initial place; б) removed to St. Gevorg church.

#### XVII Церковь "Кусанац Сурб Степанос"

##### Koosanatz St. Stepanos church

- Эпиграфическая надпись (1885 г.) на барабане купола (в интерьере), повествующая об обновлении кровли купола: а) в 1989 г. (до разорения), б) после уничтожения.  
The inscription on the interior of the drum which recounts the repairs of the cover of the cupola: а) in 1989 (before being abolished); б) after the abolition.
- Надпись об установлении колонны (1870 г.) на средства дьяконки Рипсимэ Бектабегянц — на своем первоначальном месте (1989 г.).  
The inscription, recounting the erection of the column with deaconess Hripsime Begtabegiantz's means, on its spot.

- Мраморная плита с надписью, повествующей о строительной деятельности дьяконки Рипсимэ Бектабегянц — на своем первоначальном месте (1989 г.) и после уничтожения (1991 г.).  
The column with the marble inscribed slab (recounting deaconess Hr. Begtabegiantz's construction activity), on its spot (1989) and after destruction of the slab (1991).

#### XVIII Церковь "Кусанац Сурб Степанос"

##### Koosanatz St. Stepanos church

- Ход "работ" по уничтожению армянской церковной специфики (алтарное возвышение, хачкал, крещальная купель, эпиграфика) в 1990 — 1991 гг.  
In the course of "works" (1990-91) which abolished Armenian specific references (high altar, khachkal, baptistery font, lapidary inscriptions).
- Мраморная плита с надписью (1870 г.), повествующей о строительной деятельности дьяконки Катаринэ Еркайнабазук-Аргутянц: на своем первоначальном месте (1989 г.) и перенесенная в Соборную церковь Св. Геворга после ее изъятия из стены.  
The marble inscribed slab, recounting deaconess Katarine Yerkaïnabazouk-Arghoutiantz's construction activity (1870), on its initial spot (1989) and after the removal to St. Gevorg cathedral church with the purpose of preservation.
- Мраморная плита с надписью, повествующая о строительной деятельности супругов Урдубекянц. В 1990 г. была бесследно уничтожена.  
The marble inscribed slab, which recounts the construction activity of the Ourdoubekiantz couple, abolished without a trace in 1990.
- Мраморная плита с надписью, повествующей о строительстве церковного верхнего этажа, которая в целях сохранения была извлечена из груды развалин и перенесена к себе домой Эд. Папазяном.  
The marble inscribed slab which recounts the construction of the upper floor of the church: after it was thrown away, Edvard Papazian picked it up and removed to his house with the purpose of preserving it.

#### XIX Церковь "Кусанац Сурб Степанос"

##### Koosanatz St. Stepanos church

- Надпись, повествующая о строительстве металлической винтовой лестницы (1885 г.), ведущей на верхний этаж, по инициативе и на средства архидьяконки Евпимии Бевутьянц: а) б) на своем первоначальном месте (1989 г.), в) перенесена в Соборную церковь Св. Геворга из соображений безопасности.  
The inscription which tells us that the metal spiral stairs leading to the upper floor were built in 1885 on the initiative and with the means of arch-deaconess Evpimia Behboutiantz: а) and б) on its initial spot (1989), в) after being detached and removed to St. Gevorg cathedral church for the purpose of preservation.
- Эпиграфические надписи, брошенные в строительный мусор в ходе уничтожения (1990—1991 гг.) особенностей армянской церкви, которые усилиями ценителей собственной культуры из соображений безопасности были перенесены в Епархиальную Соборную церковь Св. Геворга.  
Lapidary inscriptions thrown into the debris during the abolition of the Armenian characteristics of the church in 1990-91, which were removed to St. Gevorg diocesan church with the purpose of preservation by private individuals who fervently cared for their own culture.

#### XX Церковь "Кусанац Сурб Степанос"

##### Koosanatz St. Stepanos church

- Мемориальная надпись на мраморной плите усыпальницы игуменьи Эпросимэ Абабеликян, расположенной под порталом, что напротив северного входа церкви: а) на своем первоначальном месте (фото, 1983 г.), б) после разорения усыпальницы (1990 г.) лишь два фрагмента от надписанной плиты из соображений безопасности были перенесены в церковь Св. Геворга.  
The memorial inscription carved on the marble slab on the wall of Mother-Superior Hepsosime Abamelikian's burial-vault under the portal in front of the northern entrance of the church: а) in its initial place (photograph dates from 1983), б) after destroying the mausoleum (1990) only two of the fragments of the inscribed slab were removed to

the yard of St. Gevorg cathedral church for the purpose of preserving them.

- Вид церкви с северо-запада (фото 1997 г.): а) когда были полностью завершены работы по уничтожению и ликвидации армянских признаков и, наконец, ее грузинизации под предлогом "реставрации": б) фреска, сделанная в 1995 г. на тимпане видоизмененного северного входа после разорения портала-усыпальницы. The view of the church from the west (photograph dates from 1997): a) when the works of abolishing and removing Armenian characteristics of the church, and, finally, Georgianising, under pretence of "repairing", were entirely finished; b) the fresco painted in June, 1995, on the tympanum of the altered northern entrance after the abolition of the mausoleum-portal.

#### **XXI Церковь "Заривайр Сурб Карапет" St. Karapet church of Zarivayr (steep slope)**

- Вид церкви с юга: а) в 1989 г., б) после уничтожения звонницы на шпилье западного фронтона — в 1996 г. The view of the church from the south: a) 1989; b) after the abolition of the belfry erected on the top of the western pediment, 1996.
- Во время разрушения алтаря. Алтарный камень какое-то время лежал в северной стороне, под деревом (видимо служил скамейкой), а в промежутке 1991—1993 гг. он вовсе исчез. During the destruction of the apse of the church the rockstone of the table was removed for some while to the northern side, under a tree (serving as a bench), but during the period 1991-1993 disappeared completely.
- В 1990—1996 гг. перед северным входом церкви был пристроен новый притвор. В этот же период были полностью разрушены алтарное возвышение, крещальная купель и все армянские надписи, а стены же были покрыты фресками, с содержанием характерными для грекообрядных церквей. During 1990-96 in front of the northern entrance of the church a newly-built vestibule was added. Meanwhile the high altar was razed to the ground, the baptistery font and Armenian lapidary inscriptions were destroyed, and the walls were covered with frescos — in content characteristic of Greek-ritual churches.

#### **XXII Церковь "Вераи Сурб Хач" St. Khatch (cross) church, Vera suburb**

- Церковь в ходе "обновления". The church during the "repairs".
- Церковь в начале 1980-х гг. (еще сохранены окрестное армянское кладбище, крест на вершине купола). The church at the beginning of 1980s (the Armenian tombstones of the environs and the cross of the cupola are undamaged).
- Новая "колокольня-мавзолей", построенная (1996 г.) на месте армянской могилы близ северной стены присвоенной армянской церкви (в 1990 г. ... была освящена по обряду грузинской церкви именем Св. Пантелеймона). Not far from the northern wall of the misappropriated church, on the spot of the destroyed Armenian tombstone a belfry-mausoleum was built (1996).
- Работы по отчуждению церкви начались с низвержения армянского креста с ее купола. The works of estranging the church began with the overthrowing of the Armenian cross of the cupola.

#### **XXIII Церковь "Вераи Сурб Хач" и кладбище St. Khach church and the cemetery, Vera suburb**

- Декабрь 1990 г. Композитор Нодар Гигаури, скрывающийся под рясой церковника, около входа церкви, уже освященной именем Св. Пантелеймона (впереди в груде обломков алтаря и хачкала валяется мраморная ванночка разоренной крещальной купели). December, 1990. Former composer Nodar Guigaouri, now a clergyman, at the entrance of the church, which had already been re-consecrated after Saint Panteleymon (in front, among the fragments of the apse and khachkal (cross-carrier), discarded as debris, is the marble font of the destroyed baptistery).
- Март 1979 г. Посещение могил известного издателя-редактора Тиграна Назаряна и его матери Заруи Назарян (слева направо: — инженер-геолог Гевог Микаэлян,

педагог Петрос Гаспарян, художник-реставратор Борис Аликханов, писатель Ованес Давтян, ?, музыкант Аршалуйс Айвазян, писатель и общественный деятель Сурен Авчян, ?, химик-педагог Айк Акопян, инженер Карапет Мануков).

March, 1978. A visit to the tombstones of the editor-publisher Tigran Nazarian and his mother, Zarouhi Nazarian (from left to right: engineer-geologist Gevorg Mikayelian, pedagogue Petros Gasparian, painter-restorer Boris Alikhanov, writer Hovhannes Davtian, ?, musician Arshalouys Ayvazian, writer and public figure Souren Avchian, ?, ?, chemist-pedagogue Haik Hakobian, engineer Karapet Manoukov).

- Обломки крещальной купели и хачкала в груде развалин (декабрь 1990 г.) The fragments of the khachkal and baptistery in the heap of ruins (December, 1990).
- Надгробия издателя-редактора Тиграна Назаряна (1858 - 1926) и его матери — Заруи, "осажденные" новыми грузинскими захоронениями (1996 г.). Editor-publisher Tigran Nazarian's (1858-1926) and his mother Zarouhi's tombstones hemmed in by new Georgian burials (1996).
- Новый вид церкви после завершения "грузинизационных" работ (фото 1996 г., полностью уничтожено алтарное возвышение и на его месте установлена аркада, характерная для грекообрядных церквей, апсида покрыта "новоиспеченными" фресками, пол покрыт шахматными рядами метлаха, навевающего образ общественной бани). The new appearance of the church after the end of the Georgianising works (photograph dates from 1996, the high altar is razed to the ground and replaced with an iconostasis arcade which is characteristic of Greek ritual churches; the apse is covered with newly-discovered frescos; the floor is covered with chess rows of tiles resembling a public baths).

#### **XXIV Верийское армянское кладбище The Armenian cemetery of Vera**

- В 1990 - 1998 гг. были разорены многочисленные надгробия усопших армян, были разворочены и осквернены их останки, а на их местах осуществлены новые грузинские захоронения. During 1990-1998 numerous tombstones of deceased Armenians and the remains of the deceased were removed and scattered, new Georgian burials have been built on their spot.
- Мемориальный обелиск государственному советнику Арутюну Маркосяну в 1990 г. (первоначальный вид) и в 1996 г. (после разрушения). Memorial obelisk to state councillor Haroutyoun Markosian in 1990 (the initial appearance) and in 1996 (after being destroyed).
- Уничтоженный в 1992 - 94 гг. надгробный камень Г. Тер-Абрамяна. G. Ter-Abrahamian's gravestone abolished in 1992-94.

#### **XXV Верийское армянское кладбище и церковь "Чугурети Сурб Аствацацин"**

- The Armenian cemetery of Vera and St. Astvatsatsin (St. Mary) church, Chougouret
- Очередные, подлежащие уничтожению надгробия, земельные отрезки которых уже проданы. The next batch of gravestones to be subject to abolition, the land plots of which have already been sold.
- Вид церкви Сурб Аствацацин с запада в 1989 г. (до "обновления") и в 1992 г., когда были завершены "работы" по уничтожению алтарного возвышения, крещальной купели, армянских надписей и ритуал ее переосвящения по грузинскому обряду именем Св. Нино. The view of St. Astvatsatsin church from the west in 1989 (before the "repairs") and in 1992 when the activity of destroying the apse, baptistery, Armenian lapidary inscriptions of the church and the ceremony of Georgianising and re-consecrating the church after Saint Nino were over.
- Надгробия родовой усыпальницы Цуриновых повалены на землю и подлежат уничтожению. The gravestones of state councillor Tzourimov's family mausoleum: overthrown and subject to abolition (1995).

#### XXVI Церковь "Мугну Сурб Геворг" Moughnou St. Gevorg church

- Притвор церкви, примыкающий к ее западному фасаду, до 1991 г.  
The vestibule attached to the western facade of the church until 1991.
- Притвор 12-го мая 1991 г. (в ходе уничтожения).  
The vestibule in 1991, May 12 (during destruction).
- Вид церкви с севера (30 апреля 1991 г.). Заметны трещины опасных размеров, которые явились поводом для вынесения решения о полном уничтожении церкви.  
The view of the church from the north (30 April, 1991). Noticeable are the dangerously large cracks which served as the excuse to destroy the church entirely instead of repairing it.
- Вид интерьера церкви до половины 1980-х гг., когда она служила музеем народного творчества.  
The internal appearance of the church until the mid 1980s when it served as a museum of folk art.
- Вид церкви в 1990 г., когда она отныне не была музеем.  
The appearance in 1990 when the church was not a museum any more.

#### XXVII Училище "Мариамян-Овнанян" и церковь "Сурб Ншан" Mariamian-Hovnanian college and St. Nshan church (of the Holy Sign)

- Здание училища Мариамян-Овнанян в начале XX в. (пребывало в сохранности до 1990 г.) и после разрушения (февраль 1991 г.). Вдали — церковь Св. Степаноса женского монастыря ("Кусанац Сурб Степанос"), уже огрузиненная.  
The building of Mariamian-Hovnanian college at the beginning of the XX c. (standing till 1990) and after the destruction (photograph dates from 1991). In distance the Kousanatz St. Stepanos church already in the Georgianised state.
- Церковь Сурб Ншан (Св. Знамя): а) преддверие перед южным входом, б) тигрообразный горельеф, встроенный в одном из верхних углов преддверья, в) горельеф изъят и брошен под стеной церкви (1996 г.).  
St. Nshan church: a) the threshold built in front of the southern entrance; b) tiger-head high relief set in an upper corner of the threshold; c) the high relief — removed and lying at the foot of the wall of the church (1996).

#### XXVIII Ходживанк Khojivank

- Общий вид армянского монастыря Ходживанк в начале XX в.  
The whole view of Khojivank at the beginning of the XXc.
- После разрушения — в 1938 г. монастырского комплекса Ходживанк (церковь Аствацацин, колокольня, множество надгробий — усыпальниц, тысячи надгробных камней) несметное количество надгробных камней было использовано в качестве стройматериала для строительства зданий. Именно ими были сооружены здания Института "Марксизма-Ленинизма" и Верховного Совета, были сложены ступени лестниц и бордюров дороги, ведущей к памятнику "Дэда Эна" (по-груз. "Родная речь") и т. п. На фотографии — один из надписанных надгробных камней в бордюре тротуара.  
After the abolition of the whole complex of Khojivank (St. Astvatsatsin church, belfry, numerous mausoleums and thousands of gravestones) a great number of tombstones were used in the construction of other buildings as building-material. The buildings of the "Marxism-Leninism" Institute, Supreme Soviet, the pavements and stairs of the road leading to the monument "Deda Yena (Mother Tongue)" and so on were built with tombstones. In the photo: one of the inscribed tombstones used in the border of a pavement.
- С 1995 г. на обширной территории бывшего армянского кладбища начались работы по строительству новой, крупномасштабной грузинской церкви.

From 1995 the works of the construction of a new and large church began on the vast area of the former cemetery.

- Ограда "парка", возведенная из армянских надгробных камней, была заменена новой, а надгробия вместе со строительным мусором с территории были удалены.  
The round-fence of the "park" built with tombstones was replaced by a new one and the tombstones were removed away as garbage with the debris
- 28-го октября 1995 г. при участии президента Эд. Шеварднадзе патриарх всея Грузии Илия II освятил основание новой грузинской церкви, строящейся на месте древнего армянского кладбища, которое во времена беризма-сталинизма было "обращено" в парк "Дружбы".  
On the 28<sup>th</sup> of October, 1995, with the participation of President Shevardnadze, Georgian Patriarch Ilya II blessed the foundation of the new Georgian church to be built on the spot of razed Khojivank Armenian cemetery which some years previously had been renamed "Friendship" park.

#### XXIX Ходживанк Khojivank

- Во время раскапывания основания для новой грузинской церкви экскаваторами и бульдозерами были выворочены тысячи могил и надгробий. Из черепов и костей усопших вокруг будущей церкви образовались целые холмы.  
As a result of the foundation works of the Georgian new church excavators and bulldozers threw out thousands of human remains of Armenian deceased and tombstones. Around the future church hills of skulls and bones were formed.
- Вывороченные надгробия и обломки на месте оставались всего лишь считанные дни, после чего смешавшись со строительным мусором увозились со "строительной площадки" на самосвалах в неизвестном направлении.  
The fragments of tombstones and skeletons thrown out on the surface of the ground were left there for a few days only, afterwards, mixed with the debris, they were taken away in motor-lorries in an unknown direction from the territory of the "construction site"
- Надгробия, хачкары, обнаруженные в декабре 1995 г. в ходе земляных "работ".  
Tombstones and a cross-stone discovered during the foundation works, in 1995, December.

#### XXX Монастырь "Телети Сурб Геворг" St. Gevorg monastery of Telet

- Колокольня Телетского монастыря в 1989 и 1995 гг. (до и после "ремонта")  
The belfry of the monastery in 1989 and 1995 (before and after the "repairs").
- Алтарное возвышение церкви Св. Геворга в 1989 г. и в 1992 г., когда оно уже не существовало. Вместо него был установлен иконостас, характерный для грузинских (грекообрядных) церквей.  
The apse of St. Gevorg church with the high altar in 1989 and in 1992 when it did not exist any more. Instead an iconostasis arcade was built which is characteristic of Georgian (Greek ritual) churches.

#### XXXI Монастырь "Телети Сурб Геворг" St. Gevorg monastery of Telet

- Мраморные плитки с надписями, встроенные на восточном фасаде, в 1989 г. и уже уничтоженные — в 1990 г.  
The marble inscribed slabs set in the eastern facade of the church in 1988 and vanished in 1990.
- Два эпиграфические надписи на восточном фасаде церкви — до уничтожения.  
Two of the lapidary inscriptions set in the eastern facade of the church before the abolition.
- Камни фасадного фриза алтарного возвышения церкви — перед южным входом — приспособлены в качестве ступеней (1992 г.).  
The stones of the cornice-belt of the ruined high altar of the church: adopted as stairs (1992).

- Вид интерьера до уничтожения армянских признаков (1988 г.).  
The internal appearance of the church before the removal of Armenian references (1988).

### XXXII Монастырь "Телети Сурб Геворг" St. Gevorg monastery of Telet

- Ванночка крещальной купели Телетской церкви Св. Геворга: а) на своем первоначальном месте — в северной стене (1989 г.), б) извлечена из стены (1992 г.), в) валяется с другими обломками неподалеку от церкви (1997 г.).  
The font of the baptistry of St. Gevorg monastery: a) on its initial spot (in the northern wall) (1989); b) having been removed (1992); c) discarded, together with other fragments, not far from the church (1997).
- Надгробный камень с соскобленной надписью во дворе Телетского монастыря.  
A rubbed out inscribed tombstone in the yard of Telet monastery
- Надгробие внутри церкви: извлечено из пола (1990 г.) затем исчезло (1997 г.). Надгробие было сглановлено в 1713 г. игумену Тер Нерсесу.  
A tombstone in the church, replaced (1990) and "lost" (1997). The deceased was Father Superior Ter-Nerses (1713).
- В ходе "работ" по уничтожению и исчезновению армянских признаков в качестве непригодных деталей были выброшены многообразные архитектурно-декоративные элементы, которые позднее после смещения со строительным мусором были удалены с территории монастыря.  
During the destruction and removal of Armenian characteristics of the church, various architectural fragments were discarded as unnecessary and superfluous details, and, later on, with the debris, were removed from the territory of the monastery.

### XXXIII Монастырь "Телети Сурб Геворг" St. Gevorg monastery of Telet

- Участки с надписями хачкара, установленного в 1681 г. в память Тер-Акоба, выскоблены (1997 г.).  
A cross-stone (khachkar) of 1681 in the wall of the belfry of the monastery before the abolition of the inscribed parts (1992).
- Хачкар 1681 г. в стене монастырской колокольни в 1992 г. (до уничтожения надписей).  
The inscribed parts of the cross-stone, created in memory of Ter-Nakob in 1681 — already rubbed out (1997).
- В стену колокольни встроенный еще один хачкар с выветренной надписью.  
Another khachkar, with weathered inscription, set in the wall of the belfry.
- Церковь Св. Геворга телетского монастыря в 1989 г. и после грузинизации под предлогом ремонта (было разрушено алтарное возвышение, разорено монастырское кладбище).  
St. Asvatsatsin (St. Mary) church of St. Gevorg monastery of Telet. In 1989 and after Georgianising under the name of "repairs" (the high altar is razed to the ground, the cemetery is destroyed, the inscriptions are rubbed out).

### XXXIV Цхинвал. Ахалгор. Сурам Tskhinval. Akh'algor. Souram

- Цхинвальская церковь Сурб Аствацацин (1718 г.) до грузинизации.  
St. Asvatsatsin church (the church of Our Lady) of Tskhinval (1718) before being Georgianised.
- Ахалгорская (Осетия) церковь Сурб Аствацацин до грузинизации.  
St. Asvatsatsin church of Akh'algor (Ossetia) before being Georgianised.
- Сурамская церковь Св. Григора Лусаворича (с юга) до грузинизации под предлогом "ремонта". В 1996—97 гг. были разрушены алтарное возвышение, крещальная купель. Были уничтожены армянские эпиграфические надписи, соскоблены фрески. 20-го января 1997 г. воп-

реки сопротивлению местных грузиноязычных армян она была освящена по грузинскому обряду именем Св. Георгия.

St. Grigor Lousavorich church of Souram (from the south), before being Georgianised at the pretence of "repairs". During 1996-1997 the high altar was razed, the baptistry and the Armenian inscriptions were abolished, the frescos rubbed out. On the 20<sup>th</sup> of January, 1997 the church was re-consecrated, according to the ritual of the Georgian church, after Tsminda Guiorgui, in the face of opposition of the Georgian-speaking local Armenians.

- Обосновавшийся в Сураме грузинский священнослужитель собственноручно участвует в разрушении алтарного возвышения, после разрушения последнего на его месте был установлен иконостас, характерный для грекообрядных церквей.  
The Georgian clergyman, settled in Souram, personally takes part in the works of the destruction of the apse; after razing the Armenian high altar, in its place now exists an altar boundary with iconostasis which is characteristic of Greek ritual churches.

### XXXV Нахшхиргора. Лис. Тбилиси Nakhshirgora. Lis. Tbilisi

- Армянская строительная надпись (1835 г.) на тимпане южного входа Успенской церкви (Сурб Аствацацин) (до уничтожения).  
Nakhshirgora: the construction inscription (1853) of the Nnjman St. Asvatsatsin church (the church of the Assumption) on the tympanum of the southern entrance (before abolition).
- Армянская строительная надпись на Успенской церкви Сурб Аствацацин — после уничтожения и установления на ее месте грузинской надписи (февраль 1996 г.).  
After the abolition of the Armenian construction inscription (1853) of the Nnjman St. Asvatsatsin church and the replacement of the former by a new Georgian-lettered inscription on the spot (photograph dates from 1996).
- Успенская церковь Сурб Аствацацин (вид с юга) в 1980 г., до грузинизации.  
The Nnjman St. Asvatsatsin church (the view from the south) in 1980 (before Georgianisation).
- Место мемориальной таблички, сорванной в конце февраля 1990 г. со стены дома №3 по улице Арагвийская Верийского квартала г. Тбилиси, которая свидетельствовала о том, что здесь жил композитор Арам Хачатурян.  
The spot of the memorial plaque removed in February, 1990 from the wall of 3, Aragviyskaya street in the Vera district of Tbilisi which indicated that the great composer Aram Khachaturian had lived in that house.
- Виды армянской церкви села Лис в 1981 г. и в 1997 г. (до и после грузинизации).  
Views of the Armenian church of the village Lis in 1981 and after Georgianisation in 1997.

### XXXVI Тбилиси. Гори. Болнис Tbilisi. Gori. Bolnisi

- Тбилиси: мемориальная табличка на доме по улице Давиташвили, в котором некогда жил великий армянский поэт Ованнес Туманян, была заменена только лишь для того, чтобы изъять из нее надпись на армянском языке.  
Tbilisi: The memorial plaque of the house in Davitashvili street where the great Armenian poet Hovhannes Toumanian had lived; it was replaced by a new one only in order to eliminate the Armenian language inscription.
- Мост в городе Гори, построенный на р. Кура в 1909 г. по проекту инженера Ротинянца и табличка, с которой соскоблена часть, повествующая о Ротинянце (Ротинов).  
In Gori town, across the river Kour: the bridge built in 1909 according to the design of engineer Rotiniantz and the plaque indicating this, from which the section with the name of Rotiniantz (Rotinov) has been rubbed out.
- Город Болнис: Церковь Цахкеванк в 1988 г. и в 1995 г. — в процессе грузинизации.  
Town Bolnisi: the monastery Tsaghkavank in 1988; and in 1995, in the process of being Georgianised.

**ՎՐԱՅ ՊԵՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ  
ԵՎ ՆԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՆՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԸ  
(1988-1998)**

**Կազմող՝ ՄԱՄՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ**

**RAA Նրադարակչակազմ**

**Խմբագիր՝ ԼԱՌԻՐԱ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ  
Նայերենից ռուսերենի թարգմանիչ՝ ՍԵՐՉԵՅ ՄԿՐՏՉՅԱՆ  
Նայերենից անգլերենի թարգմանիչ՝ ԼԱՌԻՐԱ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ  
Անգլերեն փոքսոփի խմբագիր՝ ՔԱՐԼ ՈՒԼԲՐԻԽԹ**

**Լուսանկարները՝ Պ.ԵՐՄԱԿՈՎԻ, ԱԼ. ՆԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՎԻ, Ս. ԴԱՐՉԻՆՅԱՆԻ,  
Ն. ՍԱՆԱՍԱՐՅԱՆԻ, Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻ**

**Antares**

PER ASPERA AD ASTRA

**Շարվածքը և ձևավորումը՝ «ԱՆՏԱՐԵՍ» ՍՊԸ  
Նասցեն՝ Թամանյան 1/2, հեռ. 58 76 69  
Ձևավորող՝ ԿԱՐԻՆԵ ՓԱՆՈՍՅԱՆ**

**Ստորագրված է փայագրության 18.06.1998թ.:  
Տպագրությունը օֆսեթ, չափսը՝ 42x30 1/2:  
Տպագրական 32 պայմանական մամուլ:  
Տպաքանակ 500:  
Գինը՝ պայմանագրային:**

**«Ռուբին» փայագրական ԱԶ  
Երևան-84, Նր-արմ. զանգված, Ա-2 թաղ., 32/15**